

**T. C.
CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİMDALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

KAMİL PAŞA’NIN RUMELİ MÜFETTİŞLİĞİ (1851-1854)

**HAZIRLAYAN
Şurkan KADER**

**DANIŞMAN
Yrd. Doç. Dr. Cengiz ÇAKALOĞLU**

MANİSA

2014

ÖZET

Tanzimat'ın ilanı ile birlikte imparatorluğun her alanında önemli değişikliklere gidilmişti. Bundaki amaç; milliyetçiliğin etkisini önleyerek, merkezi bir otorite kurmak ve dağılmakta olan ülkeyi bir arada tutmaktı. Ancak, Tanzimat'ın getirdiği yeni düzenlemeler imparatorluk genelinde özellikle de devlet otoritesinden uzak olan bölgelerde şiddetli tepki ile karşılaştı. Bunda çıkarları zedelenen ağa, voyvoda, ayan, kocabaşı gibi yerel güçlerin etkisi büyüktü.

Hem çıkan tepkilerin sebeplerini araştırmak ve bunların önüne geçmek hem de Tanzimat uygulamalarını denetlemek için imparatorluğun çeşitli yerlerine müfettişler gönderildi. 1840, 1842 denemelerinden sonra 1850 yılında üçüncü kez teftiş işine girildi. Ağustos 1851'de Rumeli Müfettişliğine getirilen Kamil Paşa, dolaştığı yerleri her yönüyle inceledi. Yaptıklarını ve ulaştığı sonuçları merkeze bildirdi. 1852 yılında Bosna ıslahatı ile görevlendirilen Paşa, burada da halkı memnun etmek ve eyaleti düzene sokmak için birçok icraatta bulundu. Ocak 1854'e kadar süren çalışmaları sonucunda, bölgede uzun yıllardır devam eden kargaşalığa kısa bir müddet de olsa son verdi.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat, Kamil Paşa, Bosna-Hersek, Rumeli'nin teftişi

ABSTRACT

Important modifications were done at every dominion of empire with the declaration of Tanzimat. The aim of these modifications was to prevent the effect of nationalism, establish a central authority and keep the country which was separating in company. But new regulations which were introduced by Tanzimat, got reaction in every part of empire especially remote areas. This was because of local force (ağa, voyvoda, ayan, kocabaşı) whose interest was damaged.

Because of these reactions, inspectors were send various part of empire both prevent this circumstance and inspect of Tanzimat's practice. After 1840, 1842's inspection, the third inspection was done in 1850. Kamil Pasha was appointed as an Inspector of Rumelia in August 1851, then he scrutinized where he traveled. He informed the centre of empire what he did and its results. Pasha was assigned for Bosna reform in 1852, he carried out various activities in order to please of people and to put state in order. His works went on until January 1854. He put an end to disorder even for a short time.

Keywords: Tanzimat, Kamil Pasha, Bosnia and Herzegovina, Inspect of Rumelia

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Kamil Paşa’nın Rumeli Müfettişliği (1851-1854)” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

18/12/ 2014

Şurkan KADER

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 09/12/2014 tarih ve 24/12 sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Lisans Üstü Öğretim Yönetmeliği'nin 24. Maddesi gereğince Enstitümüz Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Yüksek Lisans Programı öğrencisi Şurkan KADER'in 'Kamil Paşa'nın Rumeli Müfettişliği (1851-1854)' konulu tezi incelenmiş ve aday 18/12/2014 tarihinde saat 10.00'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 60 dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerinin sorduğu sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI olduğuna	☒	OY BİRLİĞİ	☒
DÜZELTME yapılmasına	*	☐ OY ÇOKLUĞU	☐
RED edilmesine	**	☐ ile karar verilmiştir.	

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir

** Bu halde adayın kaydı silinir.

BAŞKAN

Yrd. Doç. Dr. Cengiz ÇAKALOĞLU
(Danışman)

ÜYE

Prof. Dr. Muzaffer TEPEKAYA

ÜYE

Doç. Dr. Celal METİN

Evet Hayır

*** Tez, burs, ödül veya Teşvik prog. (Tüba, Fullbright vb.) aday olabilir

☐ Evet ☐ Hayır

Tez, mutlaka basılmalıdır

☐ Evet ☐ Hayır

Tez, mevcut haliyle basılmalıdır

☒ Evet ☒ Hayır

Tez, gözden geçirildikten sonra basılmalıdır.

☐ Evet ☐ Hayır

Tez, basımı gereksizdir.

☐ Evet ☐ Hayır

ÖNSÖZ

19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu dağılma sürecini önlemek için giriştiği köklü reform hareketleriyle geçti. Bunlar arasında hiç kuşkusuz Tanzimat Fermanı'nın yeri ayrıdır. Temeline eşitlik prensibini koyan bu ferman ile milliyetçi tepkilerin önüne geçilerek, merkezi bir idari sistem kurmak amaçlanmaktaydı. İlk aşamada sadece otoritenin güçlü olduğu yerlerde uygulamaya konan ferman hükümleri, zamanla imparatorluğun uzak eyaletlerinde de tatbik edilmeye başlandı. Ancak elde yapılması istenen reformları benimseyen yeterli sayıda personel olmaması ciddi sorunların çıkmasına neden oldu. Gerek taşra idarecilerinden kaynaklı hatalar ve gerekse çıkarları bozulanların tahrikleri, reform hareketini sekteye uğrattı.

Bu yüzden tahriklerin önüne geçmek ve mevcut uygulamalar ile taşra memur faaliyetlerinin denetlenmesine ihtiyaç duyuldu. Bu maksatla 1840 ve 1842'de hem Anadolu'ya hem Rumeli'ne teftiş heyetleri gönderildi. Ancak bunlardan istenen sonuç alınamadı.

Tezimizde incelediğimiz konu, bu denetleme girişimlerinin üçüncüsüne ait olan Rumeli teftişidir. Önceki girişimlerinden netice alamayan Babıali, Kasım 1850 tarihinde Anadolu ve Rumeli taraflarına tekrardan müfettişler göndermiştir. Sami Paşa'nın kısa süreli müfettişliğinin ardından Meclis-i Vala azası Mehmet Kamil Paşa, Rumeli Müfettişliğine getirilmiştir.

Teftişin bu kısmına ait şimdiye kadar herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Hatta konu hakkında ikinci el kaynaklarda bilgi bile bulmakta oldukça zorlanılmıştır. Adeta bilgi kırıntılarından yararlanarak, arşiv malzemelerinin bizi desteklemediği yerler doldurulmaya çalışılmıştır. Mehmet Kamil Paşa'nın kendisi de hakkında pek fazla bilgi olmayan bir devlet memurudur. Çalışmamızda, hem şimdiye kadar üzerinde herhangi bir çalışma yapılmayan bu teftiş faaliyetinin tüm yönleriyle incelenmesi ve ulaşılan sonuçların ortaya konulması, hem de unutulan bir bürokratin hakkıyla hatırlanması hedeflenmiştir.

Tezimiz, giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde; Tanzimat'ın uygulama çalışmalarından, bunlara karşı oluşan direniş hareketlerinden ve Kamil Paşa'nın müfettişliğinden önce yapılan teftiş çalışmalarından bahsedilmiştir.

Birinci bölümde; Kamil Paşa hayatından, kendinden önceki Rumeli Müfettişinin faaliyetlerinden, atanması ile göreve başlamasından ve Bosna'ya kadar olan faaliyetlerinden söz edilmiştir. İkinci bölüm ise Kamil Paşa'nın Bosna ıslahatı için yaptığı çalışmalara ayrılmıştır. Son olarak sonuç bölümüyle de genel bir değerlendirme yapılarak çalışmamız noktalanmıştır.

Çalışmamızın çekirdek kaynağını, uzun uğraşlar sonucu elde ettiğimiz arşiv malzemeleri oluşturmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden temin ettiğimiz bu belgeler, önce transkripsiyon edilmiş, ardından sadeleştirilerek kullanılmıştır. Ayrıca dönemin gazeteleri olan Takvim-i Vekayi ve Ceride-i Havadis'de taranarak, tezimizle alakalı olan yerler alınmıştır. Son olarak konumuzla ilgili kitap, makale, tez gibi ikinci el kaynaklardan yararlanılmıştır.

Bu çalışma sırasında birçok kişinin yardım ve desteğini gördük. Onlara teşekkür borçluyuz. Başta tez çalışmam sırasında fikir ve tavsiyelerini benden esirgemeyen danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Cengiz ÇAKALOĞLU'na sonsuz teşekkürlerimi iletirim. Belgelerin tedarikinde Başbakanlık Osmanlı Arşivi çalışanlarına her türlü iyi niyet ve kolaylığı gösterdikleri için müteşekkirim. Ayrıca tezin proje ayağındaki desteklerinden ötürü CBÜ Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğüne ve belge kataloglarının taranmasında yardımını gördüğün Merve DOĞAN'a teşekkür ederim. Son olarak beni her daim destekleyen ve her türlü fedakarlığı gösteren aile üyelerime minnettarım.

Şurkan KADER

Manisa 2014

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	II
ABSTRACT.....	III
YEMİN METNİ.....	IV
TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI.....	V
ÖNSÖZ.....	VI
İÇİNDEKİLER.....	VIII
KISALTMALAR.....	X

Sayfa

GİRİŞ.....	1
1. Tanzimat'ın Uygulanması.....	1
2. Sosyal Direnişler.....	5
3. İlk Teftiş Hareketleri.....	11
I. BÖLÜM: KAMİL PAŞA'NIN RUMELİ MÜFETTİŞLİĞİNE TAYİNİ VE YAPTIĞI İLK İCRAATLAR.....	14
1. Anadolu ve Rumeli'ye Teftiş Heyetlerinin Gönderilme Kararı.....	14
2. Mehmet Kamil Paşa'nın Hayatı ve Kişiliği.....	16
3. Kamil Paşa'nın Rumeli Müfettişliğine Tayini.....	20
4. Teftiş Heyetinin Oluşturulması, Maaş ve Harcırahlarının Tespiti.....	21
5. Kamil Paşa'nın Göreve Başlaması ve Yetki Alanı.....	26
6. İstanbul'dan Hareket ve Girişilen Faaliyetler.....	27
6.1. Mali Denetim Çalışmaları.....	28
6.2. Yargı ve Hukukla Alakalı Sorunlar.....	35
6.3. Nüfus Kayıtları ve Mürur Tezkiresi Meselesi.....	36
6.4. Posta Meselesi.....	37
6.5. Arnavutların Gösterdikleri Serkeşlikler.....	38
6.6. Zaptiye Neferlerinin Ahaliden Yem ve Yiyecek Alması.....	38
6.7. Tuna Sahili Sorumluluk Sahası.....	38
7. Şikayetlerin Dinlenilmesi ve Bakılan Davalar.....	39
II. BÖLÜM: KAMİL PAŞA'NIN BOSNA'DAKİ FAALİYETLERİ.....	42
1. Tanzimat'a Kadar Osmanlı İdaresindeki Bosna-Hersek.....	42
2. Tanzimat'ın İlanı ve Bosna.....	46
3. 1849-1851 Bosna İsyanı ve Tanzimat'ın Bosna'da Uygulanması.....	48
4. Bosna Teftişine Atanması ve Kendisine Verilen Talimatname.....	52
5. Bosna'ya Doğru Hareket Etmesi ve Görev Yerine Ulaşması.....	58
6. Bosna İcraatları.....	58
6.1. 1852-1853 Karadağ Harekatı ve Askeri Konular.....	58

6.2. Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetleri.....	67
6.3. Mali konular ve Vergi Meselesi.....	77
6.4. Avusturya ve Sırbistan’a Yapılan İlticalar.....	82
6.5. İstihbarat Faaliyetleri ve Komşu Devletlerle İlişkiler.....	87
6.6. İlgilendiği Diğer Konular.....	94
7. Cidde Valiliği’ne Atanması ve Müfettişlik Görevinin Sona Ermesi.....	100
SONUÇ.....	102
EKLER.....	106
1. Arşiv Vesikaları.....	106
2. Resimler ve Haritalar.....	111
KAYNAKÇA.....	115

KISALTMALAR

A.AMD.	: Sadaret Mektubi Amedi Kalemi
A.DVN.	: Bab-1 Asafı Divan Kalemi
A.DVN.MHM.	: Divan-1 Hümayun Mühimme Kalemi
A.g.e.	: Adı geçen eser
A.g.m.	: Adı geçen makale
A.g.t.	: Adı geçen tez
A.MKT.DV.	: Sadaret Mektubi Deavi Nezareti
A.MKT.MHM.	: Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi
A.MKT.MVL.	: Sadaret Mektubi Meclis-i Vala Evrakı
A.MKT.NZD	: Sadaret Mektubi Nezaret ve Devair Kalemi
A.MKT.UM.	: Sadaret Mektubi Umum Vilayet
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c.	: Cilt
C	: Cemaziyelahir
C.DH.	: Cevdet Dahiliye
C.ML.	: Cevdet Maliye
Çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
HR.MKT.	: Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi
HR.TO.	: Hariciye Nezareti Tercüme Odası
İ.DH.	: İradeler Dahiliye
İ.HR.	: İradeler Hariciye
İ.MVL.	: İradeler Meclis-i Vala
İÜ	: İstanbul Üniversitesi
KTMÜ	: Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi
L	: Şevval
Meclis-i Vala	: Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye
MVL.	: Meclis-i Vala Riyaseti Defteri
N	: Ramazan
s.	: Sayfa

S : Safer
ss. : Sayfa sayısı
SDÜ : Süleyman Demirel Üniversitesi
TTK : Türk Tarih Kurumu
Yay. : Yayınlayan
Za : Zilkade

GİRİŞ

1. Tanzimat'ın Uygulanması

Tanzimat fermanının 3 Kasım 1839'da ilan olunmasının hemen akabinde devletin resmi gazetesi Takvim-i Vekayi'de yayınlanmış, bir hafta sonra da taşradaki idarecilere ayrı ayrı gönderilerek tebliğ olunmuştu. Gönderilen yazıda fermanın; vergi ve askerlikle ilgili konularda merkezden gelecek emirlerin beklenilmesi, bunların dışında kalan hususların icrası için gerekenlerin derhal yapılması emrediliyordu. Aynı yazıda fermanın önce sancak merkezlerinde ki büyük meydanlarında halka okunması, ardından kaza ve kasabalara gönderilerek halka yeni düzenin güzelce anlatılması istenmekteydi¹.

Osmanlı İmparatorluğu bu girişimiyle, geniş kitlelerin, özellikle de muhafazakar ve çıkarları zedelenecek olan kesimlerin tepkisini göze alarak, büyük bir ıslahat hareketinin başlangıcını ilan etti. Yeni bir başlangıç olarak tasarlanan bu girişime büyük umutlar bağladı. Zira fermana da belirtildiği gibi beş on sene içerisinde büyük değişimlerin olması beklenmekteydi. Nitekim can, mal, ırz güvenliğinin devletin garantisine alınması, angaryanın kaldırılması ve vergilerin herkesin gelirine göre toplanmasını içeren maddeler toplum nazarında da beklentinin büyük olmasına neden oldu².

Fermanının ilanını izleyen 1840 yılı, yeniliklerin uygulamaya konulduğu yıl oldu. Ancak iş fermanın uygulanmasına geldiğinde bir takım sorunlarla karşı karşıya kalındı. Öncelikle herkesin fermanı kendine göre yorumlaması ve çıkarları zedelenen ayan, ağa gibi yerel güç unsurlarının gösterdikleri tutum ile halkı tahrikleri bu sorunların başında gelmekteydi. Bunlarla beraber Tanzimat'ın ruhunu kavrayabilecek bilgi ve donanımına sahip devlet ricali de oldukça sınırlı sayıdaydı. Bu nedenle Tanzimat'ın getirdiği yeniliklerin, tüm imparatorluk coğrafyasında birden uygulanması yerine kademe kademe, önce hükümet denetiminin sağlam olduğu merkeze yakın

¹ Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", Belleten, TTK, C.XXVII, Ankara 1964, s.624.

² Ahmet Uzun, Tanzimat ve Sosyal Direnişler, Eren Yayıncılık, İstanbul 2002, s.9.

eyaletlerde uygulanmasına karar verildi. Bu maksatla ilk olarak Edirne, Hüdavendigâr, Ankara, Aydın, İzmir, Konya, Sivas gibi eyaletlerde fermanın uygulamasına geçildi³.

Tanzimat'ın uygulandığı yerlerde valinin yetkileri kısıtlanıyordu. Vali sadece asayiş işlerine bakacak, mali konudaki yetkilerini merkezden gönderilecek olan muhassıllara⁴ bırakılacaktı. İdarede halkın yer alması için taşra meclisleri oluşturuldu. Muhassılın bulunduğu sancak ve kazalarda büyük meclisler, muhassıl olmayan kaza ve kasabalarda ise küçük meclisler kuruldu. Ayrıca daha önceden eyaletlerin güvenliğinin müşir, sancakların güvenliğinin ise ferik paşalara verilmesi ile birlikte merkeziyetçiliğin kuvvetlendirilmesi ve mali denetimin tek elde toplanması sağlanmasına çalışıldı. Tanzimat'la iltizam usulü kaldırılarak vali ve ayanların bu konuda yaptıkları suiistimallerin önüne geçmek isteniyordu. İltizam kaldırılınca bölgedeki voyvoda ve mültezimlerin işleri son bularak, tahsil işlerinin bundan böyle muhassıl ve meclis tarafından yapılmasına karar verildi. Ancak bu yollarla halktan ciddi paralar kazanan yerel eşrafın kaybı ve herkesin gelirine göre vergi verme hükmü imtiyazlı sınıfları fazlasıyla rahatsız etti. Bunların giriştiği kışkırtma faaliyetlerinin yanında bir de taşraya gönderilen memurların hatalı uygulamaları hem Rumeli'de hem de Anadolu'da Tanzimat'a karşı ciddi direnişlerin meydana gelmesine neden oldu. Babıali tarafından taşraya gönderilen muhassıl, muhassıl vekili ve katip gibi görevliler daha önce de çeşitli vergi tahsil görevlerinde bulunmuş kimselerden meydana geliyordu. Bu sebeple söz konusu memurlar yeniliklere hemen ayak uyduramamışlar ve eski alışkanlıklarını devam ettirerek her hangi bir yasal dayanağı bulunmayan vergileri almaya devam etmişlerdi. Tanzimat'la birlikte her şeyin değişeceğine inanan halk ise tekrardan böyle bir durumla karşı karşıya kalınca büyük tepki göstermişti⁵.

Buna rağmen hükümet, kararların uygulanmasında büyük çaba gösteriyordu. Mesela Ankara Müşiri Davut Paşa, Tanzimat'ın uygulandığı her eyalette kurulan vilayet

³ Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, TTK, Ankara 1991, s.190.

⁴ Tanzimat'ın hemen başlangıcında, mali işlerin, valilerin, yerel ayan ve eşrafın elinden alınması ve dolayısıyla kötü uygulamalara ve yolsuzluklara son verilmesi amacıyla, taşrada vali derecesinde yetkili muhassıl adında bir maliye memuru atandı ve kendisine yardımcı olmak için bir meclis kurulması yoluna gidildi. Bu meclisin üyelerinin bir kısmı o yörenin kamu görevlilerinden (kadı, müftü, zabıt) bir kısmı da seçilmiş kişilerden meydana gelmekteydi. Gayrimüslim halkın bulunduğu yerlerdeki metropolit, hahambaşı veya kocabaşı gibi dini temsilcilerde bu meclislere katılmaktaydılar. Bilal Eryılmaz, "Türk Belediyeciliğinde Demokrasi Geleneği", Türkler Ansiklopedisi, c.XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 731.

⁵ İnalcık, a.g.m, s. 624-690; Çadırcı, a.g.e., s. 191.

meclisinin başkanı olarak fermanı kendi sorumluluk sahası içinde uygulamaya çalışmıştır. Meclis ilk iş olarak, 1840 yılı vergisinin bir kısmını hükümetin uygun gördüğü şekilde peşin olarak toplamış, geri kalanının sayım yapıldıktan sonra alınmasına karar vermiştir. Tahsil sonunda bir önceki müşir İzzet Paşa'nın kanunsuz bir şekilde halktan fazla para topladığı da tespit edilmiştir. Ancak Davut Paşa'da Haziran 1840'da Tanzimat'a uygun bir yönetim sergileyebilecek kapasitede olmadığı gerekçesiyle görevden alınarak Bursa'ya sürgün edilmiştir.

Tanzimat'ın gereklerini yerine getirmedikleri gerekçesiyle görevden alınanların sayısı bir hayli fazlaydı. Mesela Kocaeli Müşiri Akif Paşa'da halktan fazla para topladığı gerekçesiyle suçlu bulunmuş, bütün rütbeleri sökülerek, bir daha devlet görevi almamak üzere sürgün edilmiştir⁶.

Uygulamanın başlamasının ardından karşılaşılan ilk başarısızlıklardan, taşranın en yüksek mülki amirleri olan valiler ve müşirler⁷ sorumlu tutulmuş, bu sebeple kısa aralıklarla birçoğunun görev yeri değiştirilmiştir. Gerek Tanzimat'ın fikir babası olan Mustafa Reşit Paşa, gerekse imparatorluğun diğer kişi ve kurumları bu konuda çok titiz davranmıştır.

1800 yılında İstanbul'da doğan Paşa, çok çeşitli devlet kademelerinde çalışarak imparatorluğun bozulan düzenini yakından gördü. 1830 yılında Mısır'a gittiğinde Mehmet Ali Paşa'nın reformlarından çok etkilendi. 1834 tarihinde Paris Büyükelçiliğine atanmasıyla batıyı yakından tanıma fırsatı buldu. 1836'ya kadar yürüttüğü bu görevinin ardından getirildiği Londra Elçiliğinde yapmayı düşündüğü reformlar konusunda görüşmelerde bulundu. Bu konuda Sultan II. Mahmut'un da desteğini alan Mustafa Reşit, 1837 yılında dışişleri bakanlığına getirildi. Tasarladığı reformları uygulaması için gerekli kurum ve ortamın oluşmasını sağladı. II. Mahmut uzun zamandır hazırlığı yapılan Tanzimat'ın ilanını göremedi ama Mustafa Reşit Paşa

⁶ Çadircı, a.g.e., s.191.

⁷ Müşirlikler, sancaklarda bulunan redif taburlarını düzenlemek ve daha kullanışlı bir hale getirmek amacıyla 1836 yılında kurulmuşlardı. Bu maksatla birkaç sancak bir araya getirilerek buradaki redif taburları müşirlerin kontrolüne verilmişti. Bu sancakların başına da müşirlere bağlı feriklikler getirilmişti. Zamanla müşirlerin arasından başarılı olanlar aynı rütbe ile vali olarak atanmışlardır. Bunlar hem askeri hem de mali işleri bir arada yürütmüşlerdir. Çadircı, a.g.e., s.15-17.

kendi kaleme aldığı ferman metnini Sultan Abdülmecit'in saltanatının ilk aylarında ilan ettirmeyi başardı⁸.

Tanzimat'ın fikir babası ve şahıs olarak en büyük savunucusu Mustafa Reşit Paşa ise, kurum olarak da planlayıcı ve uygulayıcısı Meclis-i Vala idi. Meclis-i Vala'nın kuruluşunda II. Mahmut döneminde merkez teşkilatında yapılan yeniliklerin önemli rolü vardı. Sultan, merkezi bir yönetim örgütü kurarak çağdaş ve sağlam bir idare mekanizması tesis etmek istiyordu. Ayan ve derebeylerin gücünü kırmak için çetin bir mücadeleye giren Sultan, düşündüğü reformları programlayıp yürütecek sürekli bir danışma kuruluna ihtiyaç duydu. Meclis-i Vala bu zaruret neticesinde doğdu. Meclisin kuruluşunda büyük oranda Mustafa Reşit Paşa'nın cabaları etkili oldu. Reformları yürütmek için tasarladığı bu meclisi Avusturya ve Prusya örneklerinden yararlanarak meydana getirdi. Mart 1838'de teşkilatlanmasını tamamlayarak ilk toplantısını yaptı. Özellikle Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra yeniliklerin planlandığı, programlandığı, uygulandığı ve denetlendiği yegane kurum haline geldi. Bunun yanında Tanzimatçı yetiştiren bir akademi görevi görerek, ihtiyaç duyulan yeni ve modern Osmanlı bürokrat profiline kaynaklık etti⁹.

Meclis-i Vala, kendisine gelen şikayet ve davaları dikkatle inceletmiş ve halktan eskisi gibi aidat toplayan, angarya yükleyen, rüşvet alan her kim varsa ceza kanunnamelerine göre azletmek, para veya hapis cezası vermekten çekinmemiştir¹⁰. Hatta eski sadrazamlardan Hüsrev Paşa bile rüşvet almak suçundan Meclis-i Vala'da yargılanmış ve ceza almıştır.

Tanzimat ile birlikte karşılaşılan en büyük sıkıntı vergi sisteminde yapılan değişikliklerin ve angaryanın kaldırılması kararının ortaya çıkardığı ağır problemlerdi. Yüzyıllardır devam eden iltizam usulü radikal bir kararla birden bire kaldırıldı, ancak bunu uygulayacak kalifiye eleman olmadığından maliye bir kargaşa içine düştü. Vergi ödemede herkesin eşit olması, eski imtiyaz ve muafiyetlerin kaldırılması, eskiden az vergi veren ayan ve çorbacıların¹¹ birden bire yüklü bir vergiyle karşı karşıya kalmaları,

⁸ Stanford Shaw-Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, c. II , E Yayınları, İstanbul 2010, s. 90-91.

⁹ Mehmet Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Devrinde Meclis-i Vala, TTK, Ankara 1994, s. 137-139.

¹⁰ İnalçık, a.g.m., s.624-690.

¹¹ Kasaba ve kentlerde çorbacılar, vergilerin özellikle gayrimüslimlerden alınan cizyenin bölümü ve toplanmasında görevliydi. Bunlar zaman içinde zenginleşerek toprak sahibi oldular ve ticaretle uğraştılar. 19. yüzyılda bu grup, Avrupalı tüccarlar ile yerli üreticiler arasında önemli bir bağ konumuna

ıslahat aleyhtarlarının sayısını arttırdı¹². Ayrıca taşrada reaya, yeni tarımsal düzenin eskiyi tamamen ortadan kaldırmadığını, yükünün daha da arttığını, kaldırıldığı söylenen angaryanın değişik şekiller altında devam ettiğini gördü ve bu durum genel bir hoşnutsuzluk halinin görülmesine yol açtı. Mali yönden uğranılan bu başarısızlık Mart 1841’de Mustafa Reşit Paşa’nın iktidardan düşmesine neden oldu. Bunun üzerine iktidara gelen muhafazakarlar, muhassıllıkları derhal kaldırarak eski düzene döndüler¹³.

2. Sosyal Direnişler

Başta mali açıdan uğranılan hayal kırıklıkları olmak üzere yaşanan hoşnutsuzluklar kimi yerlerde isyan haline dönüşmüş ve Babıali’yi ciddi şekilde uğraştırmıştır. Anadolu’da görülen isyanlar dar bir coğrafyada bölgesel olarak ortaya çıktıkları için kısa süre içerisinde bastırılmıştır. Buna karşılık Rumeli’de meydana gelen isyan hareketleri daha geniş çapta olmuş, bastırılışları bile etkileri uzun zaman hissedilmiştir. Bunda Rumeli isyanlarının dini ve milli bir temele sahip olmasının etkisi büyüktür¹⁴.

Bu çerçevede Rumeli sahasında 1840 yılında Cuma Muhassıllığına tabi Çarşamba kazasında halkın vergi hususundaki bazı konulara karşı çıkması üzerine birtakım olaylar meydana geldi. Maliye Nezareti Cuma Muhassıllığına gönderdiği emirde; hazinenin nakit ihtiyacının artması ve içinde bulunulan zamanın hasat dönemi olması sebebiyle halkın vergi ödeyebilecek durumda bulunması hesaba katılarak, bir miktar peşin vergi alınması istenmekteydi. Peşin vergi daha sonra alınacak vergi miktarlarından düşülecekti. Ancak Çarşamba kazası muhassılının verilen bu emrin dışına çıkarak tekrar tekrar peşin vergi talebi halk arasında sıkıntı yarattı. Bunun yanında görünüşte yeni durumdan hoşnut olmalarına rağmen gizlice halkı kışkırtan voyvoda ve ayanların tahrir işlerine muhalefet etmesi halkın vergi ödemeyi reddetmesiyle sonuçlandı. Meclis-i Vala’da yapılan görüşmeler sonucunda kuvvet

geldiler. Çorbacılar, Osmanlı İmparatorluğu ve yerel halk arasında bir nevi aracı rolünü oynarlardı. Devlete vergi toplamanın yanı sıra yerel grupların temsilcileri olarak vergiyi fazla bulduklarında devletle pazarlığa girme güçleri vardı. Yonca Köksal-Davut Erkan, Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa’nın Rumeli Teftişi, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007, s. 5.

¹² İnalçık, a.g.m., s.624-690.

¹³ Uzun, a.g.e., s.12-13.

¹⁴ Uzun, a.g.e., s.12-13.

kullanılmadan halkı ikna yoluna gidilmesi kararlaştırıldı ve olay fazla büyümeden önlendi¹⁵.

1841 yılı içerisinde Niş şehrinde de ciddi bir isyan hareketi patlak verdi. Önce reaya tahrirde servetinin iki misli gösterildiğinden yakınmaya başladı. Daha sonra vergi ödemeye alışmamış imtiyazlı kimseler Tanzimat uygulamasına karşı koymaya başladılar. Bunların başında da Niş kalesindeki Müslümanlar geliyordu. Çıkarları zedelenen varlıklı Hristiyanların da vergi reformu aleyhinde propagandaya girişmesi ve halkı tahrik etmeleri mevcut hoşnutsuzluğu ayaklanma derecesine çıkardı. Reayanın başlıca şikayetleri arasında; ilan edilenden fazla vergi talep olunması, şarap ve rakıya vergi konması, zecriyye resminin¹⁶ eskisi gibi toplanması ve bölge idarecilerinin uygunsuz hareketleri gibi konular vardı. Yapılan nasihatlerle, sanılanın aksine ödenecek verginin eskiye göre yarı yarıya azaldığı anlatıldı, reaya bu konuda tatmin oldu ancak içkilerden alınan vergi ile zecriyye resmi konusunda ikna olmayarak alınan verginin toplayanlar tarafından alıkonulacağını iddia ettiler. Gerçekte asıl sorun Kamaniçe ve Mutaftca köylerindeki ahalinin zengin topraklara sahip olması ve yeni vergi sisteminde ödemek zorunda kalacakları yüklü miktardı. Kendilerine tanınan mühlet sonunda vergi ödemeyi reddeden reaya, Niş kalesi altında silahlı olarak toplanmaya başladılar. Niş-İstanbul yolunu kestiler ve rastladıkları Müslümanları öldürmeye başladılar. Vali Sabri Paşa topladığı bir miktar Arnavut askeriyle isyanı sert bir şekilde bastırdı. Ancak bu sırada Arnavutların gösterdikleri serkeşlikler Paşa'nın bir süre sonra görevden alınmasına yol açtı¹⁷.

Bu sahada bahsedeceğimiz son olay 1850 yılında Vidin'de meydana gelen ayaklanmadır. Aslında bu civarda daha 1849 senesinde bazı kıpırdanmalar yaşanmış, Sırbistan taraflarından gelen bazı tahrikçiler halkı isyana teşvik ederek birtakım karışıklıkların çıkmasına sebep olmuştu. Ancak bu girişim fazla büyümeden önlenmişti. Bu denemeden bir yıl sonra Mayıs 1850'de çok daha büyük ve geniş çaplı bir isyan dalgası bölgeyi sardı. Vidin'i çevreleyen bütün ahali, Sahra nahiyesinden 80 kadar köy, Belgratcık ve Lom kazalarından birçok köy harekete geçerek, köy ağalarına, subaşılarına, vergi tahsildarı ile nahiye memurlarına saldırarak birçoklarını öldürdüler. Ardından

¹⁵ Uzun, a.g.e., s.15-18.

¹⁶ Alkollü içkilerden alınan vergi. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c. III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s. 649.

¹⁷ İnalçık, a.g.m., s.624-690; Uzun, a.g.e., s.39-59.

hemen İstanbul'a giden yolları tutarak burayı tecrit etmeye giriştiler. Komşu sancaklara isyancılar göndererek katılımı arttırmaya niyetlendilerse de Bulgaristan'ın diğer sahalarında herhangi bir karışıklık görülmedi. Hükümet tarafından alınan tedbirlerden ilki isyancılarla temas kurmak oldu. Dertlerinin, mültezim, köy ağası ve subaşılarla olduğunu söyleyen reaya nasihat yoluyla sakinleştirilmeye çalışıldı. Ancak bu girişimlerden istenilen sonuç alınamadı. Gelişmeleri kaygıyla izleyen Babiali, isyanın daha fazla yayılmaması için askeri müdahaleye kararı vererek, Ali Rıza Paşa'yı bölgeye gönderdi. Ancak Paşa daha bölgeye gelmeden, ağalar kendi oluşturdukları başıbozuk güçlerle isyancıların üzerine yürüdü ve birçok yerde isyancıları şiddetli şekilde dağıttı. Ali Rıza Paşa, bölgeye geldiğinde ise isyan yatışmak üzereydi. Düzenli birliklerinde geldiğini gören isyancı grupları kısa bir süre sonra af dileyerek teslim oldu¹⁸.

İsyanın asıl nedeni, bölgede yüzyıllardır devam eden Müslüman toprak ağalarının yönetiminden reayanın kötü şekilde etkilenmesiydi. Bir serhat kalesi olan Vidin'de devlet eskiden beri ağalara, buradaki miri köyleri veregelmişti. Ağalarda, hayat boyu sahip oldukları ve çocuklarına devredebildikleri bu topraklar üzerinde gerçek mülk sahibi gibi tasarruf edebilmekteydi. Reaya ise kiracı olarak bu topraklarda oturmakta ve toprağı işlemekteydi. Ayrıca kira bedeli olarak yılda iki ay angarya olarak ağa hesabına çalışmaktaydılar. Ancak Tanzimat fermanının ilanından sonra halk artık angarya olarak çalışmayacaklarını ağalara bildirmişti. 1841 yılında reaya ile ağaların yaptıkları görüşmeler sonucunda ağaların toprak üzerinden ki hakları ve mahsulden alacakları miktar konusunda bir anlaşmaya varılmıştı. Ancak varılan anlaşma esasen hiçbir şeyi değiştirmemiş ve sonucunda bu çaplı bir isyana neden olmuştu¹⁹.

İsyanın ardından bu sorunlara eğilen Meclis-i Vala, kendi bünyesinde bir komisyon oluşturarak, meselenin halline çalıştı. Bu çerçevede reayanın isteğı doğrultusunda gospodarlık (toprak ağalığı) rejiminin kaldırılmasına karar verdi. Ancak meselenin çözümü bu kadar basit değildi. Asıl sorun ağaların ellerinden alınan toprakların nasıl değerlendirileceğiydi. Reaya, bedeli karşılığında toprakların kendilerine satılmasını istemekteydi. Öte yandan yüzyıllardır bölgeye hakim konumda olan ağaların ve ailelerinin zor durumda bırakılmaması da gerekiyordu. Sonuçta işin

¹⁸ Halil İnalçık, Tanzimat ve Bulgar Meselesi, Eren Yayıncılık, İstanbul 1992, s.45-56.

¹⁹ İnalçık, a.g.m., s.624-690.

içinden çıkamayan Babıali, soruna tam bir çözüm bulamadı ve eski sistem fiilen varlığını sürdürmeye devam etti²⁰.

Anadolu'da da benzer direnişlerin meydana geldiği görülmektedir. Mesela, Ankara eyaletinin Bala Ayanı olan Yağcıoğlu İbrahim Ağa halkı angarya olarak kullanmaya ve bir kuruş vergi vermemeye alışmıştı. Tanzimat'la beraber vergi muafiyeti kalktığından elinde bulunan geniş topraklar için vergi vereceğini anlamış olan Yağcıoğlu, çevredeki fakir köylülerden 400 kadarını toplamayı başarmıştı. Bu topluluk nasihatle dağıtılmış ve Yağcıoğlu tutuklanarak yargılanmak üzere İstanbul'a gönderilmişti.²¹

Bozok sancağına bağlı Akdağ kazasında ise 1840 senesi içinde muharebe derecesine varan önemli direnişler yaşandı. Bölge halkı vermesi gereken vergiyi reddederek, bazı eşkıyanın öncülüğünde toplandı ve aralarında kaza ayanı Emin Ağa'nın evinde olduğu yirmi kadar evi bastı. Ahalinin mal varlıklarının yağmalanmaya başlaması ile olaylar isyan boyutuna çıktı. Asiler gittikleri yerlerde ayan, muhtar, köy kethüdasını azlederek yerlerine kendi istedikleri kişileri getirdiler. Bu arada Bozok Feriki Osman Mazhar Paşa, yanındaki askerler ve çevreden topladığı 800 kadar süvari ile birlikte isyancıları Boğazlıyan kazasında karşıladı. 3000 kadar olan isyancı güruhu ile yedi sekiz saat süren çarpışmalardan sonra isyancılar geri çekilerek, kısa bir süre sonra birçoğu teslim oldu. İsyan uzun sürmese bile geniş katılım yaşandı ve ancak güç kullanarak bastırılabilirdi. Olaylar yatıştıktan sonra yapılan incelemede, bölge halkını isyan noktasına getiren durumun nedeninin, muhassılın haksız uygulamaları olduğu görüldü. İzzet Efendi, bölgeye muhassıl olarak atandıktan sonra Osman Mazhar Paşa tarafından bir nişan-ı ali almıştı. Böylece İzzet Efendi, gösterilen bu güzel muamele karşısında Paşa'nın yaptıklarına müsamaha göstereceğini düşünmüş ve haksız uygulamalarına başlamıştı. Muhassıl öncelikle emrindeki beş neferi, on beş kişi gibi göstermiş ve bunlara ödenen maaşı kendi zimmetine geçirmişti. Ayrıca mevcut neferlere ödemesi gereken miktardan 20 kuruş az ödeme yaparak buradan da kendine çıkar sağlamıştı. Bunun yanında vazife esnasında kendine ayrılan harcırahı kullanmayarak, yasak olmasına rağmen halktan yiyip içmişti. Muhassılın yolsuzlukları bununla da sınırlı değildi. Bölge ileri gelenleriyle ittifak kuran İzzet Efendi, yapılan

²⁰ İnalçık, a.g.e., s.83-105.

²¹ İnalçık, a.g.m., s.624-690.

gizli görüşmelerde karara vardktan sonra istediği hususları meclisten geçirmektedir. Ayrıca sebze, saman gibi aşar alınması yasak ürünlerden de vergi alarak başka bir yolsuzluğa da imza attı. Meclis-i Vala'da yapılan tahkikat sonunda daha detaylı bir inceleme yapılması istendi fakat bir süre sonra İzzet Efendi'nin ölümü üzerine bu işlemten vazgeçildi²².

Tanzimat reformlarının uygulanması imparatorluğun doğusunda da ciddi direnişlerle karşılaşılmasına neden oldu. Özellikle Diyarbakır ve Van civarlarındaki olayların üzerinde durulmaya değerdir. Diyarbakır'ın Cizre - Bohtan bölgesinin emirliğini yapan ve Tanzimat öncesinde yönetimle arası iyi olan Bedirhan Bey, Tanzimat'ın 1845'de bölgede uygulanmasına karar verilmesinden sonra çıkarları bozulduğu gerekçesiyle isyan etti. Bedirhan Bey, ilk olarak askeri alanda uygulamaya konan fermana ses çıkarmadı. Bu amaçla bölgede kurulan redif birliklerine asker vermek istemeyenlerin ikna edilmesinde devlete yardımları dokundu ve kendisi de redif miralay olarak atandı. Ancak daha sonra Tanzimat'ın idari alanda uygulamaya konması ve Cizre'nin Bohtan, Eşni ve Hacı Behram havalisinin Diyarbakır eyaletinden alınarak Musul eyaletine bağlanması Bedirhan Bey'in şiddetli tepkisi ve isyanıyla neticelendi. İlk başlarda sorunu Babıali'ye gönderdiği yazılarla halletmeye çalışan Bedirhan Bey, Musul Valisi Mehmet Paşa'nın ısrarlı tutumu ve kendisini suçlayıcı yazıları nedeniyle herhangi bir sonuç alamadı. Bunun üzerine 1846 yılı içerisinde Bedirhan Bey bazı Kürt beyleri ve Han Mahmut ile ittifak yaparak devlete karşı ayaklandı. Han Mahmut Van'da, Bedirhan Bey ise Cizre'de isyanı kontrol ediyorlardı. Hükümet durumu önce barışçıl yollarla halletmeye çalıştı. Bedirhan Bey'le görüşmeler yapılarak, nasihatlerde bulunuldu. Bunun fayda etmemesi üzerine askeri bir hareket yapılması planlandı ve Anadolu Ordusu Komutanı Müşir Osman Paşa bu işle görevlendirildi. İlk olarak çeşitli yollarla Bedirhan Bey'in yanındaki Kürt beyleri devlet tarafına çekilerek yalnızlaştırma politikası uygulandı. Daha sonra Haziran 1847'de kuzey-güney yönlü askeri hareket başlatıldı. Kuzeydeki birliklere Ferik Ahmet Paşa komuta etmekte olup görevi Han Mahmut üzerine yürümek suretiyle isyanı bastırmaktı. Güney birliklerinin başında olan Müşir Osman Paşa ise Bedirhan Bey ile ilgilenecekti. Bu hareket sırasında bozguna uğrayan Bedirhan Bey, Orak kalesine çekildi. 27 Haziran'da kale önüne gelen Osman Paşa'nın birlikleri kaleyi muhasara altına aldı. Çok zor durumda kalan Bedirhan Bey, üç

²² Uzun, a.g.e., s.23-30.

gün sonra 30 Haziran'da gelip orduya teslim oldu. Ferik Ahmet Paşa karşısında tutunamayan Han Mahmut ise Bedirhan Bey'in teslimini duyduktan sonra 4 Temmuz günü gelip Ferik Ahmet Paşa'ya teslim oldu. Bir süre İstanbul'da tutulan elebaşlarından Han Mahmut ailesi ile birlikte Rusçuk'a, Bedirhan Bey ise ailesi ile birlikte Girit'e sürüldü²³.

1840 yılı içerisinde Kıbrıs'ta da bazı olaylarla karşılaşıldı. Adadan gizlice ayrıldıklarını söyleyen altı kişilik bir grup İstanbul'a gelerek, muhassıl Osman Bey'in ferman hükümlerini dikkate almadan ehliyetsiz kişileri meclise seçtiğini, böylece meclisi kendi adamlarından oluşturarak, maaşlarını yüksek göstermek suretiyle halktan fazla vergi topladığını iddia ettiler. Aslında bu iddialar gerçeği yansıtmamaktaydı. İstanbul'a giden altı kişilik grup Kıbrıs piskoposu tarafından göndermişti. Tanzimat'la birlikte çıkarları zedelenen piskopos ve adamları muhassılın gitmesi için böyle bir yola başvurmuştu. Yapılan araştırmada Muhassıl Osman Bey'in de hatalı olduğu görüldü. Zira aslında o piskopos ve çevresindekilere alet olmuş ve yaptıklarına ses çıkarmamıştı. Adada tüm işler müftü ve vücuhtan²⁴ Hacı Tahir Ağa ile kocabaşların elindeydi. Gerek muhassıl gerekse halk bunların yaptıklarını onaylamak zorunda kalıyordu. Buna rağmen piskopos, muhassılın varlığından rahatsız oluyor ve gitmesi için uğraşıyordu. Ancak piskoposun planları tutmamış, yapılan inceleme sonucu gerçek ortaya çıkınca hem muhassıl hem de piskopos görevlerinden azledilmişti. Ayrıca bölgeye yeni atanan muhassıldan da durumu etraflica araştırması istenmişti²⁵.

Uygulamalarda yaşanan bu sıkıntılar ve karşılaşılan direniş hareketleri neticesinde teftiş işinin ne kadar gerekli olduğu anlaşıldı. İmparatorluğun dört bir yanına gönderilmesi planlanan geniş yetkili teftiş memurları sayesinde aksaklıklar ve şikayetler yakından takip edilecek ve bir an önce düzeltilmesi için gerekli çalışmalar yapılacaktı.

²³ Cabir Doğan, "Bedirhan Bey İsyanı", SDÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Isparta 2010, s.15-32; Cabir Doğan, "Tanzimat'ın Van'da Uygulanması ve Han Mahmut Ayaklanması", History Studies, Volume 3/2 2011, s.155-156.

²⁴ Osmanlılar'da şehir ve kasabalarda devlet ve halk arasındaki ilişkileri düzenleyen, ayan, eşraf, erkan vb gibi kelimelerle eş anlamda kullanılan terimlerden biri. Özcan Mert, "Ayan", DİA, c. IV, İstanbul 1991, s. 195.

²⁵ Uzun, a.g.e.,s.18-22.

3. İlk Teftiş Hareketleri

Tanzimat Fermanı'nın 3 Kasım 1839'da ilanından kısa bir süre sonra fermanda yer alan maddelerin gerektiği gibi yapılıp yapılmadığının kontrolü için teftişe ihtiyaç duyuldu. Tanzimat öncesi herhangi bir teftiş kurumuna sahip olmayan Osmanlı İmparatorluğu, bu ihtiyacını geniş yetkilere sahip valileri ile karşıladığını düşünülüyordu. Ancak Tanzimat'ın getirdiği geniş çaplı ıslahat faaliyetleri neticesinde yerleştirilmek istenen yeni düzen, ayrı bir teftiş işlemini zorunlu kıldı. Bununla birlikte bu kurumun yeni olması sebebiyle teftiş işinin bir düzen içerisinde yapılması hemen mümkün olmadı²⁶.

İlk teftiş hareketi fermanın ilanından dört ay gibi kısa bir süre sonra gündeme geldi. Fermanın taşrada ne şekilde uygulandığının yerinde görülmesi ve karşılaşılan güçlüklerin giderilmesi için 28 Mart 1840 tarihinde Rumeli tarafına ulemadan Meclis-i Vala azası Arif Hikmet Beyefendi, Anadolu tarafına ise Meclis-i Nafia Müftüsü Çerkeşi Mehmed Efendi ve onun Çanakkale civarlarında vefatı üzerine 24 Kasım 1840'ta yine Meclis-i Nafia müftülerinden olan Arif Hilmi Efendi müfettiş olarak atandılar. Kendilerine görevlerinde yardım etmesi için çeşitli konularda ihtisas sahibi memurlar tayin edildi. Lakin daha ilk başta müfettişlerin, hangi mahalleri teftiş edeceklerinin açık bir şekilde belirtilmemesi işlemin düzenden yoksun olduğu izlenimini uyandırmaktaydı. Teftiş heyetleri, dolaştıkları sancak ve kazalarda Tanzimat reformlarını anlatmakta ve halkın sorunlarını dinleyerek çözüm bulmak için çabalamaktaydı. Arif Hikmet Beyefendi, gittiği mahallerde ahali tarafından büyük ilgiyle karşılandı. Halkın talepleri doğrultusunda çalışmalarını yürüten heyet, ağırlığı ayanlık döneminden kalan meselelere verdi²⁷.

Anadolu Müfettişi Çerkeşi Mehmet Efendi ise gittiği yerlerde usulsüz muhassıl vekili atanmasından, adam kayırma yoluyla meclis üyesi seçimine, usulsüz vergi talep edilmesinden, memurların baskılarına kadar birçok yanlış uygulamanın yapıldığını tespit etti²⁸. Lakin eldeki imkanların kısıtlılığı nedeniyle bu sorunlarla gerektiği gibi

²⁶ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.II, TTK, Ankara 1983, s.131.

²⁷ Mahir Aydın, "Ahmed Arif Hikmet Beyefendi'nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri", Belleten, s.215, Ankara Nisan 1992, s.77.

²⁸ Uzun, a.g.e., s.12.

ilgilenilemedi. Sonuçta Tanzimat'ın ilanının ardından girişilen bu ilk teftiş girişiminin beklenen neticeyi vermeyeceği anlaşıncı, Haziran 1841'de teftiş işleminden vazgeçilerek, gönderilen heyetler geri çağrıldı. Teftiş sonrası, eyaletlerde güvenliğin müşir ve defterdarlara, mali ve diğer konulardaki denetimin ise yöneticilere bırakılmasına karar verildi²⁹.

Bu ilk girişimden yaklaşık bir yıl sonra Ağustos 1842'de teftiş işine yeniden girişildi. Teftişin yapılış sebebi olarak *“Anadolu ve Rumeli taraflarında ittihaz olunan usul ve nizamların yürürlüğünü sağlamak ve memurların çalışmalarını yakından görmek”* olarak gösterildi. Bu maksatla eski Hariciye Nazırı Sadık Rıfat Paşa Rumeli, eski Meclis-i Vala Reisi Hasib Paşa ise Anadolu tarafına teftiş için görevlendirildiler. Müfettişler, Tanzimat'ın uygulandığı eyalet ile sancaklardaki vali ve diğer görevlilerle görüşmeler yapacak, karşılaşılan sorunlar çözülmeye çalışılacak, Tanzimat reformlarını yerine getirmeyenlerle, yanlış yorumlayanlara yol gösterilecekti. Rumeli Müfettişi Sadık Rıfat Paşa'ya verilen fermanla, Tanzimat esasları teyit edilmekle birlikte, Mustafa Reşit Paşa'nın en radikal görülen bazı yenilikleri, uygulamadaki başarısızlıklar yüzünden kaldırılmakta ve eski müesseseler geri getirilmekteydi (muhassıllıkların kaldırılarak iltizam usulüne geri dönülmesi)³⁰. Paşalar, göreve başladıktan kısa bir süre sonra, bu memuriyetlerin aslında İstanbul'da bulunması istenmeyen kişilerin merkezden uzaklaştırılması amacıyla oluşturulduğu dedikodusu yayıldı. Neticede paşaların bu nedenle kırgınlık göstermesi, görevlerini layıkıyla yerine getirmelerini engelleyerek teftiş girişiminin sekteye uğramasına neden oldu. Nitekim Sadrazam İzzet Mehmet Paşa'nın bir süre sonra görevden alınması ve kış mevsiminin yaklaşması üzerine teftiş için uygun ortamın bulunmadığı gerekçe gösterilerek teftiş işinin ertelenmesine karar verildi ve gönderilen heyetler geri çağrıldı. Böylece ilki gibi bu teftiş faaliyetinden de kayda değer bir netice alınamadı³¹.

Gerek alt yapıdaki yetersizlikler gerekse bu işte gösterilen acemilikler yüzünden 1840 ve 1842'deki teftiş girişimleri sonuçsuz kaldı. Bu tarihten konumuzu teşkil eden üçüncü teftiş girişimine kadar Tanzimat'ın denetlenmesi için farklı bir yola başvuruldu. Meclis-i Vala'da yapılan görüşmeler sonunda genel bir ıslahat için her şeyden önce

²⁹ A.g.e., s.132.; Çadırcı, a.g.e., s.197-198; M.Murat Öntüğü, Ahmet Vefik Paşa'nın Anadolu Sağ Kol Müfettişliği, Palet Yayınları, Konya 2009, s.15-16; Aydın, a.g.m., s. 69-70.

³⁰ İnalçık, a.g.m., s.624-690.

³¹ Karal, a.g.e., s.132; Çadırcı, a.g.e., s.198.

bölgenin sorunlarının bilinmesi gerektiğine karar verildi. Bu maksatla, 1845 senesinde hükümet, her sancağa, biri Müslüman diğeri Hristiyan iki temsilcinin İstanbul'a gönderilmesini ve masraflarının yörenin vergi gelirlerinden karşılanmasını istedi. Bu doğrultuda İstanbul'a gelen eyalet temsilcileri çok iyi ağırlanarak, ileri gelenlerin evlerinde misafir edildiler. Kendilerinden ülkenin içinde bulunduğu durum ve neler yapılabileceği ile ilgili düşüncelerini yazılı olarak bildirmeleri istendi. Ayrıca gelenler gruplar halinde Meclis-i Vala'da kendilerini açıklama fırsatı buldular. Yapılan çalışmalar sonucunda bölge sorunlarının; vergi meselesi, yol, köprü yapımı ile içme suyu gibi konulardan kaynaklandığı görüldü. Ancak gelenler, taşrada asıl nüfuz sahibi olanlardan çok onların gönderdiği temsilcilerden meydana gelmekteydi. Bu durum, çok fazla rahatsızlık uyandırmak istemeyen temsilcilerin susmasına, böylece gerçek çözüm bekleyen sorunların öğrenilememesine neden oldu³².

Öte yandan yukarıda tespit edilen sorunların çözümü için “*Geçici İmar Meclisleri*” oluşturuldu. Teftiş yöntemi başarıya ulaşamayınca, bu kez imar meclisleri vasıtasıyla yeni bir denetim gerçekleştirilmek istendi ve bu amaçla imparatorluk on bölgeye ayrılarak, her bölgeye bir meclis gönderildi. Yedi-sekiz ay kadar kendilerine verilen bölgeleri gezen bu meclisler, uğradıkları sancak ve kazalardaki çeşitli yolsuzluk ile uygunsuzlukları raporlar halinde Babıali'ye bildirdiler. Bu meselelerin çözümü için İstanbul'a yakın yörelerden başlanarak bir takım çalışmalar yapıldı ancak bunlar Meclis-i Vala Reisi Süleyman Paşa'nın görevden alınması, hükümette yapılan değişiklikler ve mali kaynak bulmada yaşanan sıkıntılar sebebiyle yarım kaldı³³.

Tanzimat'ın ilanının ardından yapılanları denetlemek ve karşılaşılan sorunları çözmek için girişilen bu çalışmalar bir takım sebeplerden ötürü başarıya ulaşamadı. Bunun neticesinde önceki denemelerden de dersler çıkararak, daha kapsamlı ve daha sistemli bir teftiş hareketinin gerçekleştirilmesi zorunluluğu ortaya çıktı.

³² İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri(1840-1880)*, TTK, Ankara 2000, s.44; Çadircı, a.g.e.,s.199; Öntuğ, a.g.e., s.17.

³³ Çadircı, a.g.e., s.199-202.

I. BÖLÜM

KAMİL PAŞA’NIN RUMELİ MÜFETİŞLİĞİNE TAYİNİ VE YAPTIĞI İLK İCRAATLAR

1. Anadolu ve Rumeli’ye Teftiş Heyetlerinin Gönderilme Kararı

Son teftiş girişiminden sekiz yıl kadar sonra 30 Ekim 1850’de teftiş işinin tekrardan gündeme geldiği görülmektedir. Alınan Meclis-i Mahsus³⁴ kararına göre; *“Anadolu ve Rumeli taraflarına gönderilmek üzere vüzera-i izamdan birer teftiş memurunun tayin edilmesine”* karar verildi³⁵. Bu karar doğrultusunda 10 Kasım 1850 tarihinde, Anadolu taraflarına eski Filibe Valisi Mehmet İsmet Paşa, Rumeli taraflarına ise vezirlik rütbesi verilen Tırhala Mutasarrıfı Mısırlı Abdurrahman Sami Paşa atandılar. Ancak kısa bir süre sonra bu kadar geniş bir coğrafyanın iki kişi tarafından teftişinin çok vakit alacağı gerekçesiyle, Tuna Sahili Müfettişliğine ricalden Şekip Efendi, Trabzon ve Erzurum tarafı müfettişliğine ise eski Aydın Kaymakamı Osman Efendi tayin edildi³⁶. Hem Rumeli’ne hem de Anadolu’ya ikişer müfettiş tayin edilmesi, teftiş işinin öncekilerden daha kapsamlı yapılacağının bir göstergesiydi. Öncelikle Meclis-i Vala tarafından müfettişlerin teftiş işini ne şekilde icra edeceklerinin belirtildiği bir talimatname hazırlandı. Daha sonra bu talimatnamenin bir sureti Anadolu ve Rumeli’deki bütün kazaların müdür ve memurlarına gönderildi. Buna göre müfettişlerin vazifeleri genel hatlarıyla şu şekilde sıralanmaktaydı³⁷:

1- Müfettişler, memur bulundukları yerleri ve buralarda bulunan vali, kaymakam ile kaza müdürlerini denetleyerek, incelemelerde bulunacaklardır.

³⁴ Sadrazamın başkanlığında nazırlardan oluşan ve Osmanlı hükümetini niteleyen meclis. Sultan II. Mahmut döneminde merkezi idarede bazı düzenlemelerin yapılması ve nezaretlerin kurulması neticesinde teşekkül eden bu meclis belgelerinde Encümen-i Mahsus, Encümen-i Mahsus-ı Vükelâ, Meclis-i Has, Meclis-i Meşveret, Meclis-i Hass-ı Vükela, Meclis-i Hass-ı Meşveret, Meclis-i Hass-ı Ali, Meclis-i Ali-i Vükela, Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ, Meclis-i Mahsus ve Heyet-İ Vükela gibi farklı isimlerle geçer. Ali Akyıldız, “Meclis-i Vükela”, DİA, c. XXVIII, İstanbul 2003, ss. 251-253.

³⁵ BOA, İ.DH, 222/13179.

³⁶ BOA, A.MKT.NZD, 19/9; BOA, A.MKT.NZD, 20/96; Ceride-i Havadis, 5.M.1267, 506; Ahmet Lütfi Efendi, a.g.e., s.43-44.

³⁷ BOA, İ.MVL, 193/5863; Çadırcı, a.g.e., s.198. Karal, a.g.e., s.132; Öntuğ, a.g.e., s.18-19.

2- Tanzimat hükümlerini tam manasıyla uygulamak adına her türlü tedbiri alacaklar ve bu hükümlere aykırı gördükleri halleri menedeceklerdir.

3- Tanzimat hükümlerine uygun, başarılı yönetimi tespit edilenler taltif edilecek, bu hükümlere göre davranmayan veya muhalefet eden memurlarla, bulundukları vazife ahlakına göre hareket etmeyen memurların isimleri merkeze yazılacak ve cezalandırılması için gerekli teşebbüslerde bulunacaklardır.

4- Hazine gelirlerinin zamanında toplanarak, İstanbul'a gönderilmesi için her türlü tedbir ve girişimde bulunulacaktır.

5- Taşra memurlarının ticaret yapma ve devlet malını kullanmalarının önüne geçilecek, buna muhalefeti görülenler cezalandırılacaktır.

Bu çerçevede taşra memurlarına gönderilen yazıda, mülki memurların cezaya uğrayacak hallerden kaçınmaları istenmekte³⁸ ve kim olursa olsun mal-ı miriyi zimmetine geçirenlerin şiddetli bir şekilde cezalandırılacakları belirtilmekteydi³⁹.

İstanbul'da gerekli hazırlıklarını tamamlayan ve maiyetlerini oluşturan müfettişlere 30 Aralık 1850'de görev yerlerine gitmek üzere birer vapur tahsis edildi⁴⁰. 3 Ocak 1851 tarihli bir belgeden müfettişlerin bu tarihte görev yerlerine ulaştıkları ve çalışmalarına başladıkları anlaşılmaktadır⁴¹.

Anadolu Müfettişi İsmet Paşa'nın görevi yaklaşık iki buçuk yıl sürdü. Bu süre zarfında yanında tahrirat katibi olarak meşhur Tarih-i Lütî'nin yazarı Ahmet Lütî Efendi'de bulunmaktaydı. Lütî Efendi, görev yapılan sahalardan bahisle, bazı yerlerde yol olmadığı için arabayla gitmenin mümkün olmadığını, bu yüzden birçok yerin hayvanlarla hatta yayan olarak üstün körü teftiş edildiğini belirtmekteydi. Aydın'dan Denizli'ye gelen teftiş heyeti, burada 100 sene önce meydana gelmiş deprem nedeniyle halkın şehrin dışındaki bağ-bahçelerde yaşadığını, ahalinin şehir merkezine cami, hamam, dükkan dışında yeni bir şey yapmadığından geceleri şehirde kimsenin kalmadığını görmüşlerdi. Bu olay Lütî Efendi'yi çok etkilemiş olacak ki üstünden 40 sene geçmesine rağmen bu manzarayı unutmadığını eserinde belirtmiştir⁴².

³⁸ BOA, C.DH, 30/1466.

³⁹ BOA, C.DH, 30/1474.

⁴⁰ BOA, İ.MVL, 195/5991.

⁴¹ BOA, A.MKT.MVL, 37/10.

⁴² Ahmet Lütî Efendi, a.g.e., s.44-45.

Hiç kuşkusuz Rumeli Müfettişi Sami Paşa'da aşağı yukarı benzer şartlar altında görevini ifa ediyordu. Kendisinin tahrirat katipliğini Ethem Bey, muhasebe katipliğini Salih Efendi yapmaktaydı. Ayrıca Yunan tebaasından olup daha sonra Osmanlı tebaasına geçen Baççipos isimli birisi de teftiş heyetinde yazıcı olarak bulunmaktaydı⁴³. Sami Paşa, İstanbul'dan yola çıktığı Ocak 1851'den Bosna Valiliği'ne atandığı 21 Ağustos 1851'e kadar yaklaşık yedi ay Tırhala, Selanik, Serez, Tiran ve Galos gibi Rumeli'nin birçok yerini dolaştı⁴⁴.

2. Mehmet Kamil Paşa'nın Hayatı ve Kişiliği

Mehmet Kamil Paşa'nın doğum tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Babası Mehmet Arif Ağa, Musevilikten Müslümanlığa ihtida etmiş İstanbullu bir Yahudi⁴⁵ olup Sadık Rıfat Paşa'nın babası Hacı Ali Bey'in Tersane Eminliği sırasında (Nisan 1829 - Kasım 1833) Tersane Başmutemedliği görevinde bulunmuş ve 10 Nisan 1852'de İstanbul'da vefat etmiştir⁴⁶.

Tahsil hayatına Enderun'da başlayan Kamil Paşa, daha sonra buradan askerliğe geçti⁴⁷. Eğitimine devam ettiği sıralarda imparatorluk, II. Mahmut ile birlikte geniş çaplı reform faaliyetlerine girişmeye başlamıştı. Gerçekleştirilen reformların daha önceki denemeler gibi sekteye uğramasını istemeyen II. Mahmut, kalıcılığı sağlamanın en önemli koşullarından birini Avrupa düşüncesine sahip devlet adamlarının yetişmesine bağlamaktaydı. Bu amaçla Avrupa'ya öğrenci gönderme fikri gündeme geldi. Daha önce Avrupa'ya öğrenci göndermemiş olmanın yarattığı çekingenlik ve Müslüman ahalinin vereceği tepki göz önüne alınarak önce Hristiyan reayadan öğrencilerin gönderilmesi düşünüldü. Fakat Harp Okulu ile Tıp Okulu kurulduktan sonra, öğretmen ve memur yetiştirmek için bu okullardan ve Enderun ağalarından

⁴³ BOA, A.AMD, 26/9; BOA, İ.MVL, 200/6266.

⁴⁴ BOA, MVL, 241/14; BOA, İ.MVL, 215/7140; BOA, İ.MVL, 215/7114; BOA, İ.MVL, 211/6888; BOA, İ.MVL, 210/6831.

⁴⁵ Mehmed Süreyya, Sicil-i Osmani, c. III, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s.862; Sinan Kunalalp, Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali, 2.baskı, İsis, İstanbul 2003, s.XV.

⁴⁶ Mehmed Süreyya, a.g.e., s.862; Ahmed Lütfi Efendi, Tarih-i Lütfi, (Yay. Münir Aktepe), C.IX, İstanbul 1984, s.153.

⁴⁷ Mehmed Süreyya, a.g.e., s.862.

oluşan 150 kişilik bir kabile Avrupa'nın çeşitli şehirlerine gönderildi⁴⁸. Bu kabilenin içinde yer alma ihtimali çok yüksek olan Kamil Paşa, mühendislik eğitimi almak için Prusya'ya gitti. Döndüğünde miralay olarak mühimmat-ı harbiye de görev aldı. Piyade lağımcı I. Alayı miralaylığı sırasında devlet kademesindeki ilk ciddi görevini üstlendi ve mirlivalığa terfi ettirilerek Aralık 1837'de Berlin Sefirliğine atandı. Bilindiği üzere III. Selim döneminde Avrupa'nın büyük şehirlerinde daimi elçilikler açılmıştı. Ancak bir süre sonra bu elçilikler kapanmış ve uzun sürede bu şekilde kalmışlardı. Yapmayı düşündüğü ıslahatlar için Avrupa'yı yakından takip etmeyi ve onlarla ilişkiler kurmayı önemseyen II. Mahmut, tekrar daimi elçilikleri açmak niyetiyle Avrupa başkentlerine sefirler gönderdi. İşte Kamil Paşa, uzun bir aradan sonra Berlin'e atanan ilk sefirdi. Bu göreve getirilmesinde hiç kuşkusuz tahsil için orada bulunmasının ve Almancayı çok iyi bir şekilde bilmesinin etkisi büyüktü⁴⁹.

Eylül 1839'a kadar sürdürdüğü sefirlik görevinin dönüşünde Sultan Abdülmecid'in hatt-ı hümayununu o sırada isyan halinde bulunan Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya götürdü. Bundan kısa bir süre önce anlaşma yapan iki taraf tekrar savaşa tutuşmuş ve Osmanlı ordusu Nizip Savaşı'nda mağlup olmuştu. Üstüne Kaptan-ı Derya Ahmet Paşa'nın donanmayı Mısır'a kaçırıp Mehmet Ali Paşa'ya teslimi Babıali'yi çok zor bir duruma sokmuştu. Kamil Paşa vasıtasıyla gönderilen hatt-ı hümayunda, Mısır'ın babadan oğula geçmek suretiyle Mehmet Ali Paşa'ya bırakılacağı vaat ediliyordu. Lakin bu teklif Paşa'yı tatmin edecek nitelikte değildi. Zira teklif edilenden daha fazlasını istediği için Kamil Paşa'nın getirdiği hatt-ı hümayunu kabul etmedi⁵⁰.

Paşa, görevini tamamlayıp İstanbul'a dönmesinden kısa bir müddet sonra Ocak 1841 tarihinde, rütbesi ferikliğe yükseltilerek Belgrad Muhafızlığına atandı. Aynı yıl Niş isyanının patlak vermesi üzerine bu meseleyle ciddi şekilde ilgilendi. İsyanın bastırılmasının ardından Babıali'nin emirleri doğrultusunda gerekli tedbirleri aldı. Özellikle isyan sırasında bölgeden kaçan Hristiyan reayanın Sırbistan'a geçmesini

⁴⁸ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, c. I, TTK, Ankara 1983, s.162.

⁴⁹ Betül Demir, II. Mahmud Devrinde Berlin Sefarethanesi'nin Yeniden Açılması ve Elçi Olarak Atanan Kamil Paşa'nın Faaliyetleri, İÜ, SBE (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul 1999 s. 94; Necdet Hayta-Uğur Ünal, Osmanlı Devletinde Yenileşme Hareketleri, Gazi Kitabevi, 3. Baskı, Ankara 2008, s. 106; Mehmed Süreyya, a.g.e., s.862.

⁵⁰ Karal, a.g.e., s.196.

önlemek için Sırp Knezi Mihail Obrenoviç ile gerekli temaslarda bulundu. Bölgeye iltica edenlerin ise yurtlarına geri getirilmesinde önemli yararlılıkları dokundu⁵¹.

Eylül 1843’de Dar-ı Şura-yı Askeri azalığına atanan Paşa, 12 Kasım 1843 tarihinde ise vezirlik rütbesiyle Bosna Valiliği’ne tayin edildi. Bu sıralarda Bosna çeşitli asayiş problemleriyle çalkalanmaktaydı. Zira kısa bir süre önce ortaya çıkan Niş isyanı Bosna’yı da etkiledi. Ayrıca Tanzimat fermanının ilanından sonra halkın fermanı tam olarak anlamaması genel bir hoşnutsuzluk ortamı yarattı. Bu şartlar altında bölgeye gelen Kamil Paşa görevi sürdürdüğü 11 Kasım 1844 tarihine kadar bölge sorunlarını düzetmek için elinden geldiğince çalıştı⁵².

Kasım 1844’de adeta bir Tanzimatçı okulu olarak görülen Meclis-i Vala’ya aza olarak atandı. Bundan sonra Paşa’yı, değişik tarihlerde sıkça Meclis-i Vala azalığı görevinde görmekteyiz⁵³. Bu ilk azalık vazifesinde kendisine önemli bir de görev verildi. Tanzimat’ın ilanın ardından gerek Anadolu’da gerek Rumeli’de fermanın yeni düzenine karşı birçok sosyal direniş meydana geldi. Bunlardan biri de Van’da ortaya çıkan Han Mahmut isyanıydı. Yapılan başvuru üzerine, Meclis-i Vala’da durum görüşüldü ve hoşnutsuzluğa neden olarak halkın Tanzimat’ın asıl amacını anlayamadığı gösterildi. Bunun üzerine meclis azalarından Kamil Paşa, olayların incelenmesi ve Tanzimat’ın asıl amacının halkın refah ve mutluluğu olduğunu anlatma görevi ile Trabzon vapuruyla yola çıktı. Daha sonra bölgenin hassas yapısı nedeniyle Tanzimat’ın uygulanışı bir süre ertelendi⁵⁴.

1846’da Sayda Valiliği’ne atanan Paşa, daha sonra yine meclis azalığı yaptı, ardından Nisan 1848’de Ticaret Nazırlığına getirildi. Haziran ayında Londra Sefirliğine getirilmesine rağmen Eylül ayında İngilizceye aşina olmadığı gerekçesiyle görevden affını istedi. İsteği uygun görülen Paşa önce tekrar meclis üyeliğine Kasım 1849’da da Musul Valiliği’ne getirildi. Ağustos 1850’de tekrar azalık görevine getirilen Paşa, 21 Ağustos 1851’de tezimizin konusunu teşkil eden Rumeli Müfettişliğine atandı. Ocak 1854’e kadar görevini icra eden Paşa buradan Cidde Valiliği’ne tayin edildi⁵⁵.

⁵¹ Uzun, a.g.e., s.65,74,77.

⁵² Zafer Gölen, Tanzimat Döneminde Bosna-Hersek, TTK, Ankara 2010, s.77-78.

⁵³ Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s.205-208.

⁵⁴ Çadırcı, a.g.e., s.193

⁵⁵ Bayram Nazır, “Londra Sefiri Mehmed Emin Paşa’nın Felemenk İzlenimleri”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, ilkbahar, 2010, s.440; Mehmed Süreyya, a.g.e., s.862; Kunalalp, a.g.e., s.97.

Cidde görevi sırasında kendisini ciddi bir şekilde uğraştıracak olan bir isyan hareketiyle karşı karşıya kaldı. İsyanın nedeni Tanzimat'la beraber köleliğin ve esir ticaretinin yasaklanmasının bölgede yarattığı hoşnutsuzluktu. Bunun yanında zaten bir süreden beri Osmanlı yönetimi ile ters düşen Mekke Şerifi Abdülmuttalib Efendi konumunu da kullanarak bu hoşnutsuzluğu körükledi. Ağustos 1855'de isyanın ilk emareleri görülmeye başlandı. Bunun üzerine konunun araştırılması için Ferik Raşit Paşa bölgeye gönderildi. Vali Kamil Paşa ile yapılan müşterek çalışmalar sonucunda isyan, Haziran 1856'da Abdülmuttalib Efendi'nin yakalanarak İstanbul'a gönderilmesiyle son buldu. Paşa isyanın bastırılmasında önemli rol oynamasının rağmen gösterdiği sert tutum üzerine Mustafa Reşit Paşa'nın önerisiyle Mayıs 1856'da görevinden alındı⁵⁶. Bu tarihten sonra Paşa'nın karşımıza çıkan ilk görevi Haziran 1857'deki Meclis-i Vala azalığıdır⁵⁷. Arada kalan bir yıllık dönemde kendisine verilmiş bir göreve rastlanmaması Paşa'nın bir süre gözden düşmüş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Bunun yanında 31 Temmuz 1857'de Seraskerliğe atanarak seyfiye sınıfının zirve noktasına ulaştı. Lakin Paşa'nın Seraskerliği çok kısa sürdü. 15 Ağustos 1857'de görevinden alınarak Halep Valiliği'ne gönderildi. Ardından Aralık 1858'de son görev yeri olan İzmir Valiliği'ne atandı. Ekim 1859'da görevi başında vefat etti⁵⁸.

Oğlu Hasan Samih Paşa (1830-1890) valilik, nazırlık, ordu komutanlığı gibi çeşitli görevlerde bulunmuştur.

Mehmet Kamil Paşa, ilk dönem Tanzimatçıların önünde gelen simalarından biriydi. O dönem gerek taşrada gerekse merkez bürokrasisinde fermanı hoş karşılamayan, görünürde Tanzimat yanlısı ama aslında eski düzenin devamından yana olan birçok devlet görevlisi vardı. Paşa ise Tanzimat'ı benimsemiş, yeni dönem bürokrat profiliyle karşımıza çıkmaktadır. Bunda eğitimi Avrupa'da almasının ve Tanzimat düzenini asıl hayata geçiren kurum olan Meclis-i Vala'da uzun müddet hizmet etmesinin etkisi büyüktür. Kendisi Babıali tarafından da böyle algılanmış olmalı ki gerek 1845'de Van'a gidip halka Tanzimat'ın asıl mahiyetini anlatmakla gerekse 1851'de Tanzimat'ın uygulanışını Rumeli'de teftiş etmekle görevlendirilmiştir.

Paşa'nın kişiliği hakkında dönemin kaynakları bizi bir miktar aydınlatmaktadır. Mehmet Süreyya, Paşa'yı *"askerlikte bilgili, dürüst ancak ziyadesiyle sert birisi"*

⁵⁶ Cevdet Paşa, Tezahir 1-12, (Yay. Cavid Baysun), TTK, Ankara 1986, s.101-152.

⁵⁷ Mehmed Süreyya, a.g.e., s.862.

⁵⁸ A.g.e.,s.862.

olarak nitelendirmektedir⁵⁹. Ahmet Cevdet Paşa, Tezahir’de “*uyumsuz ve sert huylu*” olduğunu belirtmiştir⁶⁰. Bunun yanında Islahat Fermanı’nın ilanından sonra Mustafa Reşit Paşa yazdığı layihada ise Paşa’nın, Cidde isyanı sırasındaki sert tutumu nedeniyle bölge halkında kırgınlık meydana getirdiği, bu yüzden yerine daha yumuşak huylu birinin vali olarak atanmasının uygun olacağı tavsiyesinde bulunmuştur⁶¹.

3. Kamil Paşa’nın Rumeli Müfettişliğine Tayini

Teftiş heyetlerinin teşkili, hazırlanması ve görevlerini ifaya başlamaları sırasında Mehmet Kamil Paşa, İstanbul’da Meclis-i Vala azalığı görevini yürütmekteydi. Yani Paşa, daha ilk andan itibaren; teftiş talimatnamesinin hazırlanması, müfettişlerin tayini, gelen raporların incelenmesi gibi safhalarda işin bizzat içinde bulunmaktaydı.

Bu durumun Kamil Paşa’nın müfettişliğe atanmasında önemli bir yer teşkil ettiği muhakkaktır. Bunun haricinde Paşa’nın son derece geniş yetkilere sahip bu göreve getirilmesinde başka unsurlarda etkili olmuştur. Öncelikle Paşa, Tanzimat’ın gerçek uygulayıcısı ve başından beri teftiş işini koordine eden Meclis-i Vala üyesiydi. Ayrıca bu işi yürütecek kişinin Tanzimat’ı her yönüyle kavramış ve benimsemiş olması gerekmektedir ki, teftiş işini hakkıyla yerine getirebilsin, taşra yönetiminde gördüğü aksaklıkları Tanzimat çerçevesinde ıslah edebilsin. Bu özelliklere sahip olduğunu düşündüğümüz Paşa, bundan öncede birkaç kez Meclis-i Vala azalığında bulunmuştu. Üstelik bu görevlerin birinde, 1845 tarihinde, Van’da Tanzimat uygulamalarına karşı çıkan ahaliye fermanın gerçek mahiyetini anlatmak ve yanlış anlaşılmanın önüne geçmek için gerekli önlemleri almakla görevlendirilmişti ki bu da bizim görüşümüzü destekler niteliktedir. Ayrıca bölgeye gidecek kişinin Rumeli’yi ve Rumeli insanını yakından tanınması önemliydi. Bu çerçevede Paşa, üç yıl kadar Belgrat Muhafızlığı ve bir yıl da Bosna Valiliği yapmış olması hasebiyle bu coğrafyaya aşinaydı.

Kamil Paşa’nın müfettişliğe atanması, bir dizi tayin zincirinin sonunda meydana geldi. 17 Ağustos 1851 tarihinde Bosna Valiliği görevinde bulunan Hayreddin Paşa, Bosna’nın havasına alışamadığı gerekçesiyle münasip bir görev verilinceye kadar

⁵⁹ A.g.e.,s.862.

⁶⁰ Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., s.101.

⁶¹ Ahmed Lütfi Efendi, a.g.e., s.250.

İstanbul'a dönmek istediğini ve valilik görevinden affını talep etti. Bunun üzerine Rumeli Müfettişi Sami Paşa, 70.000 kuruş olan valilik maaşı yerine şimdilik 60.000 kuruş maaş ile Bosna Valiliği'ne getiriliyordu. Geri kalan 10.000 kuruşluk kısım, Hayreddin Paşa'nın Bosna ıslahatında gösterdiği üstün gayretten ötürü kendisine bağlanmaktaydı. Sami Paşa'dan boşalan teftiş memuriyetine ise Meclis-i Vala azasından Mehmet Kamil Paşa atanıyordu. Dört gün sonraki iradede Sami Paşa, 70.000 kuruş maaş ile Bosna Valiliği'ne atandı. Rumeli Müfettişliğine atanan Kamil Paşa'nın ise 25.000 kuruş olan azalık maaşı, yine meclis azası olan Şerif Paşa'nın 35.000 kuruşluk maaşından 5.000 kuruş aktararak 30.000 kuruşa çıkarılıyor, bunun 10.000 kuruşu Hayreddin Paşa'ya, 2.500 kuruşu eski Edirne Valisi Hafız Paşa'ya veriliyordu. Geri kalan 17.500 kuruş ise hazineye aktarıldı. İradesinin 21 Ağustos 1851'de çıkmasıyla Kamil Paşa, resmen Rumeli Müfettişliği görevine atanmış oluyordu⁶².

4. Teftiş Heyetinin Oluşturulması, Maaş ve Harcırahlarının Tespiti

Paşa'nın teftiş memuriyetine atanmasının ardından öncelikle maaşının ve yola çıkmadan önce gerekli hazırlıklarını tamamlaması için harcırah miktarının belirlenmesi gerekmektedir. 9 Eylül 1851 tarihli yazıda Kamil Paşa'ya bir aylık maaşı miktarında harcırah verilmesine karar verildi. Bunun yanında Paşa, bazı ufak tefek borçlarının ödemesini yapabilmek adına belirlenecek olan maaşının göreve atandığı tarihten itibaren bağlanmasını rica etmekteydi. Çünkü yukarıda da bahsettiğimiz gibi Kamil Paşa'nın bu göreve atanmasıyla birlikte azalık maaşı birtakım memurlar arasında paylaşılacak ve kalan kısmı hazineye aktarılacak suretiyle kesilmişti. Ancak 14 Eylül'de çıkan iradede bu talep kabul edilmedi. Maaşının İstanbul'dan hareketi gününden itibaren ödenmesi uygun bulunarak⁶³, Maliye Nazırına gerekli düzenlemelerin yapılması konusunda talimat verildi⁶⁴. Paşa'nın maaş miktarı 26 Eylül'de karara bağlandı. Buna göre; İstanbul'dan hareket gününden itibaren görevi gereği bulunduğu yerlerin emvalinden karşılanmak üzere 55.000 kuruş maaş kendisine tahsis edildi. Her rumi ay başında görevi icabı nerede ise senet yoluyla bölgenin vali, mutasarrıf, defterdar, mal

⁶² BOA, A.AMD, 31/44; BOA, İ.DH, 238/14417; Ceride-i Havadis, 26.L.1267, 544; Takvim-i Vekayi, 10.Za.1267, 455.

⁶³ BOA, İ.DH, 239/14517.

⁶⁴ BOA, A.MKT.NZD, 42/96.

müdürü, muhassıl ve kaymakamları vasıtasıyla mal sandıklarından karşılığında makbuz kesilerek ödeme yapılacaktı. Makbuzda hangi yerin maaşı olduğu ve hangi senenin mal tahsilatından ödemenin yapıldığı belirtilecek ve aynı bilgileri içeren bir yazıda hazineye gönderilecekti⁶⁵.

Böylece Kamil Paşa'nın önceki görevine nazaran maaşında önemli bir artış oluyordu. Ayrıca daha önce alınan karar gereği, yolculuk hazırlıklarının tamamlanması için kendisine bir aylık maaş miktarı olan 55.000 kuruş harcırah verilecekti⁶⁶. Ancak aradan bir ay gibi bir müddet geçmesine rağmen hem harcırahın ödemesi yapılmamış hem de maiyet memurlarının tespit işi bir kesinliğe kavuşmamıştı. Bir an önce göreve başlamak isteyen Paşa, parasızlık yüzünden gerekli hazırlıklarını bir türlü tamamlayamıyordu. Birçok defa Maliye Nezareti'ne gerekli işlemlerin tamamlanması için yazı yazmış, ancak bir sonuç alamamıştı. Üstelik 20-25 günden beri dizindeki rahatsızlıkla uğraşmaktaydı. Rahatsızlığının tedavisi için gerekli olan ilaçları temin edebilmek adına borç almak durumunda kalmıştı. Maaşını göreve başlamasıyla alacak olan ve yolluğu da henüz verilmeyen Kamil Paşa'nın, oldukça güç durumda kaldığı anlaşılmaktadır. Zira Meclis-i Vala'ya gönderdiği yazıda harcırahın bir an evvel ödenmesini ve maiyet memurlarının tayin işinin tamamlanmasını rica etmekteydi⁶⁷.

Meclis-i Vala, Kamil Paşa'nın bu talebini haklı bulmuş, üç gün sonra 29 Ekim'de Hariciye katibi Emin Efendi vasıtasıyla harcırah kendisine ulaştırılmıştır. Tüm bunlar yaşanırken ilginç bir olayla daha karşılaşmaktayız. Kamil Paşa, harcırahını alabilmek için uğraşırken, Maliye Nezareti, kendisine Bosna Valiliği'nden kalma yüklüce bir borç çıkarttı. İlk aşamada miktarı 60.000 kuruş olarak belirlenen borcun Paşa'dan taksitle tahsil edilmesi istenmekteydi. Ancak daha sonra nezaretin yaptığı araştırmada redif, gümrük ve mürur tezkiresi hasılatından kaynaklanan borcun 6 yük 28.911 kuruş olduğu anlaşıldı. Bunun üzerine Paşa, gıyabında yapılan araştırma sonucunu ve kendisine kesilen bu borcu kabul etmedi. Bu sebeple sorunun çözümü için Kamil Paşa'nın atayacağı bir vekil, Meclis-i Vala'dan bir aza ve Meclis-i Muhasebe-i Maliye'den uygun birinin görevlendirilmesiyle sorunun çözülmesine karar verildi⁶⁸. Bütün bunların Kamil Paşa'nın göreve başlamasını bir süre aksattığı muhakkaktır.

⁶⁵ BOA, C.ML, 21242.

⁶⁶ BOA, İ.DH, 239/14517.

⁶⁷ BOA, MVL, 243/47.

⁶⁸ BOA, MVL, 243/47; BOA, A.MKT.NZD, 67/64.

Maaş ve harcırahın belirlenmesinden sonra sıra maiyet memurlarının tespitine gelmişti. Atamanın yapıldığı Ağustos 1851'den, Paşa'nın İstanbul'dan yola çıktığı Aralık 1851'e kadar sadece 26 Ekim tarihli belgede Mehmet Kamil, maiyet memurlarının bir an önce belirlenmesini rica etmekteydi⁶⁹. 11 Aralık'ta ise teftiş heyetinin tahrirat katibi Ethem Bey, o sırada Trabzon Valiliği'yle görevlendirilen Abdurrahman Sami Paşa'nın maiyetine atandı. Bunun üzerine Kamil Paşa, Ethem Bey'in yerine uygun birinin görevlendirilmesini talep etti. Ceride-i Havadis'in haberine göre de 15 Aralık tarihinde İstanbul'dan hareket eden teftiş heyeti göreve başladı⁷⁰. Gerek bu, gerek ileri tarihli belgelere baktığımızda Kamil Paşa'nın maiyet memurlarının ilk aşamada eski Rumeli Müfettişi Sami Paşa'nın maiyet memurlarından müteşekkil olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Sami Paşa'nın maiyetindeki Salih Efendi, daha sonraki belgelerde Kamil Paşa'nın hizmetinde olarak karşımıza çıkmaktadır⁷¹. Bu açıdan teftiş için yapılan ilk hazırlıklarda daha önce olduğu gibi Ethem Bey tahrirat katipliği, Salih Efendi ise muhasebe katipliği görevini üstleniyordu. Ancak yola çıkmadan kısa bir süre önce Ethem Bey'in Trabzon'a gitmesi üzerine yerine hemen birinin tayin edilmesi istendi. Bunun yanında hazırlıkların uzun sürmesi ve bir türlü göreve başlanamaması yüzünden atamanın yapılması beklenmeden, 15 Aralık'ta Edirne'ye doğru yola çıkıldı. 2 Ocak 1852'de konunun Meclis-i Vala'da görüşülmesinin ardından Ethem Bey'in yerine, 3750 kuruş maaş ile Kıbrıs eski mal katibi Arif Efendi tahrirat katibi olarak atandı. 14 Ocak tarihli irade ile de bu karar onaylandı. Kendisi maaşını her Rumi ay başında bulunduğu yerin mal sandığından senet yoluyla tahsil edecekti. İhtiyacı olan harcırahın da düzenlenmesiyle İstanbul'dan hareket eden Arif Efendi, o sırada Edirne'de bulunan teftiş heyetine katılarak görevine başladı⁷². Tahrirat katibi Arif Efendi gibi muhasebe katibi Salih Efendi'de 3750 kuruş maaş almaktaydı.

Kamil Paşa, maiyet memurlarının çalışmalarından memnun kalmış olacak ki 4 Mayıs 1852 tarihli yazısında Arif ve Salih efendilerin gayretli çalışmalarından ötürü rütbelerinin saliseye taltifini istemiştir. Merkez bu isteği, Kamil Paşa'nın ilk talebi

⁶⁹ BOA, MVL, 243/47.

⁷⁰ Ceride-i Havadis, 21.S.1268, 559.

⁷¹ BOA,A.MKT.MVL, 53/49.

⁷² BOA, C.DH, 314/15674, İ.MVL, 228/7832.

olmasını da göz önüne alarak uygun görmüş ve adı geçen kişilerin rütbeleri bir derece yükseltilerek rütbe-i saliseye çıkarılmıştır⁷³.

Kamil Paşa'nın refakatinde bulunan Salih Efendi'nin muhasebe katipliği görevini ne kadar süre devam ettirdiğini, görevden ayrılmasıyla alakalı bir belgeye rastlamadığımızdan tam olarak tespit edemedik. Adının geçtiği 18 Mayıs 1852 tarihine kadar vazifesini yürüttüğünü kesin olarak bildiğimiz Salih Efendi'nin yerine daha sonraki tarihlerde Edip Efendi isimli başka bir katibin atandığını 3 Ocak 1854 tarihli bir belgeden⁷⁴ anlamaktayız. İki kez el değiştirdiği anlaşılan muhasebe katipliğinin aksine tahrirat katipliğinde sıkça değişiklikler yaşandı. Öncelikle Arif Efendi, Kasım 1852'de Paşa'nın Bosna'ya görevlendirilmesinden kısa bir süre sonra bazı mazeretler ileri sürerek görevinden istifa etti. Bunun üzerine 15 Kasım'da teftiş işinin önemi de dikkate alınarak ehliyetli katiplerden sadaret mektubi odası hulefasından Hatemi Efendi Meclis-i Vala kararıyla bu göreve getirildi. Kendisine eski katibin aldığı miktar olan 3750 kuruş maaş bağlandı. Ayrıca yol ve hazırlık masrafları için bu miktar kadar harcırah verilmesi kararlaştırıldı⁷⁵. Bu görevde bir yıl kadar kalan Hatemi Efendi'de teftiş faaliyetlerinin sonuna doğru Bosna'nın havasına alışamadığı gerekçesiyle görevden ayrıldı. Yerine 28 Kasım 1853'de aynı miktar maaşla Paşa'nın refakatinde bulunduğu anlaşılan Kerim Bey getirildi⁷⁶. Böylece Kamil Paşa'nın göreve atandığı Ağustos 1851'den Bosna'da bulunduğu sırada atandığı Cidde Valiliği'ne gitmek için yola çıktığı Ocak 1854 tarihine kadar dört tahrirat katibi değişti. Resmen göreve başlamayan Ethem Bey'i dahil etmezsek, Arif Efendi on ay, Hatemi Efendi bir yıl ve Kerim Bey bir buçuk ay tahrirat katipliği yapmışlardı. Teftiş heyetinde muhasebe ve tahrirat katiplerinin yanında Kamil Paşa'nın mühürdarlığını yapan Osman Bey isimli birisi daha bulunmaktaydı⁷⁷.

Mehmet Kamil'in ve maiyetindeki memurların teftiş görevinden aldıkları ücret bu işin masraflarını çıkarmaya yeterli değildi. Babıali'nin de o sırada böyle geniş mahiyetteki bir teftiş hareketini finanse edecek durumu yoktu. Tanzimat'la beraber büyük umutlar bağlanan vergi meselesinin hallinin bir türlü sağlanamamasının da bunda rolü büyüktü. Hazinesin teftiş harcamalarını ve memurların maaşlarını karşılayamayacağı anlaşılmca farklı bir yola başvuruldu. Şöyle ki; maaşı 10.000 kuruş

⁷³ BOA, A.MKT.MVL, 53/49.

⁷⁴ BOA, İ.DH, 292/18363.

⁷⁵ BOA, İ.MVL, 252/9271; BOA, A.MKT.MVL, 58/27.

⁷⁶ BOA, A.MKT.NZD, 102/52.

⁷⁷ BOA, 292/18363.

ve üzerinde olan devlet memurlarının aldıkları ücret % 2 oranında indirilecek ve bu sayede gerekli kaynak oluşturulacaktı. Ancak bu yolla oluşturulan kaynağın bile yeterli gelmediği görüldü. Zira Rumeli ve Anadolu'da bulunan teftiş memurlarının bir yıllık masrafı 3000 kese olarak hesaplanmıştı. Buna karşılık memur maaşlarından toplanan meblağ ise 2579 kese 128 kuruştan ibaretti. Bu hesapla açıkta kalan 420 kese 372 kuruşluk kısım yine bu yolla yavaş yavaş ödenmeye çalışıldı. Yine de eldeki imkanlarla işin içinden bir türlü çıkamayan Babıali, Anadolu Müfettişi İsmet Paşa'nın İzmit taraflarında bulunmasından istifade ederek, oraların öyle büyük teftişlere muhtaç yerler olmadığını bildirdi ve İsmet Paşa'nın bir an önce İstanbul'a dönmesini istedi. Böylece Ocak 1853 itibariyle Anadolu Müfettişliği lağvedilmiş oldu. Üstelik Kamil Paşa'nın memurluk sahası da o sırada bulunduğu Bosna ile sınırlandırıldı. Böylece masrafları önemli ölçüde kısan Babıali, yine de Kamil Paşa'nın ihtiyacı olan kaynağın memurlardan kesilen ücret üzerinden ödenmesine devam edilmesine karar verdi⁷⁸.

Hazinenin içinde bulunduğu bu sıkıntılı durum farklı açılardan da teftiş işini aksatmakta ve Kamil Paşa'yı zor durumda bırakmaktaydı. Bosna'ya atanmasıyla birlikte bölgenin, mali, hukuki, askeri ve dini pek çok sorununa çözüm bulması beklenen Mehmet Kamil, Bosna'ya varır varmaz yoğun bir çalışma içerisine girdi. Neticede yanında bulunan tahrirat ve muhasebe katibi efendiler işleri yetiştirmekte oldukça zorlanmaya başladılar. Bu yüzden Paşa, 15 Ocak 1853'de yani Bosna'ya varmasından kısa bir süre sonra, yanındaki katiplere yardımcı olması için 750 kuruş maaş ile Avni Efendi'nin tayin edilmesini istedi ve istihdamı lüzum görülen şahsın maaşının da az olması dikkate alınarak talebinin kabulünü rica etti. Ancak 25 Ocak'ta toplanan Meclis-i Vala aldığı kararda; Paşa'nın maiyetinde zaten 3750 kuruş maaşla iki katibin bulunduğunu, mevcut durumda dahi teftiş için ödenmesi gereken meblağda 420 kese 370 kuruş açık olduğunu ayrıca Avni Efendi'nin bu sıralar memleketi olan Kıbrıs'a dönmesi hasebiyle muavin olarak atanmasına gerek olmadığını belirtti⁷⁹.

⁷⁸ BOA, C.DH, 21/54; BOA, İ.MVL, 261/9898; BOA, İ.MVL, 261/9898; BOA, A.MKT.MVL, 60/74.

⁷⁹ BOA, İ.MVL, 261/9898; BOA, C.DH, 21/54.

5. Kamil Paşa'nın Göreve Başlaması ve Yetki Alanı

Gerekli hazırlıkların tamamlanmasından ardından Mehmet Kamil Paşa, müfettişliğe atanmasından yaklaşık dört ay sonra 15 Aralık 1851'de İstanbul'dan yola çıkarak görevine başladı. Paşa'nın teftiş ettiği yerlere ve buralarda yaptığı çalışmalara geçmeden evvel yetki alanında nereler olduğu konusuna değinmek yerinde olacaktır. Öncelikle yetki sahasını daha iyi anlayabilmek için Rumeli'de oluşturulan kolların kapsadığı coğrafyayı bilmek gerekmektedir. Buna göre Rumeli üç kol halinde düzenlenmişti. Bunlar şöyleydi:

Sağ kol- Vize, Ahyolu, Varna, Babadağı, Silistre, Şumnu, Rusçuk, Niğbolu, Vidin, Plevne, İslimiye.

Orta kol- Çorlu, Edirne, Uzuncaabad- Hasköy, Eskizağra, Filibe, Samakov, Sofya, Niş, Radomir, Köstendil, Cumapazarı, Manastır, Kesriye, Avrathısı, Menlik, Görice.

Sol kol- Silivri, Tekirdağ, Dimetoka, İpsala, Gelibolu, Gümölcine, Zihne, Serez, Selanik, Karaferye, Yenişehir, Tırhala, Ermiye.

İlk aşamada Rumeli Müfettişi olarak atanan Sami Paşa bu kolların tamamından sorumluydu. Tabii bundan kasıt üç kolda Tanzimat uygulamasına geçilen sancak ve kazalardır. 3 Mayıs 1849 tarihi itibarıyla Tanzimat dahili olan mahaller şunlardı:

Silivri, Tekirdağ, Gelibolu, Selanik, Üsküp, Drama, Serez, Tırhala, Kaza-i erbaa, Edirne, Varna, Filibe, İslimiye, Samakov, Köstendil ve Sofya⁸⁰.

Bir süre sonra teftiş edilecek sahanın genişliği ve gerekli olan ıslahatın çokluğu sebebiyle Sami Paşa'nın o sırada sol kolda yürüttüğü teftiş faaliyetinin uzayacağı da göz önüne alınarak, Mayıs 1851'de Tuna Sahili Müfettişliğine Şekip Efendi tayin edildi. Böylece sağ kolun sorumluluğu Şekip Efendi'ye bırakılıyor, orta ve sol kol ise Sami Paşa'nın uhdesinde kalıyordu⁸¹.

Abdurrahman Sami Paşa'nın Ağustos 1851'de Bosna Valiliği'ne atanmasıyla göreve gelen Kamil Paşa teftiş için yola çıktığında işte bu sahadan sorumlu bulunuyordu. Ancak Paşa, İstanbul'dan ayrılmasından kısa bir süre sonra sorumluluk alanında çok önemli bir değişiklik oldu. Şekip Efendi göreve başladığında, kendisinden

⁸⁰ Aydın, a.g.m, s.69-70.

⁸¹ Ahmet Lütfi Efendi, a.g.e., s.189.

öncelikle Vidin'e giderek, oranın ıslahatında bulunması, buradaki işlerini tamamlamasının ardından Tuna Sahilindeki diğer yerleri teker teker gezmesi söylenmişti. Ancak Şekip Efendi'nin Vidin'de ki görevi hiçte kolay değildi. Zira teftiş görevinin sonuna kadar buradan kıpırdayamamış, teftiş etmesi gereken yerleri gezememişti. Yukarıda bahsi geçen Vidin isyanının ardından bölge halkının en büyük sorunu olarak tespit edilen gospodarlık rejimini ilga ederek, toprakların halk arasında bölüşülmesini sağlamaya çalışan Şekip Efendi, kesin bir netice almayı başaramadı. Üstelik bölgeye yeni atanan Vali Zarif Mustafa Paşa, sergilediği tutumuyla işleri büsbütün karıştırdı. Yeni vali bizzat Şekip Efendi'ye, gospodarlık arazisinin reayaya satılması işini aklının almadığını söyledi. Onun başka söz ve hareketleri de Tanzimat aleyhtarı olduğunu göstermekteydi. Bu sebeple Şekip Efendi'nin hazırladığı layiha çerçevesinde derhal azledilerek yerine Belgrat Muhafızı Vasıf Paşa getirildi⁸². Bölgede sükuneti bir miktar sağlamayı başaran Şekip Efendi, 26 Ocak 1852'de Meclis-i Vala azalığına atandı. Ondan boşalan Tuna Sahili Müfettişliği ise Rumeli Teftiş Memuru Kamil Paşa'ya ihale edildi. Böylece Kamil Paşa Rumeli coğrafyasının tamamından sorumlu olarak görevine devam edecekti⁸³.

Yaklaşık olarak bir yıl bu sorumluluk sahasında görev yapan Kamil Paşa, Bosna ıslahatına atanmasının ardından Aralık 1852'de görev sahası bu coğrafyayla sınırlandırıldı. Aynı tarihlerde, gönderilen diğer müfettişler geri çağırılmasına rağmen Paşa görevine bir yıl daha burada devam etti⁸⁴.

6. İstanbul'dan Hareket ve Girişilen Faaliyetler

Kamil Paşa, hazırlıklarını tamamladıktan sonra 15 Aralık 1851'de İstanbul'dan yola çıkarak görevine başlamıştı. Bu tarihten kısa bir süre önce teftiş işinin ne şekilde icra edeceği hususunda önemli bir değişiklik yapıldı. 4 Aralık'ta Anadolu Müfettişi İsmet Paşa'nın teklifi, Sadrazamın emri ve Meclis-i Vala'nın kararı ile, müfettişlerin kaza kaza dolaşmaları ileride gidecekleri mahallerin teftiş işini geciktireceğinden, bundan böyle liva merkezlerinde gerekli araştırmaları yapacaklardı. Liva merkezine gelen müfettiş, yıllık muhasebe defterlerini inceleyecek, böylece halktan fazla vergi

⁸² İnalçık, a.g.e., s.106; Ahmet Lütfi Efendi, a.g.e., s.189.

⁸³ BOA, İ.DH, 248/15159; BOA, A.MKT.NZD, 60/16.

⁸⁴ Ceride-i Havadis, 9.N.1269, 605.

alınmasının önüne geçecekti. Ayrıca gerekli önlemler alınarak, taşra memurlarının ahaliden yem ve yiyecek temin etmesi engellenecekti. Alınan bu karar hemen imparatorluğun dört bir yanındaki taşra memurlarına gönderildi ve durumdan haberdar olmaları sağlandı⁸⁵.

6.1. Mali Denetim Çalışmaları

Tanzimat ilan edildiği sırada Osmanlı maliyesi oldukça kötü durumdaydı. Düzenli bir sistemin olmayışı taşra memurlarının vergiyi dilediği gibi toplamasına neden olmaktaydı. Hiç bir kontrol mekanizmasının olmadığı bu düzende halktan çok yüksek miktarda alınan vergilerin yalnızca küçük bir kısmı İstanbul'a ulaşmaktaydı. Tanzimat ile birlikte, hem yapılacak olan reformlara kaynak oluşturmak hem de imparatorluğun gerçek servetini ortaya çıkarmak için mali konulara öncelik verildi. Buna göre; mal, mülk güvenliğinin sağlanması, herkesin durumuna göre vergi vermesi ve bunun dışında hiçbir şekilde başka vergi alınmaması ile iltizam usulünün kaldırılması kararlaştırıldı⁸⁶.

İlan edilen bu düzenlemelerden iltizamın kaldırılmasıyla alakalı olan hüküm maalesef başarısızlıkla sonuçlandı. Eski düzeni kökünden söküp atmak amacı güden bu girişim neticesinde oluşturulan muhassıllık kurumu başarısız oldu ve mali reformda ilk taviz verilerek iltizam usulüne geri dönüldü. Ancak yeni mali düzendeki diğer maddeler geçerliliğini sürdürüyordu. Bu çerçevede vergilerin düzenli olarak toplanarak merkeze aktarılması birinci önceliği teşkil ediyordu. Bu sebeple salınan vergilerin düzenli toplanıp toplanılmadığı, çeşitli usulsüzlüklerin yaşanıp yaşanmadığı, halktan çeşitli adlar altında fazla vergi alınıp alınmadığının anlaşılması için denetim işine ihtiyaç vardı.

Tanzimat ile birlikte vergileri belirleme yetkisi Meclis-i Vala'ya verilmişti. Bununla kurum, mali alanda tıpkı çağdaş yasama organları gibi gelişmeye başlayan bütçe olgusunun da hazırlayıcısı ve denetleyicisi oldu. Vergi koyma, toplama ve devletin gelir-giderlerini kontrol etmede Maliye Nezaretî ile işbirliği içinde çalışan

⁸⁵ BOA, A.MKT.UM, 100/23; BOA, A.MKT.UM, 100/19; BOA, A.MKT.UM, 102/53; BOA, A.MKT.UM, 101/45; BOA, A.MKT.UM, 104/56; Çadırcı, a.g.e., s.198-199.

⁸⁶ Karal, a.g.e., s.200.

meclis⁸⁷, şimdi de Anadolu ve Rumeli'ye gönderilen müfettişler aracılığıyla denetleme yetkisini kullanarak, mali alanda yaşanan sıkıntıların üstesinden gelmek istiyordu.

Bu bakımdan Rumeli'de göreve başlayan Kamil Paşa'dan yapması istenen en önemli faaliyet; gittiği yerlerin muhasebe defterlerini kontrol etmesi ve sonuçları merkeze bildirerek, karşılaştığı usulsüzlüklerin önüne geçmesiydi.

Paşa'nın, İstanbul'dan yola çıktıktan sonraki ilk uğradığı yer Edirne oldu. Merkezden 15 Aralık 1851'de hareket eden teftiş heyeti 5 Mayıs 1852 tarihine kadar burada kaldı. Bu süre zarfında titiz bir çalışma içine giren Paşa, eyaletin mal sandığı üzerinde yaptığı inceleme sonuçlarını Maliye Nezareti'ne iletti⁸⁸. Buna göre Kamil Paşa, bir önceki yıl olan 1851 senesine kıyasla 1852 senesinin cizye emvalini şu şekilde hesaplıyordu⁸⁹:

Tablo 1: Edirne'nin 1852 yılında öngörülen cizye emvali

Açıklama	Meblağ
Cizye emvalinin miktarı	20yük 83.784,5 kuruş
Kıptiyan-ı müslimden ⁹⁰ toplanacak miktar	64.665 kuruş
Toplam	21yük 48.449,5
Mart sonuna kadar tahsil edilen	7yük 89.579 kuruş 10 para
Bakaya kalan	12yük 94.205 kuruş 10 para
Kıptiyan-ı müslimin bakayası	64.665 kuruş

Kamil Paşa, burada bulunduğu sırada kısa bir süre sonra göndereceği layihanın hazırlıklarını yapmış, bu sebeple ileride değineceğimiz birçok konudaki aksaklıklara bu mntıkada şahit olmuştur. 5 Mayıs 1852'de Edirne'den yola çıkan Kamil Paşa, Tekirdağ'a varana kadar uğradığı kasaba ve köylerde ahalinin durumunu sormuş, buraların emval sandıklarını kontrol ederek gerekli bilgileri yanındaki deftere not

⁸⁷ Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s.123.

⁸⁸ BOA, A.MKT,MHM, 45/1.

⁸⁹ BOA, C.ML, 575/23551.

⁹⁰ Mısır ile bağlantılarından dolayı Kıpti kelimesi Osmanlılar'da Çingeneleri belirtmek için kullanılan terimlerden biriydi. Bunlar Osmanlı idaresinde çok farklı bir yönetime tabi tutulmuşlardır. Müslim ve gayr-i müslim olarak iki gruba ayrılmalarına rağmen hukuki bakımdan denk sayılmışlardır. Mesela, Osmanlı İmparatorluğu'nda sadece gayr-i müslimlerden cizye alınırken Kıpti tebaanın hem zımmi hem müslim olanlarından cizye alınmıştır. Ancak miktarları farklı tutulmuştur. İsmail Altınöz, "Osmanlı Toplum Yapısı İçinde Çingeneler", Türkler Ansiklopedisi, c. X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 422-432.

etmiştir. Karşılaştığı memurlara toplanan vergilerin yerli yerinde kullanılmasını tavsiye eden Paşa, aldığı talimatname çerçevesinde kendisinden istenenleri, memur ve icap eden zevata güzelce anlatmıştır. Mehmet Kamil, Tekirdağ'a vardığında civarda bulunan kaza müdürleri, vücut ve sair ahaliyi toplayarak kendisine verilen fermanı okumuştur. Daha sonra sancağın emval sandığının muhasebesini, refakatinde bulunan Salih Efendi vasıtasıyla yapmıştır. Buna göre mal sandığına 13 Mart 1851'den 27 Nisan 1852'e kadar yapılan teslimat ile merkeze gönderilen meblağ ve masraflar aşağıdaki gibiydi⁹¹:

Tablo 2: Tekirdağ sancağının mal sandığına 13 Mart 1851-27 Nisan 1852 arasında yapılan teslimat ve masraflar

Açıklama	Meblağ
Geçen senenin bakayasıyla tohumluk yardımı akçesinden	3077 kile 175 kûsur 8 para
1851/1852 senesi emvalinden	6535 kile 362 kûsur 17 para
1852/1853 senesi cizye malından	650 kile 269 kûsur
Toplam	10.263 kile 308 kûsur 5 para
Bütün gönderilenler ve masraflar	10.155 kile 425 kûsur 2 para
Sandıkta olması gereken miktar	147 kile 383 kûsur 3 para
Eski kaymakam Ferhat Bey'in borcu	43 kile 340 kûsur
Sandıkta mevcut olan	85 kile 172 kûsur 3 para

Mal sandığında açıkta görülen miktarın mevcut memur borçlarından meydana geldiğini bildiren Paşa, bu meblağın tahsiline devam edildiğini bildirmektedir.

Tekirdağ sancağına bağlı kazaların durumu ise şöyleydi⁹²:

⁹¹ BOA, MVL, 250/42.

⁹² BOA, MVL, 250/42 leff 2.

Tablo 3: Tekirdağ sancağına bağlı kazaların emval defterlerinde yapılan incelemenin sonuçları

Açıklama	Meblağ
1844 senesinden 1850/1851 senesine kadar bakaya miktar	1062 kile 206 küsur 8 para
Tohumluk için yapılan yardım	1819 kile 172 küsur 10 para
1851/1852 senesi emvalinden	2049 kile 451 küsur 9 para
Toplam	4931 kile 330 küsur 7 para
Mart başından nisan sonuna kadar tahsil edilen miktar	412 kile 404 küsur 9 para
Geriye kalan	4618 kile 424 küsur
Mevcut meblağdan ulaştırılan	4161 kile 801 küsur
Tahsili icap eden miktar/ geçen senenin emvali	457 kile 345 küsur 18 para

Tekirdağ'daki incelemelerini tamamlayan Kamil Paşa, buradaki memurlardan ve çalışmalarından oldukça memnun kaldı ve bu memnuniyetini Babıali'ye bildirdi. 18 Mayıs'ta Tekirdağ'dan ayrılan Paşa, merkeze gönderdiği yazısında önce Malkara'ya uğrayacağını buradaki çalışmalarının ardından Şarköy'e geçeceğini belirtti⁹³.

İşte tam bu tarihlerde, muhtemelen Tekirdağ'ın tahkikatının tamamlanmasının hemen ardından Paşa, 13 maddelik bir layiha hazırlayarak Babıali'ye gönderdi. Layihanın mali konular ve diğer meseleler hakkındaki maddeleri ve Meclis-i Vala tarafından alınan kararları şöyleydi:

Daha önce yeni düzen çerçevesinde Arapça ve Türkçe nizamnameler tertip olunmuş ve eski tapu borç senetleri taşra meclisleri vasıtasıyla İstanbul'a gönderilmişti. Defterhane-i Amire'de⁹⁴ yeniden tanzim olan bu senetler tekrardan geri

⁹³ BOA, MVL, 250/42.

⁹⁴ Osmanlılar'da arazi ve tımar kayıtlarıyla ilgili defterlerin saklandığı devlet dairesinin adı. Has, zeamet tımar, mülk, vakıf gibi arazi türlerini tayin ve tescil eden ana defterlerin muhafaza edildiği ve bu defterlerle ilgili günlük işlemlerin yapıldığı Defterhane, kaynaklarda Defterhane-i Amire, defter-i vilâyet, defteri hakani, defter-i dergah-ı ali adlarıyla da geçer. Erhan Afyoncu, "Defterhane", DİA, c. IX, İstanbul 1994, s. 100.

gönderilmekteydi. Ancak bunlar yalnız postalar vasıtasıyla ulaştırılmaya çalışıldığından, işin layığıyla yapılamadığı ve bununda bazı uygunsuzluklara neden olduğu görüldü. Gezilen yerlerdeki memurlarla yapılan müzakereler ve gerçekleşen tahkikatlar sonunda anlaşıldı ki; miri arazi, vakıflara kalan toprak, tapu, vergi ve peşin ödemeler için memur ile evkaf müdürleri tarafından sahipleri adına geçici olarak hazırlanması gereken mühürlü senetlerin bir çoğu vaktinde gelmeyip, bir kısmı da hiç gönderilmemekteydi. Bu durumdan yararlanan evkaf müdürlerinin bir kısmı ile memurlar, tapu harcını kendi zimmetlerine almakta, böylece ahali ve reayayı zarara uğratmaktaydı. Bunun üzerine Kamil Paşa, bahsi geçen tapu senetlerinin üzerlerine kiminle ilgili olduğu notu düşülmesini ve merkezden taşra memurlarına bu şekilde gönderilmesini istedi. Böylece açık yerler eyaletlerde defterdar, sancaklarda kaymakam ve mal müdürleri vasıtasıyla doldurularak, sahiplerine bildirilecekti. Vergi ve peşin miktarın tahsilinden sonra kişinin ismi senet cildinden kesilecek ve defter koçanına yazılacaktı. Daha sonra tamamlanan defter koçanı kayıt için Defterhane-i Amire'ye gönderilecekti. Böylece mevcut usulsüzlüğün önü alınmış olacaktı. Ayrıca işlerin eski tapu senetlerine göre yürütülmeyip, bunların merkeze gönderilmesi, hazırlanacak yeni senetlere göre de idarenin yapılması sağlanmalıydı.

Paşa'nın vergi ve diğer hususlarla alakalı önerisi 1845 senesinden beri Gelibolu ve Kocaeli sancaklarında uygulanmaktaydı. Ahali bu idareden ziyadesiyle memnun kalmıştı. Nitekim 1846 yılından itibaren Edirne ve Hüdavendigâr eyaletlerinde de benzer bir uygulamaya geçilmişti. Ancak yukarıda karşılaşılan aksaklıkların ve yolsuzlukların halli için Edirne ve kazalarına 130.000, Hüdavendigâr ve kazalarına ise 60.000 adet vergi senedinin gönderilmesi gerekmektedir⁹⁵.

Meclis-i Vala, yaptığı toplantıda meselenin önemine dikkat çekilmiş ve defter emininin o günlerde bu madde üzerine yapacağı beyana göre hareket edilmesine karar verilmiştir.

Edirne eyaleti kazalarının 12 Nisan 1852 tarihine kadar yapılan tahsilatı ve aynı sene içerisinde yaklaşık olarak toplanacak miktar şu şekildeydi:

⁹⁵ BOA, İ.MVL, 240/8591;leff 3;leff 4.

Tablo 4: Edirne eyaleti kazalarının 12 Nisan 1852 tarihine kadar yapılan tahsilatı ve ileride toplanacak miktar

Açıklama	Kile
1841-1851 yılları arası birikmiş olan bakaya emval	1.500
1851/1852 senesi varidatından tahsil edilemeyen	5.900
1852/1853 senesinde merkezden ihale olunacak aşar ve sair rüsum hasılatı	33.400
1852/1853 senesi ondalık ağnam ⁹⁶ bedeli	5.582
Matlub-ı ali buyrulan miktar	10.857
Takriben Toplanacak Miktar	57.240

Yukarıdaki tabloda belirtilen miktarın toplanmasında birtakım marabacı ve sarrafan görevlendirilip, despot ve millet taraflarından çeşitli masraflar adı altında birçok akçe toplanacağı aşıkardı. O senenin mahsulü bereketli olduğundan halkın borcunu güzelce ödeyeceğinden şüphe duymayan Mehmet Kamil'e göre, bir önceki yılın aşar bedelinde olduğu gibi halk vakitsiz sıkıştırılır, marabacı ve sarrafan taifesine meydan verilirse, tahsil edilecek pek çok miktar bakayada kalacak ve halk boş yere zorlanmış olacaktı. Bu sebeple Paşa, yukarıdaki emvalin vakti zamanında toplanmasına özen gösterilmesi için Edirne Valisi Reşit Paşa'ya dikkat etmesi gerektiğini bildiren bir yazı yazılmasının uygun olacağını belirtti.

Bu talep yerinde bulunmuş ve Edirne Valisi ile eyaletin diğer memurlarına gerekli yazılar gönderilmiştir⁹⁷.

Şimdiye kadar gezilen mahallerde, bölge memurlarının haberi olmadan ahaliden bazılarının ittifakıyla çeşitli masraflar adı altında birtakım paraların alındığı anlaşılmıştı. Fazla toplanan bu miktar, mevcut verginin her kuruşuna 5 paradan 10 paraya kadar

⁹⁶ Ağnam, hayvanlardan alınan vergiyi belirtmek için kullanılan bir tabirdi. Bu tabir sadece koyun ve keçilerden alınan vergiyi değil aynı zamanda domuz ve deveden alınan verginin karşılığı olarak da kullanılırdı. Bu çerçevede ondalık ağnam sadece Rumeli coğrafyasında bulunan hayvanlardan alınırdı. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c. I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s. 25.

⁹⁷ BOA, İ.MVL, 240/8591; leff 7; leff 4.

isabet etmekte, ahali ise bu miktarı üzerine düşen vergi sanıp ödemekteydi. Bu yolsuzluğun önüne geçmek için doğru vergi miktarlarının yazılı olduğu kağıtların hazırlanarak, sahiplerine bildirilmesi yeterli olacaktı.

Meclis-i Vala, önerilen bu çözüm yolunu yerinde görmüş, Maliye Nezareti'nin görüşü alındıktan sonra gereğinin yapılmasına karar vermiştir⁹⁸.

Bölge ahalisinden olan Hristiyanlardan da aynı yollarla birçok paralar alındığı görülmüştü. Ancak reaya aforoz edilir korkusuyla bu mevzuyu pek gizli tutmakta, bu durumda usulsüz olarak toplanan miktarın layıkıyla tespit edilmesini önlemekteydi. Çözüm için tahsil edilecek miktarın devletçe belirlenip, reayanın bölgeden toplanacak miktardan haberdar edilmesi gerekmektedir. Kamil Paşa, konuyu tüm yönleriyle aydınlatmak için 25 Mart 1852'de reaya tarafından tanzim olunmuş defterleri ve bir kıta vergi tezkiresini Maliye Nezareti'ne gönderdi⁹⁹.

Meclis-i Vala'da konuyu Hariciye Nezareti'ne havale ederek, reaya patrikleriyle irtibata geçmesini ve buradan alınacak bilgi doğrultusunda meseleye bir çözüm bulunulmasını kararlaştırmıştır.

Ahaliden fazla vergi toplanılması en çok karşılaşılan ve çözümü için en çok uğraşılan sorundu. Tanzimat ile bir düzene sokulmaya çalışılan vergi toplama, eski alışkanlıklarını üzerinden atamayan taşra memurları nedeniyle bir türlü istenen noktaya getirilemiyordu. Mesela Lüleburgaz kazasında sandık emini olarak istihdam edilen birine olması gerekenden 90 kuruş fazla maaş bağlanmış, ayrıca Çorlu suyunun yatağına her sene birkaç bin kuruş sarf olunduğu gerekçesiyle Edirne ve çevre mahaller ahalisinden belirtilenin dışında fazlaca vergi toplanmıştı. Bu gibi örneklerin çokluğu yüzünden Babialı, meselenin çözümüne büyük önem vermektedir¹⁰⁰.

Taşralarda sikke haline getirilmiş değerli madenler belirlenen fiyat üzerinden kullanılmayıp, her bir mahalde birbirinden farklı olarak değerlendirilmekteydi. Bu ise ahalinin % 8'den % 20'e kadar zararına ve devlet malının durgunluğuna neden olmaktaydı.

⁹⁸ BOA, İ.MVL, 240/8591.

⁹⁹ BOA, A.MKT.MHM, 115/19.

¹⁰⁰ BOA, A.MKT.MHM, 47/63.

Rumeli Mufettişinin verdiği bilgi doğrultusunda konunun Maliye Nezareti'ne havale edilmesine ve gerekli çalışmaların orada yapılması karar verilmiştir¹⁰¹.

6.2. Yargı ve Hukukla Alakalı Sorunlar

Defterhaneye mahsus olup şeri hakimler tarafından verilen evraktan 1000 kuruşluk ile 10.000 kuruşluk olanlar bol, 10.000 kuruşluktan yukarı olanlardan ise nadiren bulunduğu tespit edilmişti. Ancak çoğu mahalde 1000 ile 3000 kuruş arası evrak kullanılmakta olup, ihtiyacı karşılayamamaktaydı. Buna mukabil 1000-3000 kuruş arası lazım gelen evrakın taşralara fazlaca gönderilmesi uygun olacaktı.

Bununla ihtiyacın karşılanması hazineye büyük fayda sağlayacağından, Babıali, gerekli çalışmaları başlatmıştır¹⁰².

Taşralardaki mahkemelere doğrudan doğruya gelip iddiada bulunan kimsenin, aleyhinde ifade verdiği kişinin savunmasını yapması için çağrıldığı yazı olan müraselerin usullere göre olmaması, şeri hakimler tarafından verilen izinnamenin de bu kabilden bulunması, ayrıca yeni mehr-i müeccel¹⁰³ kurallarına layıkıyla dikkat olunmamasından birtakım anlaşmazlıklar meydana geliyordu. Bu sebeple zikrolunan mürasele¹⁰⁴ ve izinnamenin basılı evrak üzerine yazılması gerekmektedir. Basılacak evrak ve fiyatlarının belirlenmesini ile bu soruna çözüm bulunulmuş olunacaktı.

Paşa'nın bu isteğine Meclis-i Vala verdiği cevapta, basılacak evrakın basım ve kırtasiye tutarlarının ne kadar olacağının ve belirlenecek tutarın giderleri karşılaması için uygun miktarın ne kadar olduğunun belirlenmesi adına Maliye Nezareti'ne yazı yazılacağı, oradan gelecek cevaba göre hareket edileceği bildirilmiştir.

Bu çerçevede hem mesele ile doğrudan alakalı olduğu için Şeyhülislamlık makamı hem de basılacak evrakın fiyatının belirlenmesi için Maliye Nezareti ile görüşmeler başlamıştır. Ağustos ve Eylül 1852'de kurumlar arası devam eden

¹⁰¹ BOA, İ.MVL, 240/8591; BOA, A.MKT.MVL, 54/94.

¹⁰² BOA, İ.MVL, 240/8591.

¹⁰³ Evlenme sırasında erkeğin kadına peşin olmayarak sonradan vermeye taahhüt ettiği mehr anlamında kullanılan tabirdir. Mehr; kadının nikah ile sahip olduğu maldır. Peşin olarak verilmesi kararlaştırılan mehre "mehr-i muaccel" denilir. Mehr-i müeccel ölüm veya boşanma halinde muaccel olurdu. Pakalın, a.g.e., c. II, s. 444.

¹⁰⁴ Kadılar tarafından bir husus hakkında yazılan resmi kağıtlara mürasele denirdi. Mürasele Arapça haberleşmek, mektuplaşmak demektir. A.g.e., s. 621.

yazışmalar sonucunda ekim ayında bu konu hakkında bir karara varılmıştır. Öncelikle Şeyhülislam durumdan haberdar edilmiş¹⁰⁵ ve kendisinden yapılacak uygulamanın münasip olduğuna dair cevap alınmıştır. Ardından Maliye Nezareti tarafından basım için harcanacak miktar belirlenerek, evrak başına 30 para alınması uygun görülmüştür. 9 Ekim 1852’de Meclis-i Vala bu miktarı biraz fazlaca bularak, evrak fiyatını 20 para olarak belirlemiştir. Alınan kararın her tarafa ilan edilerek gereğinin icra edilmesi istenmiş, belirlenen ücretin Tanzimat dahilinde olan yerlerin vali, kaymakam ve mal müdürleri marifetiyle toplanması uygun bulunmuştur¹⁰⁶.

6.3. Nüfus Kayıtları ve Mürur Tezkiresi¹⁰⁷ Meselesi

Her bir kaza ve sancakta nüfus nazırları ve mukayyitleri var ise de doğan, ölen, gelen ve gidenlerin yoklamaları gerektiği gibi icra olunmamaktaydı. Bu madde hakkında vali, mutasarrıf ve diğer memurlara yazı yazılarak bu konuya dikkat etmeleri konusunda uyarılar yapılması gerekmektedir.

Bu tavsiye dikkate alınarak lazım gelen tenbihnamelerin yazılmasına karar verilmiştir

Okuma yazmayı bilen memur istihdam olunmamasından dolayı hiçbir mahalde mürur tezkiresi nizamına dikkat olunamadığı tespit edilmiş ve bu işin maaşsız memurlar ile idare olunamayacağı anlaşıldığından bu meseleye bir çeki düzen verilmesi istenmişti.

Paşa’nın verdiği bilgi doğrultusunda Meclis-i Vala, mürur tezkiresi nizamnamesine müracaatla, tezkirelerden sağlanan gelirin miktarının öğrenilmesine ve onun üzerine hareket edilmesine karar vermişti. Konuya Maliye Nezareti’nden gelecek cevaba göre de aydınlık kazandırılacaktı.

Bu maksatla Maliye Nezareti’nde hazırlanan yazıda, maaşsız memur olarak adlandırılanların aslında bu işle ilgilenen defter nazırları ve nüfus mukayyitleri olduğu belirtildi. Bunlar kendilerine yüklenen ilave görevleri çerçevesinde, memleket dahilinde bir yerden bir yere gitmek isteyenler için hazırlanan 40 kuruşluk tezkirenin her birinden

¹⁰⁵ BOA, A.MKT.MVL, 54/94.

¹⁰⁶ BOA, İ.MVL, 249/9137; BOA, İ.MVL, 240/8591; A.MKT.MVL, 54/94.

¹⁰⁷ İmparatorluk toprakları içinde seyahat belgesine verilen isimdi. 1908 senesine kadar ülke dışına çıkanlara pasaport verildiği gibi vilayet sınırları dışına çıkanlara da mürur tezkiresi verilirdi. Matbu ve harca tabi olan bu belgede nüfus kağıdındaki bilgilerle beraber nereye ve ne için gidileceği de yazılıydı. Süresi bir senelikti. A.g.e., s. 588.

5 kuruş, yabancı memleketlere gitmek isteyenler için hazırlanan tezkireden ise 5 kuruş ila 750 kuruş arasında değişen miktarlarda ücreti, taşra mal sandıkları vasıtasıyla almaktaydı. Böylece bu işte gösterilen dikkatsizlik maaş sebebiyle değil, bu kişilerin ehliyetsizliklerinden kaynaklanmaktaydı.

Gelen cevap üzerine Meclis-i Vala, Bu kimselerin maiyet memuru olmaları hasebiyle gösterdikleri bu hareketlerden vali, mutasarrıf gibi taşra memurlarının sorumlu olmasından defter nazırı ve nüfus mukayyitlerinin görevlerini layıkıyla yapıp yapmadıklarına dikkat edilmesi, vazifesini gerektiği gibi yerine getirmeyenlerin yerlerine ise münasiplerinin atanması konusunda gerekli emirlerin gönderilmesine karar verdi¹⁰⁸.

6.4. Posta Meselesi

Gezilen her bir mahallin postahaneleri yolunda ve usulünde görüldü. Lakin birkaç husus konusunda aksaklıkların meydana geldiği tespit edildi. Mesela Niş tarafına gönderilmek üzere Vidin postahanesine verilen akçe veya emanet, bu tarafa direk posta olmadığı için önce Edirne'ye oradan Niş tarafına ulaştırılmaktaydı. Halbuki Niş ile Vidin arası bir günlük mesafe iken bu şekilde yol pek uzamakta ve posta ücreti beş-altı kat artmakta, böylece ahali bayağı bir zarara uğramaktaydı. Bu sebeple Kamil Paşa konuya bir hal çare bulunmasını istemekteydi.

Bunun yanında, posta tatarlarına uğradıkları her kazadan birkaç süvari neferi verilmekteydi. Ancak bunların atları menzil aralarındaki mesafeye dayanamadıklarından birkaç saatlik yoldan sonra geri kalmaktaydı. Tatar, postayı zamanında yetiştirebilmek için önden gittiğinden zaman zaman süvari neferleri ile aralarında tartışmaların çıkmasına ve postaların zarara uğramasına neden olmaktaydı. Meselenin çaresi, neferlerin menzil atlarına binerek gitmesi veya postaların bizzat neferler tarafından götürülmesi olarak tespit edildi.

Bu madde, Postahane Nezareti'ne havale edilerek, gerekli çalışmaların yapılması istendi¹⁰⁹.

¹⁰⁸ BOA, İ.MVL, 240/8591;leff 2.

¹⁰⁹ BOA, İ.MVL, 240/8591; A.MKT.MVL, 54/94.

6.5. Arnavutların Gösterdikleri Serkeşlikler

Edirne eyaletinde, adet-i ağnam ondaliğının tahsil zamanı olan bahar aylarında Arnavutlardan çok kimse sürü çobanlığı ile istihdam olunmaktaydı. Lakin bunların çoğu vahşi insanlar olduklarından gezdikleri mahallerin ahalisinden yiyip içmekte ve rasgeldikleri ahaliden gözlerine kestirdiklerini öldürüp yağma işine girişmekteydiler. Bunun sonucu civarda, yaz aylarında eşkıya varmış haberleri dolaştığından halkın huzuru kalmamıştı. Bu sebeple adı geçen Arnavutlar arasında, tezkiresiz, kefilsiz ve kim olduğu bilinmeyenlerin olmamasına dikkat edilmesi istenmişti.

Bu madde üzerine yapılan görüşmeler sonucunda sorunun halledilmesi için taşra memurlarına icap eden uyarıların yapılması kararlaştırılmıştı¹¹⁰.

6.6. Zaptiye Neferlerinin Ahaliden Yem ve Yiyecek Alması

Zaptiye neferlerinin görevleri icabı gezdikleri kazalar ahalisinden yem ve yiyecek aldıkları, bunun sebebinin de geçimlerini yalnızca kendilerine bağlanan maaşla sağlamalarından kaynaklandığı anlaşıldı. Fakat zaptiye neferleri kendilerine verilen maaş miktarını bilerek zaptiye yazılmakta ve uygunsuz tavırlardan kaçınacaklarına dair yemin etmekteydiler. Bu nedenle zaptiyelerin kendi hallerine bırakılmayarak, taşra memurları tarafından kontrol altında tutulması istendi.

Meclis-i Vala, meselenin halledilmesi için çalışma yapılmasına karar verilmiştir¹¹¹.

6.7. Tuna Sahili Sorumluluk Sahası

Kamil Paşa'nın, Tuna Sahili Müfettişliğine atanması sebebiyle bu hususta tarafına bir kıta emirname gönderilmişti. Lakin bölgenin istisnallığı sebebiyle bununla ibaret kalınması yakışık almayacağından, yeni düzenlenmiş bir fermanın daha gönderilmesi icap etmekteydi.

¹¹⁰ BOA, İ.MVL, 240/8591.

¹¹¹ BOA, İ.MVL, 240/8591.

Paşa'nın yaptığı talep üzerine daha önce gönderilen fermanın bazı bölümlerinde gerekli düzenlemeler yapılarak, memuriyet fermanına ilave edilmesi ve tarafına gönderilmesine karar verilmiştir¹¹².

7. Şikayetlerin Dinlenilmesi ve Bakılan Davalar

Kamil Paşa, gittiği yerlerde yalnızca muhasebe defterlerini incelemek veya sunduğu layihada ki aksaklıkları düzenlemekle ilgilenmiyordu. Aynı zamanda gittiği yerlerde halkın şikayetlerini dinliyor ve bir takım davaları sonuca ulaştırmaya çalışıyordu.

Yapılan istek ve şikayetlerin başında bölge memurlarının yaptıkları uygunsuz hareketler gelmekteydi. Bu konuda karşımıza çıkan ilk mesele Sofya Mutasarrıfı Said Paşa'nın, yakışksız hareketleri ile halkı tahrik ettiği ve çeşitli yollarla haksız çıkar sağladığıydı. Şikayetler üzerine Said Paşa'nın muhakemesine karar verildi. Bunun üzerine Said Paşa'nın yargılaması (kendisi İstanbul'da olmasını talep etmesine karşın), mevsimin kış olması ve Kamil Paşa'nın orada bulunması göz önüne alınarak bölgeye daha yakın olan Edirne eyalet meclisinde yapılmasına karar verildi. Böylece Said Paşa, yerine bir vekil bırakarak, yanına Sofya mal müdürünü, müftü efendi, Ahmet Bey adında bir şahsı ve metropoliti de alarak Edirne'ye gelecek ve burada Kamil Paşa'nın da bulunduğu mecliste yargılanacaktı. Yargılamanın ne şekilde neticelendiğine ulaşamamak da Said Paşa'nın daha sonradan mutasarrıflıktan azledilmesi suçlu bulunduğu kanıt olarak gösterilebilir¹¹³.

26 Temmuz 1852'de Babaeski'ye gelen Kamil Paşa, meclis azaları Hüseyin ve Halil ağalar ile sandık emini Hristoki'den halkın oldukça şikayetçi olduğunu gördü. Şikayetleri dikkate alan Paşa, bunların azli ile yerlerine halkın beğenisini kazanan Mehmet Efendi, Hacı Halil ve İsmail ağaların getirilmesini sağladı¹¹⁴.

¹¹² BOA, İ.MVL, 240/8591.

¹¹³ BOA, A.MKT.MVL, 50/5.

¹¹⁴ BOA, A.MKT.MVL, 54/60.

Eylül 1852’de Keşan’da bulunduğu sırada ise yönetimini Tanzimat’a uygun bulmadığı kaza müdürünü azletmiş, yerine eski Gelibolu evkaf müdürü Ethem Bey’i tayin ettirmişti¹¹⁵.

Tabii şikayetler sadece Müslüman ahali ya da memurlarından gelmemekteydi. Gelibolu’nun Maydos karyesinde kocabaşı olan Hacı Mitro ile reayadan Yorgo, karye sakinlerinden çeşitli nedenlerle bir miktar para toplamıştı. Kaza meclisinin yaptığı araştırma sonucunda Hacı Mitro’nun 79.000, Yorgo’nun ise 24.060 kuruş ödeme yapmasına karar verilmişti. Ancak şahıslar parayı vermeyi reddetmişlerdi. Anadolu Müfettişi bir ara orada bulunduğu sırada bu meseleyle ilgilenmiş ancak daha sonra halledemeden bölgeden ayrılmıştı. Kamil Paşa ise Gelibolu’ya geldiği sırada bu soruna tekrardan eğildi ve meselenin halledilmesi için İstanbul’dan Hüsnü Ağa’nın mübaşir olarak gönderilmesini sağladı¹¹⁶.

Paşa, gittiği yerlerde uygunsuz davranışlarını tespit ettiği memurları halkın nazar-ı dikkatini de alarak sert bir şekilde cezalandırmış, ancak başarılı olanları da hemen merkeze bildirmiştir. Mesela Mayıs 1852 tarihinde Edirne’den Tekirdağ’a gelen Paşa, burada yaptığı tahkikattan sonra Kaymakam Aşir Bey ile naibi Emin Efendi’yi son derece başarılı bulmuş, ahalinin de kendilerinden ziyadesiyle memnun olduğunu bildirmiştir¹¹⁷.

Bunun yanında Mehmet Kamil, reayanın şahsi davalarıyla da alakadar oluyordu. Örneğin, Kırklareli’de Babacık Dimitro ile Araklı Rami isimli iki zımmi aralarındaki anlaşmazlığın çözümü için Kamil Paşa’nın da bulunduğu Edirne eyalet meclisine gelmişlerdi. Ancak iki tarafın gösterdiği inat ve muhalefet sebebiyle bir sonuca ulaşamayan Paşa, bunların İstanbul’a gönderilmesine karar vermişti¹¹⁸.

Bir başka örnekte, Keşan kazası despot vekili Liftor Yobos isimli rahip ile Hristiyan halk arasında ki anlaşmazlıktı. Tarafların sorunları üzerine muhakemelerine karar verildi. Ancak bu sırada müşarünileyh rahip İstanbul’a kaçtı. Kamil Paşa’nın durumu İstanbul’a bildirmesi üzerine Rum Patrikliğine gönderilen yazıda, şahsın bir an önce bulunarak Keşan’a gönderilmesi emredildi¹¹⁹.

¹¹⁵ BOA, MVL, 122/22.

¹¹⁶ BOA, A.MKT.DV, 64/24.

¹¹⁷ BOA, MVL, 250/42.

¹¹⁸ BOA, A.DVN, 78/36.

¹¹⁹ BOA, HR.MKT, 47/25.

Paşa'ya bu tarz konularda o kadar çok talep ve şikayet gelmekteydi ki bunların hepsiyle uğraşmak imkansızdı. Zira Kamil Paşa, Gelibolu'da bulunduğu sıralarda gönderdiği yazıda bundan bahisle kendisine yüzden fazla arıza verildiğini belirtiyordu. Verilen arizaların da birçoğunun halli için dava açılmasına ihtiyaç vardı. Bu durumun hayli vakit alacağını hesaba katan Paşa, bunların liva meclisi marifetiyle yapılmasını uygun buldu¹²⁰.

Kamil Paşa'nın buraya kadar yürüttüğü görevi Sami Paşa'ya verilen talimatname çerçevesinde yerine getirdi. Ancak 3 Ağustos 1852'de Kamil Paşa'nın Bosna'ya gönderilmesine karar verilmesiyle görevinin bu safhası kapandı ve yeni görev yeri için kendisine ayrı bir talimatname verilmesiyle başka bir safhası açıldı.

¹²⁰ BOA, MVL, 252/34.

II. BÖLÜM

KAMİL PAŞA'NIN BOSNA'DAKİ FAALİYETLERİ

1. Tanzimat'a Kadar Osmanlı İdaresindeki Bosna-Hersek

Bosna coğrafyasının fetih girişimleri I. Murat Hüdavendigâr dönemine kadar uzanmaktadır. İlk fetihler 1383 senesinde I. Murat'ın veziri Timurtaş Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu çerçevede Taşlıca, Mostar, Foça, Prepol, Nevesin, İmočka, Lubin ve Čayniçe Osmanlı topraklarına katılmıştır. Bu fetihler sırasında Kral Tvrtko idaresi altında bulunan bölge Kosova Savaşı'nın ardından Sırbistan'ın zayıflaması üzerine 1391 yılında müstakil bir hale gelmiştir. Daha sonraki tarihlerde ele geçirilen yerler Bosna kralları tarafından geri alınmıştır. Bölgenin asıl olarak Osmanlı hakimiyetine girmesi Fatih Sultan Mehmet'in düzenlediği iki sefer ile gerçekleşmiştir. İlk 1463'te yapılan seferde Fatih, 150.000 kişilik ordusuyla Bosna'ya girerek, buranın büyük kısmını ele geçirmiş ve Bosna kralı Stefan Tomaseviç'i ortadan kaldırarak bölgeyi doğrudan kendisine bağlamıştır. Sancak haline getirilen Bosna'nın başına da Semendire Sancakbeyi Minnetoğlu Mehmet Bey getirilmiştir. Fatih, Bosna'dan çekildikten kısa bir süre sonra Macar Kralı Mathias Corvinus'un Bosna'ya yürüyüp bazı yerleri alması üzerine, 1464'te ikinci Bosna seferine çıkmış ve bölgedeki Osmanlı hakimiyetini kuvvetlendirmiştir¹²¹. Kanuni Sultan Süleyman'ın ilk yıllarında girişilen faaliyetler sonucu sancağın sınırları genişletilmiş ve 1526 Mohaç zaferinin akabinde Yayçe ve Banaluka ele geçirilmiştir. Ayrıca Osmanlı kuvvetleri Lika'ya doğru nüfuzlarını yayarak Klis kalesi ile Dalmaçya'nın büyük kısmını ele geçirmiştir¹²².

Osmanlı hakimiyetinin tesisinden 1550 yılına kadar Bosna sancağının merkezi Saraybosna olarak kaldı. 1550 tarihinde merkez Travnik'e taşındı. 1583'te eyalet haline getirilen Bosna'nın eyalet merkezi Banaluka oldu. Eyaletin teşkilinden sonra 16. yüzyılda 389 tımar ve zeameti olan beylerbeyliği, 3000 hassa askeri besleyen ve savaşlarda padişaha 10.000 asker gönderebilen önemli bir yer haline geldi. 1684'te

¹²¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Büyük Osmanlı Tarihi, C. I, TTK, Ankara 1988, s. 217-220; Gölen, a.g.e., s.39-42.

¹²² Feridun Emecen, "Bosna Eyaleti", DİA, c. VI, İstanbul 1992, s. 296-297.

tekrardan Travnik taşınan eyalet merkezi 1850 tarihine kadar değişmedi. Bu tarihte Tanzimat ile birlikte yapılan düzenlemeler çerçevesinde Saraybosna'ya alınan yönetim yeri 1878 yılındaki Avusturya işgaline kadar bu şekilde kaldı¹²³.

Hersek ise 13. yüzyıl boyunca Sırp Krallığının egemenliği altındayken 1366 senesinde Bosna Krallığına tabi oldu. Bosna Krallığının bir süre sonra eski gücünü yitirmesiyle bölge, 1448 tarihinden itibaren Stefan Vukçič tarafından yönetilmeye başlandı. Aynı yıl Alman imparatoru III. Frederik tarafından Senta Dükü ünvanı verilen Vukçič'in zamanla oğulları ile arası bozuldu. 1466 senesinde büyük oğlu Vladislav tarafından devrilen dük, ülkesini terk etmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Vukçič, Fatih'ten yardım istedi ve karşılık olarak da daha sonra Hersekzade Ahmet Paşa adını alacak küçük oğlunu Osmanlılara rehin verdi. Osmanlı kuvvetlerinin yardıma geldiği 1467 senesinde Stefan Vukçič'in ölmesi ve oğlu Vladislav'nda Osmanlılar karşısında tutunamayarak Hersek'i terk etmesi bölgenin egemenlik altına alınmasını sağladı. Ardından Hamza Bey Hersek'e yönetici olarak atandı. Vukçič'in ortanca oğlu Vlatko bir süre kendisine bırakılan Vlaho ve Kestelnova'yı yönetse de daha sonra buralarda Osmanlı hakimiyetine girdi. İlerleyen yıllarda memleketini terk eden Vlatko, Avrupa'da bulunduğu sırada Fatih Sultan Mehmet'in ölüm haberini alması üzerine kaybettiği yerleri geri almaya çalıştıysa da başarılı olamadı¹²⁴.

Bosna'nın eyalet haline getirildiği 1583 tarihine kadar müstakil olarak yönetilen bölge, bu tarihten itibaren Bosna eyaletine bağlanmıştır. 1832 yılında Hüseyin Kaptan ayaklanmasının bastırılmasının ardından yapılan idari değişiklikle müstakil bir mutasarrıflık haline getirilen Hersek, 1851 yılına kadar Ali Paşa tarafından yönetilmiştir. Bu tarihte Ali Paşa'nın liderliğindeki isyan bastırılıp Paşa ölünce, vilayet olarak yeniden düzenlenen bölge 1854'te tekrardan Bosna'ya bağlanmıştır¹²⁵.

Bosna-Hersek, Bulgaristan ve Arnavutluk gibi Osmanlının Balkan topraklarında çok önemli bir yere sahipti. Buranın yerel halkı zamanla Müslümanlaşarak Osmanlı idaresinin sağlam bir zemine oturmasını sağlamışlardı. Özellikle Bosna ve Arnavutluk, Balkanlardaki diğer coğrafyalardan farklı olarak ciddi şekilde İslam'ın yayıldığı alanlar olmuştu. Batılı tarihçilerin iddia ettiği gibi bu durum eğer zorlama ile gerçekleşmiş

¹²³ Hatice Akın, Ahmet Cevdet Paşa'nın Bosna Müfettişliği, Akdeniz Üniversitesi SBE (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Antalya 2004 s. 14.

¹²⁴ Uzunçarşılı, a.g.e., s.221-222; Gölen, a.g.e., s.42.

¹²⁵ A.g.e., s.137.

olsaydı geri kalan Balkan sahasında da dinden dönmelerin yaygın olarak karşımıza çıkması gerekirdi. Ancak Osmanlı hiçbir zaman böyle bir zorlama içine girmemiş, çeşitli koşullar bölge halkının İslamiyet'i seçmesine vesile olmuştu. Şöyle ki, Bosna fethedildiği zaman burada büyük toprak sahibi imtiyazlı bir sınıf mevcuttu. Bunlar Osmanlının tımar sisteminden faydalanarak eski imtiyazlarından bir kısmını koruyabilmek adına Müslümanlığa geçmişlerdi. Böylece sipahi olan eski aristokrat, topraklarını elinde bulundurabildiği gibi kendisine yetecek bir servet ve askeri kariyerde yapabiliyordu. Bunun yanında Osmanlı idaresinin gösterdiği hoşgörü sayesinde Bogomil¹²⁶ inancına sahip olan yerel halk, uzun yıllar Ortodoks ve Katoliklerden gördükleri zulme karşılık kendilerini bu yeni Müslüman fatihlere yakın hissetti. Ayrıca Hristiyanlara nazaran Müslümanların daha az vergi ödemesi, dervişlerin ve Türk ahalinin bölgeye yaptığı göçler ile devşirme sisteminin bölgede etkin bir şekilde kullanılması gibi sebeplerden ötürü de İslamiyet Bosna'da geniş bir yayılma alanı buldu.

Müslümanlığı kabul eden Boşnaklar böylece geleceklerini Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderi ile birleştirmiş oldular. Bunun karşılığında da vergi muafiyetlerinden, toprak tasarruf hakkına kadar bir dizi ayrıcalık elde ettiler ve sultanların Bosna'nın iç dinamiklerine müdahale etmemesinden yararlandılar¹²⁷.

1683 tarihine kadar istikrarını koruyan bölge, bu tarihte yaşanan Viyana bozgununun ardından başlayan kutsal ittifak savaşlarında ciddi hasar alarak muharebe meydanı haline geldi. Bu tarihten itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardaki en önemli dayanak noktası olan Bosna, birçok defa uzun süren savaşların merkezinde yer aldı. Sürekli devam eden savaşlar sonunda oluşan anarşi ortamı toprak düzeninin bozulmasına, vergilerin artmasına ve Bosnalı beyler ile kaptanların¹²⁸ yönetimi

¹²⁶ Hristiyanlıktaki teslis ile Hz. İsa'nın doğuşundaki kutsiyeti ve insan suretinde cisimleşeceğini, vaftizi, kilise ayinlerini ve rütbeleri reddeden Bogomilizm, boşanmayı ancak isteğe bağlı bozulabilme şartıyla hoşgörür. Bogomil kelime anlamı olarak Tanrı dostu anlamına gelir. İlk olarak X. yüzyılda Bulgarlar arasında ortaya çıkan bu mezhep, insanın efendi için çalışmasına mecbur olmadığı düsturunu savunarak, köylüleri angarya aleyhine harekete geçirmeye çalışmıştır. Hüdai Şentürk, Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875), TTK, Ankara 1992, s. 3.

¹²⁷ Zafer Gölen, Tanzimat Dönemi Bosna İsyanları(1839-1878), Alter Yayıncılık, Ankara 2009, s.1.

¹²⁸ Bu teşkilat Bosna'ya özgü olarak Kıla-i Hakaniye Kaptanları adıyla idari bir sistem olarak kurulmuştur. İlk kaptanlık 1558'de Gradiçka'da en son kaptanlık da 1802'de Hutova'da kurulmuş ve toplam kaptanlık sayısı otuz dokuzu bulmuştur. Her kaptanlık belirli bir araziye sahipti ve arazi, dahilinde bulunduğu en büyük kale adına göre adlandırılırdı. Kaptanların vazifeleri arasında, hudutları muhafaza etmek, bölge çevresindeki yolları emniyet altında bulundurmak, kalelere silah ve cephane temin etmek sayılabilir.

tamamen ele geçirmelerine neden oldu. Bunun sonucunda İstanbul'dan gönderilen valiler büyük saygı gösterilen birer misafir konumuna düştüler¹²⁹.

Özellikle 1804 yılında ortaya çıkan milliyetçi Sırp isyanı sonucunda Sırpların geniş bir özerkliğe sahip olması Bosna için dönüm noktalarından biri oldu. Bu gelişme neticesinde Bosnalı Hristiyanlar arasında benzer bir durumun Bosna içinde söz konusu olabileceği düşüncesi yayıldı. Buna karşılık Müslümanlar arasında korku ve nefretle karışık bir his meydana geldi ve Hristiyan taleplerine kulak tıkamak, mümkünse onları baskı altında tutmak sonucunu doğurdu. Boşnaklar merkezden gelen emirleri anlamaya çalışmadan karşı çıktılar. Reayaya yapılan baskılar arttı. Baskı arttıkça merkeze yapılan şikayetler ve dış müdahaleler çoğaldı¹³⁰.

Bu şekilde uzun yıllar karışıklık içinde bulunan bölge, II. Mahmut'un devlet otoritesini eyaletlerde yeniden kurma hedefi doğrultusunda önemli bir dönemece geldi. II. Mahmut'un yeniden yapılanmasının başlangıcını oluşturan Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması Bosna'yı yakından ilgilendirmekteydi. Bölge'de oldukça etkin konumda olan Yeniçeriler, zanaatkarlık ve ticaretle uğraşüyor ve oluşturdıkları askeri güce dayanarak istediklerini yapabiliyorlardı. Bunun yanında yerel güçler ile ittifak halinde olan Yeniçeriler, halk tarafından da benimsenmiş durumdaydı. 15 Haziran 1826'da İstanbul'da isyana kalkışan ocak, gerekli fetvada alınarak kaldırıldı. Bunun ardından ocağın kaldırılması hususundaki emir eyaletlere gönderildi. Bu çerçevede 12 Temmuz 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırıldığını bildiren yazı Travnik'te okundu. Ancak bu karara karşı Bosna ileri gelenleri ve halk şiddetli bir tepki gösterilerek, fermanı reddetti ve Bosna'da uygulanmaması istedi. Karşılaşılan bu tepki kısa zamanda isyan mahiyetine bürününce bunun önüne geçmek için bölgeye atanan Vali Abdürrahim Paşa, önce bir kısım bey ve ağaları elde etti. Ardından yeniçeriler arasındaki anlaşmazlıklardan da faydalanarak Şubat 1827'de Saraybosna'ya girdi ve isyanı sert bir biçimde bastırdı¹³¹.

Yeniçeri isyanının bastırılmasına rağmen halk arasında, yapılmak istenen yeni düzenlemelere karşı genel hoşnutsuzluk hali devam etti. Üstelik 1829 tarihli Edirne

II.Mahmut zamanında kaptanların askeri kuvveti 24.000 kişi kadardı. Bosna-Hersek'le ilgili Arşiv Belgeleri (1516-1919), Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1992, s. 8-9.

¹²⁹ Gölen, Tanzimat Dönemi Bosna-Hersek, s.55.

¹³⁰ Gölen, Tanzimat Dönemi Bosna İsyanları, s.3-4.

¹³¹ Gölen, Tanzimat Dönemi Bosna-Hersek, s.61-62; Gölen, Tanzimat Dönemi Bosna İsyanları, s.7-9.

anlaşması ile Sırbistan'da özerk bir emaret kurulması ve Bosna'daki bazı kalelerin bu emarete terki Boşnakların devlete olan güvenini sarstı. Bu durumu suiistimal eden kimi Bosna kaptanları, 1831 senesinde bazı kaptanlıklara yapılan atamaları da bahane ederek kaptan Hüseyin Gradseviç'in liderliğinde bir ayaklanma çıkardı. Şubat 1831'de Tuzla'da toplanan asi kaptanlar; Bosna Valiliği'nin kaldırılmasını, eyaleti idare edecek kimselerin Bosnalılar tarafından seçilmesini, Yeniçeriliğin kaldırılması konusundaki fermanın geri alınmasını istediklerini ilan ettiler. Buna karşın yerel ayanların tamamı Hüseyin kaptanı desteklememekteydi. Hersek Kaptanı Ali Rızvanbegoviç, İstolçe Kaptanı İsmail Ağa Çengiç ve Lubin Mütesellimi Hasan Bey Babialı'yi destekliyorlardı. 22 Mayıs 1831'de harekete geçen asiler eyalet merkezi Travnik'i ele geçirdiler. Ardından 23 Temmuz'da Sadrazam Mehmet Reşit Paşa'yı Priştine Ovasında bozguna uğratarak bütün Bosna'ya hakim oldular. Nihayet ertesi yıl hazırlıklarını tamamlayan Mehmet Reşit Paşa, yanına Ali Rızvanbegoviç'in kuvvetlerini de alarak Bosna işini kesin olarak halletmek için harekete geçti. 6 Nisan, 28 Nisan ve 4 Haziran 1832'de yapılan muharebeleri kaybeden Hüseyin Kaptan, Avusturya'ya kaçtı. 5 Haziran'da Saraybosna'ya giren Sadrazam, isyana son noktayı koydu. Avusturya'ya iltica eden Hüseyin Kaptan ise daha sonra affını istedi. İsteği kabul edilen Kaptan ailesiyle beraber İstanbul'da oturmaya mecbur edildi. İsyanın bastırılmasının ardından Bosna idaresinde önemli değişikliklere gidildi. Öncelikle Hersek, Bosna'dan ayrılarak mutasarrıflık haline getirildi ve başına da isyanda ki desteğinden ötürü vezaret rütbesi verilen Ali Paşa atandı. Ayrıca 1835 tarihinde kaptanlık kurumu kaldırılarak yerine mütesellimler kuruldu. Pek çok eski kaptan, ayan ve sipahi mütesellim olarak atandı¹³².

2. Tanzimat'ın İlanı ve Bosna

Tanzimat Fermanı'nın ilanından hemen sonra nasıl uygulanacağı konusunda ayrıntılı bilgiler içeren bir emir 8-17 Kasım 1839 tarihleri arasında taşradaki bütün idari birimlerin merkezlerine gönderildi. Bu yazı o sırada Bosna Valisi bulunan Mehmet Vecihi Paşa ve Hersek Mutasarrıfı Ali Paşa ile beraber tüm kazaların kadı ve naiplerine de bildirildi. Daha önce bahsedildiği gibi fermanın uygulamasına imparatorluk coğrafyasının tamamında geçilmedi. Önce merkeze yakın mahaller ile otoritenin sağlam

¹³² Gölen, a.g.e., s.63-64; Gölen, a.g.e., s.10-14.

olduğu yerlerden başlanarak zamanla Tanzimat dahili olan yerlere genişletildi. Bosna-Hersek'te de fermanın getirdiği can, mal ve ırzın korunması prensibi hariç diğer kanunların uygulaması sonraya bırakıldı. Zira bölgede halkın fermana ne şekilde tepki vereceği tam olarak kestirilemiyordu. Çünkü Bosna-Hersek'in Osmanlı idaresinden çok daha öncelere dayanan feodal bir hiyerarşisi vardı. Büyük toprak sahiplerinin kendi emri altında çalışan reaya ile kanun önünde eşit sayılmalarından rahatsızlık duyacakları çok açıktı. Nitekim fermanın genel hükümlerinin Bosna'da uygulanacağını duyulması, beraberinde büyük bir hoşnutsuzluk getirdi. Tanzimat'la birlikte Müslüman ahalinin kendini özel hissettiği tüm uygulamalar kaldırılıyor, her konuda Hristiyanlarla eşitlikten bahsediliyor, üstüne birde zorunlu askerlik getiriliyordu. Neticede durumdan rahatsız olan yerel güçler bölgede Tanzimat uygulamalarının, Balkanların bu güçlü İslam kalesinin düşmesine neden olacağı fikri halk arasında yayıldı. Bunun üzerine bölgede fermana karşı açık bir muhalefet söz konusu oldu. Öyle ki bu muhalefet Eylül 1840'ta Saraybosna'dan başlayarak düşük yoğunluklu bir isyana dönüştü ve istikrarsız bir ortamın oluşmasına neden oldu. Olayların endişe verici bir hal alması üzerine merkezden Selim Bey isimli bir memur bölgeyi teftiş etmesi için görevlendirildi. Bununla yetinmeyen Babıali, Vali Vecihi Paşa'yı da görevden alarak yerine bölgeyi iyi tanıyan Belgrat Muhafızı Hüsrev Paşa'yı getirdi. Sorunun çözümü için Bosna ileri gelenleri ile görüşmeler yapan Paşa, 1841 sonlarına doğru bölgedeki durumu sakinleştirdi.

Belirli ölçüde bir sükun ortamına kavuşan Bosna'da, Tanzimat'ın uygulanacağı söylentisi üzerine halk 1843 yazında yeniden bir ayaklanma teşebbüsüne girişti ve Hüsrev Paşa'da çıkan olayları güç kullanmadan bastırmak için büyük çaba gösterdi. Halkın galeyana gelmesinde eskiden beri vergi muafiyeti olanlardan öşür istenmesi ve bölgeden asker toplanması için yapılan çalışmalar etkili olmuştu. Karşılaşılan bu tepkiler üzerine şartlar uygun hale gelinceye kadar Bosna'da Tanzimat'ın uygulamasına süresiz olarak ara verildi¹³³.

Bosna'da valilerin gayretleri istenilen sükun ortamının oluşmasını bir türlü sağlayamıyordu. Bunda olaylarla eş zamanlı meydana gelen Niş isyanının da etkisi büyüktü. Kasım 1843'de Hüsrev Paşa'nın görevden alınmasının ardından Mehmet Kamil Paşa bölgeye vali olarak atandı. Kamil Paşa'nın, göreve başlamasının hemen

¹³³ Gölen, Tanzimat Dönemi Bosna İsyanları, s.16-19; Gölen, Tanzimat Dönem Bosna-Hersek, s.68-77.

ardından bölge ileri gelenleri vilayet merkezi Travnik'e gelerek bağlılıklarını ve Paşa'nın bölgeye vali olarak atanmasından duydukları memnuniyeti bildirdi. Kamil Paşa'da İstanbul'a gönderdiği raporda vazifesini yerine getirmek için var gücüyle çalışacağını belirtmekteydi. Bu çerçevede Paşa, bölgede görev yaptığı bir yıl boyunca, kendisine verilen; *"bölgedeki başıbozuk askerlerin tasfiyesi ve düzenli birliklerin eyalete yerleştirilmesi"* görevini ifa etmeye çalıştı.

3. 1849-1851 Bosna İsyanı ve Tanzimat'ın Bosna'da Uygulanması

Bosna-Hersek Tanzimat'a kadar devletin nazarında korunması gereken ve çeşitli ayrıcalıklarına göz yumulan bir serhat eyaletiydi. Ancak Tanzimat ile oluşan yeni durum bu ayrıcalığı ortadan kaldırmayı gerektiriyordu. Nitekim 15 Mart 1849 tarihinde Vali Tahir Paşa'dan, Tanzimat'ın bölgede her yönüyle uygulaması istenince ciddi bir isyan hareketi patlak verdi¹³⁴.

İsyanın dahili sebeplerinin başında askere alma ve nüfus sayımı sorunu vardı. Halk arasında Tanzimat'ın tamamen uygulanması halinde halktan asker alınacağı haberleri yayılmıştı. Bu endişe ciddi bir tepkinin doğmasına ve isyanının Tuzla ve İzvornik'te ortaya çıkan safhalarının görülmesine neden olmuştu. Mostar halkı da nüfus sayımının çocuklarını askere almak için bir kandırmaca olduğunu beyan ederek uygulamaya karşı çıkmışlardı. Bunun yanında Hristiyan reaya Tanzimat ile büyük ümitlere kapılmış, beklentileri gerçekleşmeyince zorla elde etme yoluna başvurmaya başlamıştı.

Kmet adı verilen köylüler, çoğunluğu Müslüman olan toprak ağalarının mülklerinde oturmakta ve işledikleri toprağın mahsulünün bir kısmını onlara vermekteydiler. Ayrıca belli zamanlar angarya olarak bu ağalara hizmet etmekteydiler. Üstelik bu ağaların reayayı canları istediği gibi kullanması, bunlar arasında genel bir hoşnutsuzluğa neden olmaktaydı.

Bunun yanında Bosnalı beyler ve özellikle Hersek Mutasarrıfı Ali Paşa'nın Tanzimat karşıtlığı isyanın ana nedenlerinden birini teşkil etmekteydi. Bosna ileri gelenleri Tanzimat ile birlikte kendi güçlerinin zayıflayacağı düşüncesiyle uygulamaya karşı tavır aldılar. Bu tepkinin en büyük nedeni angaryanın kaldırılmasıydı. Bu yüzden

¹³⁴ Gölen, Tanzimat Dönemi Bosna-Hersek, s.77-85.

Bosna ileri gelenlerinden Mustafa ve Fazıl paşalar ile İzvornik-Belene Mutesellimi Mahmut Paşa ve Tuzlalı Mahmut Paşa açık olarak isyana destek vermektedir. İsyanın asıl organize edicisi konumundaki Hersek Mutasarrıfı Ali Paşa ise çok uzun süreden beri kendi icraatlarını herhangi bir makama danışmadan uygulamaya almıştı. İsyan ortaya çıktığında Paşa, görünürde devlet yandaşı gibi hareket etmiş diğer yandan yarattığı gayri memnun halk kitleleri sayesinde ayaklanmanın geniş boyutlara ulaşmasına neden olmuştu¹³⁵.

İsyanın harici sebepleri arasında ise ilk olarak 1848 yılında Avrupa’da yaşanan ihtilaller neticesinde Bosna’ya sığınan Macar ve Polonyalı aydınlar gelmektedir. Bu aydınların kendi düşüncelerini Bosna’da yaymaya çalışmaları merkezde büyük endişe yaratmış ve Tanzimat’ın uygulanması kaçınılmaz olarak görülmüştür. Harici nedenlerin en etkilisi ise hiç kuşkusuz komşu devletlerin Bosna’ya müdahalede bulunması ve karışıklık çıkarmak için ellerinden geleni yapmaları olmuştur. Bu meyanda Avusturya, Hırvat milliyetçiliğinin simgesi olan Baron Josip Jelačić’i 23 Mart 1848’de Hırvatistan’a genel vali olarak atamıştır. Bundan maksat Sırlarla birleşecek olan Jelačić’in Macarları ezmesi ve Bosna-Hersek’i ele geçirmek için uygun ortamı oluşturmaktır. Konuşmalarında Bosna hakkındaki hedeflerini ve İslam düşmanlığını açıkça ifade eden Jelačić, bu fikirlerini Bosna reayası arasında yayarak ayaklanma çıkarmak amacıyla propaganda içerikli gazeteleri Bosna-Hersek’e göndermiştir. Bunun yanında en küçük olayı bahane etmekten çekinmeyen Avusturya, Bosna’yı alarak Dalmaçya topraklarıyla doğrudan bağlantı kurmayı hedeflemiştir. Bosna reayasını kendisinden bir parça olarak gören Sırbistan’da onların bağımsızlığı, hiç olmazsa özerk bir yapıya kavuşması için uğraşmıştır. Özellikle eski bir papaz olan İliya Garaşanin’in Sırbistan Dışişleri Bakanı olmasıyla faaliyetlerini arttıran Sırlar, yalan haber ve propagandalarla halkı galeyana getirmeye çalışmıştır. Bunun yanında zorlayıcı coğrafi koşulları yüzünden bir türlü tam hakimiyet altına alınamayan Karadağ’ın haydutluk ve talan faaliyetleri sebebiyle halkın hayli zarara uğraması, bölgenin huzura kavuşmasına engel olan önemli nedenlerden biri olmuştur¹³⁶.

İşte bu sebeplerin zemin hazırladığı isyanın ilk işaretleri 1848 yılı başlarında gelmeye başladı. Ocak 1848’de Bosna Ordu Komutanı Ali Paşa, Rumeli Ordu Müşiri

¹³⁵ Zafer Gölen, “1849-1851 Bosna-Hersek İsyanı”, Belleten, No.247, Ankara Aralık 2002, s. 907-911; Gölen, Tanzimat Dönemi Bosna İsyanları, s.16-27; Gölen, Tanzimat Dönemi Bosna-Hersek, s.86-87.

¹³⁶ Gölen, 1849-1851..., s.911-916; Gölen, Tanzimat Dönemi Bosna İsyanları, s.50-76.

Emin Paşa'ya gönderdiği yazıda, asayişin bozulmak üzere olduğu bildirilmekteydi. Bunun yanında Vali Tahir Paşa hakkında merkeze gelen imzasız şikayetler üzerine Rumeli Ordusu meclis azası Miralay Şakir Bey bölgeyi teftiş etmek üzerine görevlendirildi. Üstüne 15 Mart 1849'da Tanzimat'ın Bosna'da uygulanmasına karar verilmesi isyanın fitilini ateşledi. Daha uygulama emri gelir gelmez bunun geniş bir tepkiye neden olacağını düşünen Tahir Paşa, merkezden 15.000 kişilik bir kuvvet istedi. Bu isteği yerinde bulan Dar-ı Şura-yı Askeri, 7.194'ü muvazzaf, 5.000'i redif olmak üzere toplam 12.194 neferin Hassa ve Dersaadet ordularından teminine karar verdi. Bu arada Temmuz 1849'da ilk isyan teşebbüsleri Krupa ve Ostruça nahiyelerinde meydana geldi. Avusturya'nın Klek ve Storina Limanlarını kapatması üzerine kara yoluyla sevk edilen birliklerin, bölgeye ulaşmasının gecikmesi isyanın yayılmasına neden olduğundan, merkezden emrindeki 6000 kişilik kuvvet ile olaylara müdahale izni isteyen Tahir Paşa'ya Babıali, önce nasihat yolunu denemesini, eğer bu başarısız olursa ondan sonra silahlı müdahaleye başvurmasını emretti. Bunun üzerine önce nasihat yolunu deneyen Tahir Paşa, bunun sonuç verdiğini gördükten sonra Travnik'e döndü. Ancak nasihati sadece zaman kazanmak için kullanan asiler kısa bir süre sonra Bihke kalesine saldırarak burayı ele geçirdiler. 24 Ağustos 1849'da olayları bastırmak için sınır bölgesine bir hareket düzenleyen Paşa, kısmi bir başarı sağladıysa da olayları kesin olarak bastırmayı başaramadı. Olayların büyümesi üzerine Babıali, Rumeli Ordusu Müşiri Ömer Paşa'yı isyanı bastırmakla görevlendirdi. Haziran 1850'de bölgeye ulaşan Ömer Paşa, öncelikle eyalet merkezini Travnik'ten Saraybosna'ya taşıdı. Ardından Tanzimat'ı uygulamak için geçici bir eyalet meclisi teşkil etti. Ayaklanmanın merkezlerinden Pusovina bölgesine giden Ömer Paşa, halkın sorunlarını dinleyerek bunları çözüme kavuşturmaya çalıştı.

Tüm bunlar yaşanırken 16 Ekim 1850'de Mostar'da çıkan ayaklanma ile isyanın ikinci ve kanlı safhası başladı. Hemen aynı tarihlerde 5 Ekim'de Tuzla'da, 22 Ekim'de İzvornik'te olaylar çıkarak isyan yayıldı. Hersek Mutasarrıfı Ali Paşa'nın verdiği çelişkili bilgilerden isyanda parmağı olduğu düşüncesini kuvvetlenmekteydi. Saraybosna'da bulunan Ömer Paşa ise emrindeki kuvvetlerle 22 Ekim tarihinde harekete geçti. Paşa'nın Saraybosna'dan ayrılmasını fırsat bilen asilerin önde gelenleri kasım ayı içerisinde Ali Paşa'nın Saraybosna'daki konağında toplandılar. Toplantı sonucunda Ali Paşa Hersek sancağında, Mustafa ve Fazıl Paşalar ile Saray Müftüsü

Şakir Efendi Saray sancağında, Travnik Naibi Abdullah Efendi'nin ise Travnik ve Pusovina bölgesinde asilere komuta etmesine ve İzvornikli ile Tuzlalı Mahmut Paşaların genel işlere bakmasına karar verildi. İlerleyen tarihlerde asiler ile Ömer Paşa kuvvetleri arasında 12'si büyük 25 muharebe yapıldı, son olarak 29 Nisan 1851 tarihinde yaşanan Bihke muharebesinde isyancıların son artıkları dağıtıldı. İsyanın değişik safhalarında asilerin önde gelenleri tek tek yakalandı. Ayaklanmanın asıl lideri olan Hersek Mutasarrıfı Ali Paşa ise Mart 1851'de şüpheli bir şekilde öldü. Geri kalanlar ise Kütahya, Balıkesir, Bursa gibi çeşitli Anadolu şehirlerine sürgün edildi¹³⁷.

İsyanın bastırılmasıyla beraber, bölgede Tanzimat reformlarının önündeki en büyük engel olan Müslüman beyler ezildi. Bundan sonra sıra uzun süreden beri uygulamasına geçilemeyen düzenlemelere geldi. Daha 1 Aralık 1850'de isyan devam ederken, resmi emir Takvim-i Vekayi'de yayınlandı. Bu çerçevede merkezden Bosna'ya bir defterdar ile eyalet meclisi başkanı gönderilmesine karar verildi. İsyanın tamamen sona ermesinin ardından ise Tanzimat hakkında halka bilgi verilmesi amacıyla Bosna-Hersek'in çeşitli sancak ve kazalarına müfettişler tayin edildi. Müfettişlerden Mehmet Şakir Bey; 6 Ağustos 1851'de Travnik, 11 Ağustos'ta İznice, 12 Ağustos'ta Visoka, 13 Ağustos Foynice, 14 Ağustos'ta Tırnova, 16 Ağustos'ta Saraybosna, 19 Ağustos'ta Çelebipazar, 22 Ağustos'ta Bihke, 23 Ağustos'ta Srebreniça kazalarında; diğer teftiş memuru Ahmet Paşa ise 17 Ağustos 1851'de Krupa kazasında halka Tanzimat'ı anlattılar. Müfettişler gittikleri kazalarda imam, muhtar, papaz ve kocabaşılar ile halkın ileri gelenlerini kaza merkezinde toplayarak, Tanzimat uygulaması hakkındaki yazıyı okudular. Yanlış anlaşılmalara yol açmamak için halkın yerel dili olan Boşnakçayı da kullandılar.

Bu tarihten sonra merkez yeniliklerin uygulanabilmesi için sık sık vali değişikliklerine başvurarak, bölgede bulunan Ömer Paşa'dan bir an evvel Tanzimat'ın uygulanmasını istedi. Bu işte Ömer Paşa'ya çok güvenen merkez, 1851 sonlarında bölgeye vali atanan Veliyüddin Paşa'dan Ömer Paşa ile ortak çalışmasını emretti. Bu tarihten itibaren Bosna-Hersek'te Tanzimat'ın icapları yavaş yavaş yerleşmeye başladı¹³⁸.

¹³⁷ Gölen, a.g.m., s.917-921; Gölen, Tanzimat Dönemi Bosna İsyanları, s.82-92.

¹³⁸ Gölen, Tanzimat Dönemi Bosna-Hersek., s.86-93.

4. Bosna Teftişine Atanması ve Kendisine Verilen Talimatname

Kamil Paşa'nın bölgeye atanmasını gerektiren koşullar 1849-1851 isyanının ortaya çıkması ve bastırılması ile meydana geldi. İsyanın bastırılmasının ardından hassas konumdaki Bosna'da, Tanzimat uygulamalarının ne şekilde icra edildiğinin ve bundan kaynaklı sıkıntıların neler olduğunun tespit edilmesi gerekmektedir. Bunun için özel bir görevliye ihtiyaç vardı. Ayrıca isyan sonrasında çeşitli nedenlerden dolayı Sırbistan ve Avusturya'ya iltica eden Hristiyan reayanın teskin edilmesi adına birtakım çalışmaların yapılarak, geri getirilmeleri sağlanmalıydı. O günkü diplomasi anlayışında ciddi bir itibar kaybı olan bu gelişme, Babiali'yi ziyadesiyle rencide etmişti. İltica sonucunda yerel görevlilerin bir türlü reayayı geri getirmeyi başaramaması, Rumeli Müfettişi Kamil Paşa'nın bu sorunun çözümü başta olmak üzere Tanzimat'ın gerekliliklerini teftiş etmek ve düzenlemeler yapmak üzere Bosna'ya gönderilmesini zorunlu kılmaktaydı¹³⁹. Müfettiş ataması ile yetinmeyen Babiali, Kamil Paşa ile eşzamanlı olarak Ağustos 1852'de ilticaları önlemede başarısız olan Veliyüddin Paşa'yı görevden aldı ve yerine Belgrat Muhafızı Mehmet Hurşit Paşa'yı Bosna Valisi olarak atadı.

Kamil Paşa'nın görevlendirilmesi iltica meselesi olarak görünse de asıl yapılmak istenen, bölgede yeni uygulamaya konulan Tanzimat'ın yerinde denetlenmesi ve yeni reformları kavrayan birinin gerekli düzenlemelerde bulunarak karşılaşılan mevcut sorunları çözmesiydi. Hazır Balkanlar'da Kamil Paşa gibi yüksek rütbeli bir teftiş memuru varken başka birinin ayrıca atanmasına gerek duyulmadı. Ayrıca Kamil Paşa'da bu zorlu görev için en uygun kişiydi. Çünkü 1841-1843 arası üç yıl Belgrat Muhafızlığı yapmış, 1843-1844 yılları arası da bir yıl Bosna Valiliği'nde bulunmuştu. Bu sayede bölgeyi çok iyi tanıma fırsatı bulan Paşa'ya Babiali'nin güveni tamdı. Üstelik Paşa, iltica hususunda 1841 yılında benzer bir durumla karşı karşıya kalmıştı. 1841 Niş İsyanı sonucunda birçok reaya Sırbistan'a göç etmişti. Bu sırada Belgrat Muhafızı bulunan Kamil Paşa, bu sorunla yakından ilgilenmiş ve reayanın geri getirilmesinde büyük yararlılıkları dokunmuştu. Bu açıdan yaşanan sıkıntıya yabancı olmayan Paşa, Bosna görevi için akla gelen ilk isim olmuştu.

¹³⁹ BOA, İ.DH, 258/15944.

Kamil Paşa, bu göreve atandığını öğrendiği sırada Keşan'da vazifesini ifa etmekle meşguldü. Paşa'nın, göreve atandığına dair aldığı 3 Ağustos 1852 tarihli emirde, kendisinden Bosna için hazırlanacak olan talimatname gönderilene kadar bulunduğu mahalde beklemesi istenmekteydi. Ancak daha sonra fikrini değiştiren Babıali, 15 Eylül tarihinde gönderdiği yazıda Kamil Paşa'nın Keşan'dan Bosna'ya geçmesinin hayli vakit alacağını düşünülerek talimatnamesini İstanbul'a gelmek suretiyle bizzat almasına ve bu sayede görevi hususunda kendisi ile istişare yapıldıktan sonra Bosna'ya, Tuna ya da Selanik üzerinden gitmesine karar verdi¹⁴⁰.

Bosna meselesinin Babıali tarafından oldukça ciddiye alındığını bu konu hakkında iki farklı talimatname hazırlanmasından anlıyoruz. Bu talimatnamelerden ilki Meclis-i Vala tarafından, diğeri ise Bosna'nın politik durumu hakkında Hariciye Nezareti tarafından hazırlanmıştı. Kamil Paşa'nın, Keşan'dan çağrıldığı 15 Eylül tarihinde Meclis-i Vala'da kaleme alınan ilk talimatname, hazırlanarak Padişahın onayına sunulmuş ve 21 Eylül tarihinde iradesi çıkmıştı. Bu talimatnameye göre; Kamil Paşa'nın Bosna'ya gönderilmesinin asıl sebebi, Avusturya tarafına iltica eden reayanın geri getirilmesi için çalışmalar yapmak ve ahalinin şikayetine konu olan meseleleri halletmek olarak belirlenmişti. Burada mevcut idareden rahatsız olan Bosna reayasından kimilerinin vatanlarını terk etmeye mecbur kaldıkları, halkın şikayetine neden olan uygunsuzluklara müsaade olunamayacağı ve Bosna gibi nazik bir mahalde reayanın her yönden hoşnut edilmesinin önemi üzerinde durulmuştu. Böyle olayların bir daha yaşanmaması için önleyici tedbirlerin alınmasına gerek duyulduğu vurgulanmıştı. Bu sebeple sadık vezirlerden, dirayet ve fetanet sahibi Kamil Paşa, Bosna hakkında olan eski malumatı da dikkate alınarak gerekli tedbirleri almak ve çalışmalar yapmak için görevlendirilmişti.

Talimatnameye göre reayanın Avusturya'ya iltica sebepleri şu şekilde sıralanmaktaydı:

- Bosna isyanının bastırılması için yapılan askeri harekattan dolayı reayanın birtakım zararlara uğraması
- Vergi toplanılmasında gerekli kolaylıkların sağlanamaması
- Silahların toplanılması
- Dış güçlerin tahrikleri

¹⁴⁰ BOA, A.AMD, 39/64; BOA, İ.DH, 258/15944; BOA, A.MKT.MHM, 44/38.

- Reayanın arazi, hane ve mülklerinin olmayıp adeta hizmetkarlıkla geçinmeleri
- Hristiyan din adamlarının halkı kışkırtması

Bu maddeler çerçevesinde Kamil Paşa'dan yapması istenenler açıkça belirtilmiştir.

Birinci ve üçüncü maddede belirtilen hususlar Rumeli Ordusu Müşiri Ömer Paşa tarafından kabul edilmemişti. Babıali ise İzvornik, Travnik, Yenipazar ve Saray sancaklarına sevk edilen birliklerden firari olmamasına rağmen birtakım zararların meydana geldiğini kabul etmekteydi. Öte yandan silahların toplanılmasıyla birlikte sınırın diğer tarafında yer alan eşkıyanın halka zarar vermesinin kaçınılmaz olduğu belirtilerek, Kamil Paşa'dan bunun önüne geçmek için nasıl tedbirler alınması lazım geliyorsa bir an önce alması istenmekteydi.

İkinci ve beşinci maddelerde bahsedilen vergi ile mali konular hususunda durum şu şekilde açıklanmaktadır: *“bölgede reayanın mülkü olmayıp, bu araziler tımar ve mukataa dahilinde bulunmaktadır. Toprakların sahibi konumundaki Müslüman ağalar reayaya düşmanca yaklaşmakta ve onları zarara uğratmaktadırlar. Ağır vergilere maruz kalan reayadan, vergi vermeye gücü olmayanlar bunun karşılığı angarya olarak çalıştırılmaktadır. Bu konuda bölgede bulunana Mirliva Derviş Paşa'nın yazısı bu tespitleri doğrulamakta ve taşra memurlarının gevşek davrandığı anlaşılmaktadır.”*

Kamil Paşa, toprak meselesinin Tanzimat usullerince halledilmesi için, kısa bir süre önce defterhaneden gönderilen memur ile birlikte çalışarak, vaziyetin gerçek durumunu ortaya çıkarmak için uğraşacaktı. Bu çerçevede, Vidin'de gospodarlık topraklarının bedeli miktarı üzerinden reayaya kiralanması usulünün oralarda uygulanıp uygulanamayacağının Babıali tarafından belirlenmesinin ardından gerekli yazı taraflarına gönderilecekti. Bunun yanında eyalet vergileri peyderpey tahsil olunmadıkça oranın maaş ve masraflarının karşılanmasında sıkıntıya düşüleceğinden emlak tahsiline başlanması lazım gelmekteydi. Lakin asıl şikayetin geldiği ve reayanın vatanlarını terk ettikleri sınır bölgelerinden şu sıralar vergi tahsilinin uygun olmayacağına karar verilmişti. Bu sebeple Kamil Paşa, vergi hususunda bundan böyle izlenecek yol belirleninceye kadar, bölge memurlarıyla karşılıklı görüş alışverişinde bulunacak ve münasip yerlerden peşin surette olmak üzere vergilerin toplanmasına başlayacaktı.

Yabancıların tahrikleri maddesinin önüne geçmek için ise ecnebi tebaadan olan kimselerin tezkiresiz olarak dolaşmalarına müsaade edilmeyecek ve sınır bölgelerinde yeterli miktarda pandor¹⁴¹ istihdam edilmesi sağlanacaktı.

Son hususta üzerinde durulan Hristiyan din adamlarının halkı tahrikleri meselesi, meydana gelen bir olay çerçevesinde değerlendirilmekteydi. Hersek Metropolitisi olan Yosef, Derbenak nahiyesi reayasını tahriklerinden dolayı yakalanıp Saray'a getirilmişti. Yosef, isnat edilen suçları kabul etmemesine karşın kardeşi Nosincil, iddia edilen suçların doğruluğunu kabul eden bir yazıyı merkeze göndermişti. Hersek Metropolitinin suçu sabit olmasına rağmen şiddetli bir şekilde cezalandırılmasının bölge reayası üzerinde olumsuz etki yapacağı düşünülerek daha hafif şekilde cezalandırılması kararlaştırılmıştı. Bu konuda Kamil Paşa, bölgeye ulaştıktan sonra mezkur şahsın bölgeden sürgünü veya şimdilik bir süre daha Saray'da tutuklu kalması şıklarından hangisinin uygun olacağını bildirecek ve bunun üzerine hareket edilecekti.

Talimatnamede tespit edildiğine göre Avusturya'ya iltica eden reayanın bir kısmı daha sonradan Sırbistan tarafına geçmişti. Alınan bilgilere göre bu reayaya, eğer geri iadeleri istenirse teslim edilmeyeceklerine dair güvence verilmişti. Her ne kadar Sırbistan, Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bir eyalet olsa da imtiyazlı bir statüde bulunması hasebiyle bunların cebren iadelerinin istenilmesi uygun olmayacağından nasihat ve münasip teşviklerle meselenin çaresine bakılmaya çalışılacaktı. Ancak yine tamamı veya bir kısmı orada kalır ise Kamil Paşa, önce Sırbistan'a uğrayarak reayanın durumunu görecek daha sonrada geri dönüşleri için ne gerekiyorsa yapacaktı¹⁴².

Hazırlanan bu talimatnameyi almak için Keşan'dan yola çıkan Paşa, İstanbul'a gelerek talimatnamesini almış ve Hariciye Nezareti tarafından hazırlanacak olan diğer talimatnameyi beklemeye başlamıştır. Kamil Paşa'nın tam olarak hangi tarihte İstanbul'a geldiğini tespit edemedik. Ancak Hariciye Nezareti'nin talimatnameyi hazırladığı 31 Ekim 1852'de İstanbul'da bulunduğu ve Padişah Abdülmecit ile

¹⁴¹ Pandor, Rumeli'de kır bekçisi, derbentçi gibi muhafaza görevini yürüten memurlar için kullanılan bir tabirdir. Bunlar birer sene müddetle tayin olunur, kendilerine buyruldu verilirdi. Pakalın, a.g.e., c. II, s. 752.

¹⁴² BOA, İ.MVL, 247/8984.

görüştüğünü biliyoruz. 1 Kasım günü iradesi çıkan bu talimatnamenin hazırlanma gerekçesi özetle şöyle aktarılmıştır¹⁴³:

“Tanzimat-ı Hayriye’nin Bosna’da uygulamaya konmasını müteakiben reayada bazı hoşnutsuzluklar ve şikayetler meydana gelmiş, bunun sonucunda Hristiyan takımından bir çok hane Avusturya topraklarına iltica etmiştir. Gerçi harici kışkırtmalarla bu işe kalkışan ahali sonradan pişman olarak eski yerlerine dönmeye başlamışsa da harici nedenlerin dışında bazı dahili nedenlerinde bu ilticaya neden olduğu muhakkaktır. Yaşanan yolsuzluk ve aksaklıkların derhal ıslah ve çaresine bakılması Kamil Paşa’nın asli görevidir. Bu görev çerçevesinde kendisine Meclis-i Vala’da hazırlanan bir talimatname verilmiştir ancak bölgenin politik durumu hakkında bilgilendirilmesi için bu talimatname hazırlanmıştır.”

Yukarıda bahsi geçen dış müdahalelerin başında Avusturya’nın Hırvatistan Valisi olan Baron Josip Jelačić’in faaliyetleri gelmekteydi. Kendisi oldukça hırslı ve takıntılı birisi olduğundan, mezhep ve kavmiyetçe Bosna Hristiyanlarına taraftarlık güderek onları tahrik etmek ve kışkırtmak için uğraşmaktaydı. Avusturya ve özellikle Hırvatistan’da basılan gazeteler kolaylıkla bölgeye girmekte ve yalan, yanlış haberlerle reaya zehirlenmekteydi. Bu gibi tahrik yollarına set çekmek için icrası lazım gelen hususlar derhal tespit edilerek yerine getirilmeliydi. Bunun yanında Babıali’nin gerçek düşüncesini halka anlatmak için Boşnak lisanında bir gazetenin çıkarılması çok faydalı olacağından bu konuda etraflı bir tahkikatın yapılması Paşa’dan istenmekteydi.

Önceki talimatnamede vurgulandığı üzere ilticaya asıl sebep olan maddelerden, fazla vergi toplanması hususu bir yoluna konulacak, böylece her daim sınırın öte tarafıyla görüşen ve ticaret yapan reayanın buraya meyil etmesinin önüne geçilecekti. Lakin bu yapılırken Bosna’nın asli unsuru olan Müslüman taife rencide edilmeyecek ve bu hususta vali paşa ile birlikte hareket edilecekti. Zikrolunan vergiden belirlenenden fazlası asla alınmayacaktı. Tanzimat Fermanı’nda belirtildiği gibi herkes eşit kabul edildiğinden Hristiyan tebaa hakkaniyetten mahrum olmayacak ve bunun temini için bölge memurlarına dikkat etmeleri hususunda uyarılar yapılacaktı.

Bosna’da görev yapan din adamları daima reaya üzerinde tesir sahibiydiler. Ancak bu din adamları yalnız reayadan olmayıp kimisi Avusturya ahalisinden olduğundan halkı tahrik etmeye çalışmaktaydılar. Gerçi reayadan olan din adamları bile

¹⁴³ BOA, İ.HR, 91/4476.

dış güçler tarafından kullanılarak halkın kışkırtılmasına uğraşmaktaydılar. Bu din adamlarının eski anlaşmalar gereği Osmanlı topraklarından sürüp çıkarılması mümkün olmayacağından yaptıkları zararların önüne geçmek, reaya ve din adamlarının bunlara meyletmelerini önlemek için Kamil Paşa, Bosna valisi ile yapacağı görüşme sonucunda bir yol haritası belirleyecekti. Bu hususun dışında reayanın asıl hoşnutsuzluk sebebi, dini vecibelerini yerine getirecek kiliselerinin olmamasından kaynaklanmaktaydı. Kendileri zaten dindar insanlar olduğundan bu durum kendilerini ziyadesiyle müteessir ediyordu. Bu nedenle Müslüman ahaliyi rahatsız etmeyecek müsait yerlerde kilise yapımında bir sakınca olmadığından ne derece bir şeyler yapılabileceği Paşa'nın dirayetine bırakılmaktaydı.

Avusturyalıların her surette reayayı tahrikte parmakları vardı. Kendilerine çeşitli konularda şikayetler götürüldüğünde, her fırsatta Osmanlı İmparatorluğu'nun Bosna idaresine karışmakta ve adil bir yönetim sergilenmesini isteme gibi taleplerde bulunmaktaydı. Ayrıca daha önce yapılan anlaşmalara uyulmayarak kendi tebaasına düşmanca tavır gösterildiğini iddia etmekteydi. Buna karşılık Avusturya İmparatorluğu'na; Bosna, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi mülkü olduğundan hiçbir surette dışarıdan müdahale edilmesine müsaade edilmeyeceği iletilmişti. Bununla birlikte burası mühim bir bölge olduğundan Kamil Paşa'nın yapacağı icraatlar ile ahali memnun ve müteşekkik kılınacağından, kimsenin bir diyeceğinin kalmayacağı aşıkardı. Bunun tersi bir duruma meydan verilmemesi için bu konuya dikkat edilmesi şarttı. Ayrıca mezkur kaidelere, bölge memurlarının ziyadesiyle dikkat etmesi ve Avusturya tebaasından kimselere düşmanlık göstermemesi gerekmekteydi. Öte yandan sınırın diğer yakasından firar eden katil ve hırsızların iade edilmesine ise gayret edilmeliydi.

Avusturyalıların şikayet ettikleri konulardan biride tüccar ve tebaalarından fazla vergi alındığı iddiasıydı. Avusturya, yapılacak yeni ticaret anlaşmasına kadar Eflak, Boğdan, Sırbistan ve Bosna-Hersek'te Avusturya tüccarından %3'den fazla gümrük vergisi alınmamasını istemekteydi. Belirlenen vergi usulünden fazla alımların men edilmesi ve Avusturyalı tüccara gümrükçe olunan muamele nedir? ne kadar vergi alınır? gibi konuların tetkik edilerek bu gibi şikayetlerin engellenmesine çalışılmalıydı.

Avusturyalılar ile yaşanan anlaşmazlıklar ve davaların çözümü için imparatorluğun bazı eyaletlerde olduğu gibi Bosna'da da bir ticaret meclisinin teşkili bu gibi sorunların daha hakkaniyetli çözümünü sağlayacaktı. Bu açıdan usulünce bir ticaret

meclisinin oluşturulması ve aza seçimi için muktedir adamlar bulunması hususunda vali paşa ile müzakereler yapılarak bunların belirlenmesine çalışılmıyordu.

Belirlenen bu hususların haricinde Kamil Paşa, Bosna'ya gittikten sonra gerekli gördüğü dahili ve harici bütün tedbirleri almak ve Babıali'ye bildirmekle görevlendirilmişti¹⁴⁴.

5. Bosna'ya Doğru Hareket Etmesi ve Görev Yerine Ulaşması

İkinci talimatnamenin iradesinin 1 Kasım 1852 tarihinde çıkması üzerine 9 Kasım'da Kamil Paşa'ya yazılan yazıda kendisinden bir an önce görev yerine hareket etmesi istenmiştir¹⁴⁵. Kısa bir süre sonra İstanbul'dan hareket ettiği anlaşılan Paşa, önce Selanik'e uğramıştır. Burada mal sandığı muhasebesini, geçmiş senenin cizye emvalini ve bakaya miktarlarını kontrol eden Mehmet Kamil¹⁴⁶, çalışmalarını bitirmesinin ardından 4 Aralık 1852'de görev yeri olan Bosna'ya doğru yola çıktı¹⁴⁷. 4 Ocak 1853'te de Saraybosna'ya ulaştığını ve göreve başladığını bildiren yazıyı merkeze gönderdi¹⁴⁸. Selanik ve Bosna arasındaki mesafe göz önüne alındığında bölgeye ulaşması için geçen bir aylık sürenin oldukça uzun olduğu görülmektedir. Daha sonra ayrıntılı olarak değineceğimiz üzere Paşa, Selanik'ten yola çıktığında doğrudan Bosna'ya gitmemiş, talimatnamesinde belirtildiği üzere önce Sırbistan'a uğramıştır. Buradaki çalışmalarını tamamlayan teftiş heyeti 4 Ocak'ta asıl görev yeri olan Bosna'ya ulaşmıştır.

6. Bosna İcraatları

6.1. 1852-1853 Karadağ Harekatı ve Askeri Konular

Kamil Paşa, Bosna'ya vardığında bölge olağanüstü bir durum içerisindeydi. Kasım 1852'de Karadağ'ın Osmanlı topraklarına saldırması üzerine askeri bir hareket başlatılmıştı ve Paşa'nın bölgeye ulaştığı ocak ayında çatışmalar tüm şiddetiyle

¹⁴⁴ BOA, İ.HR, 91/4476.

¹⁴⁵ BOA, A.MKT.NZD, 63/99.

¹⁴⁶ BOA, A.MKT.MHM, 51/36; BOA, A.MKT.MHM, 52/5.

¹⁴⁷ Ceride-i Havadis, 9.N.1269, 605.

¹⁴⁸ BOA, İ.DH, 265/16528.

sürmekteydi. Bu sebeple Paşa, Bosna faaliyetlerine geçmeden evvel bu hususla alakalı ilk yazılarını merkeze gönderdi ve hareketla yakından ilgilendi. Karadağ Savaşı nedeniyle bölgede oluşan nazik durum, Paşa'dan yapılması istenen düzenlemelerin daha seri bir şekilde icra edilmesi gereğini doğurdu. Babıali'de bu yöndeki taleplerini kendisine iletti.

Karadağ, Balkan yarımadasının batısında Kattaro Körfezi ile İşkodra Gölü ve Drina Nehri'nin kaynakları arasında kalan bölgede bulunuyordu. Osmanlılar, Balkanlara geçip fetih hareketlerine giriştikleri sırada Venediklilerin elinde bulunan Karadağ, 1478'de Fatih Sultan Mehmet'in İşkodra'yı Venediklilerden almasıyla kurulan İşkodra eyaletine dahil edilerek himaye altına alındı. Karadağ, konumunun sarp ve gelirinin önemsiz oluşu sebebiyle, belli bir vergi karşılığı iç işlerinde serbest bırakıldı¹⁴⁹. Böylece bu tarihten itibaren beş nahiyeyle ayrılan bölge, İşkodra eyaletine bağlı olmak suretiyle her nahiyenin başına yerel halktan bir serdarın atanmasıyla idare edildi. 1614'te 90 köy 3500 hane ve 8000 yetişkin erkekle 1000 civarı silahlı gücü bulunan Karadağ, Osmanlı İmparatorluğu'nun Venedik ile savaşlarında ve bölgede çıkan isyanlarda ona yardımda bulunuyordu¹⁵⁰. 1697'e kadar bu şekilde yönetilen bölge, bu tarihte yerel bir aile olan Petroviçlerden Danilo Petroviç Nyegos'un iktidarı ele geçirmesi ve tüm klan liderlerini kendisine bağlayan bir idare tesis etmesiyle yeni bir yönetim şekline girdi. 1697-1852 arası devam edecek bu sistemde Karadağ'ın başında bulunan kimseler, hem dünyevi hem ruhani bir lider konumunda oldu ve bunu yansıtmak içinde kendilerine ladika unvanını verdiler. Petroviçler, Karadağ'da idareyi ele geçirdikten sonra daima Ruslarla işbirliği içinde olduğundan, Osmanlı birlikleri birçok defa bölgeye girmek zorunda kaldı. Ancak bölgenin dağlık coğrafya yapısı ve sert iklimi buranın tam olarak otorite altına alınmasına engelliyordu. 1812 Bükreş ve 1829 Edirne Anlaşmaları ile 1830'da ladika olan II. Petar Petroviç'in milliyetçiliği körükleyen faaliyetleri Karadağ'ın bağımsız olma fikrini iyice güçlendirdi. Özellikle 1851 yılı ile beraber Karadağ'ın yüzyıllardan beri sürdürdüğü eşkıyalık faaliyetlerinde büyük artış gözlemlendi. Öyle ki 1852 Eylül'ünde Piva nahiyesinde öşür toplayan mültezimlerin topladıkları vergiyi ellerinden alacak kadar ileriye gittiler. Bunun yanında daima mevcut topraklarını genişletmek isteyen Karadağ, bu amaçla Jabyak başta olmak üzere birçok Osmanlı

¹⁴⁹ Karal, a.g.e., s.70.

¹⁵⁰ Nenad Moacanin, "Karadağ", DİA, c. XXIV, İstanbul 2001, s. 384-385.

mülküne göz dikmekteydi. Karadağ'ın bu emellerine daima set çeken Hersek Mutasarrıfı Ali Paşa'nın ölümü ve Bosna İsyanı sırasında bölgede oluşan hassas durum, Karadağ'ın bu emelini gerçekleştirmek için hareket etmesine ön ayak oldu¹⁵¹.

1851 yılında II. Petar'ın ölümü ile başa geçen Danilo Petroviç, kendisini bağımsız prens ilan etti ve zaten bozuk olan Karadağ-Osmanlı ilişkilerini daha da gerginleştirdi. Bunu kabul ettirmek için sürekli dış temaslarda bulunan Danilo'nun prenslik iddiası Osmanlı yönetimi tarafından kesinlikle reddedildi.

Yaşanan bu gelişmelerle iyice gerginleşen ilişkileri savaş raddesine getiren kıvılcımı Karadağ ateşledi. İşkodra Gölü kenarında Karadağ ile İşkodra Mutasarrıflığı sınırında bulunan Jabyak kalesi, 3.000 kişilik bir Karadağ birliği tarafından ani bir baskınla 24 Kasım 1852'de ele geçirildi. Bunun üzerine 28 Kasım'da İşkodra Mutasarrıfı Osman Mazhar Paşa kaleyi kuşatarak Babiali'nin vereceği kararı beklemeye başladı. Karadağ'ın bu hareketini açıkça bir savaş sebebi sayan Babiali, 16 Aralık 1852 tarihli kararıyla Karadağ'a askeri hareketi uygun gördü. Alınan karar gereği; Karadağ'ın kendi sınırlarına çekilmesi sağlanacak, İşkodra'yı Hersek'e bağlayan yol açılacak ve ladikalık bu aileden alınarak lağvedilecekti.

Harekatı bir an önce sonuç alacak şekilde noktalamak isteyen Babiali, birliklerin birçok yönden Karadağ'a girmesine ve sonunda birleşerek başkent Çetine'nin ele geçirilmesine karar verdi¹⁵². Bu maksatla harekatın başına o sırada yıldızı yeni parlamaya başlayan Rumeli Ordusu Müşiri Ömer Paşa getirildi. Harekat planı çerçevesinde Ömer Paşa; İşkodra Ordusu ile İşbuz üzerinden, Rumeli Ordusu Reis-i Erkanı İsmail Paşa; Piva ve Derbenak üzerinden, Mirliya Derviş Paşa; Benan ve Grahova üzerinden ve donanma ile de Dalmaçya sahili ablukaya alınarak bir miktar asker ile Bar üzerinden Karadağ topraklarına girilecekti¹⁵³.

İlk olarak Jabyak'ı almak için 8 Aralık'ta harekete geçen Osmanlı birlikleri kaleye hakim tepeleri alarak Jabyak'ı kuşattı ve 8 Ocak 1853'te ele geçirdi. Harekatı kolaylaştırmak için 14 Aralık 1852'de Karadağ'ı denizden ablukaya alan Osmanlı Donanması, Avusturya'nın, ablukanın kendi topraklarındaki Slavları rahatsız ettiği

¹⁵¹ Zafer Gölen, "1852-1853 Karadağ askeri Harekatı ve Sonuçları", History Studies, Volume 1/1, 2009 s. 214-224.

¹⁵² A.g.m., s. 230-237.

¹⁵³ Kamil Çayır, Karadağ Meselesi (1851-1863), İstanbul Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul 2014, s.46.

yönündeki şikayetlerine rağmen hareketını sürdürdü. Aralık sonuna doğru Hersek Ordu Komutanlığını İsmail Paşa'ya bırakan Ömer Paşa ise İşkodra birliklerini sevk ve idare için o tarafa gitti. Kendisine verilen emir doğrultusunda İsmail Paşa'nın ilk görevi Nikşik civarındaki asileri temizlemektir. Bunun için önce Piva, Zupa ve Derbenak nahiyelerindeki halkı itaat altına alması gerekiyordu. Bu sebeple 23 Aralık 1852'de Piva hareketını başlattı¹⁵⁴.

Tam da asıl hareketin başladığı ve kızıştığı bir dönemde bölgeye ulaşan Kamil Paşa'ya 3 Ocak 1853 tarihinde gönderilen emirde; Karadağ itaat altına alınana kadar oraya komşu olan mahallerin asayişinin bozulmamasına dikkat etmesi ve kendisine verilen talimatname çerçevesinde yapması istenenlerden vergi ile kilise inşası meselesinde hemen icraata geçmesinin faydalı olacağı bildirildi. Bu yolla bölgeye dışarıdan yapılacak muhtemel müdahalelerinde önüne geçilmiş olunacaktı¹⁵⁵. Paşa'da, 18 Ocak tarihli cevabında gerekli çalışmaların başlatıldığını haber verdi¹⁵⁶.

Harekatla oldukça yakından ilgilendiği anlaşılan Kamil Paşa, merkeze ilettiği yazısında askeri hareket konusunda önemli bilgiler vermekteydi. Buna göre 28 Aralık 1852'de Piva'ya ulaşan İsmail Paşa, buradaki halkı itaat altına alarak gerekli tedbirleri sağladıktan sonra Derbenak nahiyesine doğru yola çıkmıştı. Bölgenin çetin coğrafyası sebebiyle kalabalık bir şekilde ilerleyen ordunun yiyecek sıkıntısı çekebileceğini düşünen Kamil Paşa, merkezden yeterli miktarda yiyeceğin orduya iletilmesini talep etmekteydi¹⁵⁷. Buna karşılık olarak Babıali, gerekli yiyecek stoklarının daha önceden yapıldığını ve orduya gönderilmesi için hazırlıkların başladığını Paşa'ya iletti¹⁵⁸.

Harekatına hız kesmeden devam eden Ferik İsmail Paşa, yaşananları an be an Bosna Valisi Hurşit Paşa ve Rumeli Müfettişi Kamil Paşa'yı iletmekteydi. 3 Ocak 1853 tarihinde Derbenak nahiyesine giren Osmanlı kuvvetleri dört günlük bir harekattan sonra buradaki isyan durumuna bir son vererek, eşkıyanın elebaşlarını tutukladı. Nikşik'e doğru yoluna devam eden birlikler Zupa nahiyesine gelerek buradaki asileri dağıttı ve bölgeyi denetim altına aldı. 7 Ocak'ta Nikşik'e gelen Osmanlı birlikleri burada birkaç gün dinlendikten sonra Bielo Pavloviç nahiyesine doğru yola çıktılar.

¹⁵⁴ Gölen, a.g.m., s.241.

¹⁵⁵ BOA, A.MKT.UM, 119/94.

¹⁵⁶ BOA, İ.HR, 95/4646.

¹⁵⁷ BOA, İ.DH, 265/16528.

¹⁵⁸ BOA, İ.DH, 265/16528; BOA, A.MKT.MHM, 52/81.

Yolun oldukça engebeli olmasından ve hava şartlarının olumsuzluğundan oldukça zorlanan İsmail Paşa, asilerle çarpışa çarpışa nahiyeye girmeyi başararak asileri dağıttı. Ardından çevre köylere dağılan asker, 16 Ocak tarihinde buraları da itaat altına almayı başardı¹⁵⁹.

Öte yandan Benan - Grahova yönünden ilerleyen Mirliva Derviş Paşa, karşılaştığı Grahova eşkıyasına iki koldan saldırarak perişan etmiş, kaçan eşkıyanın dağlara sığınması üzerine çatışmalar buralarda devam etmiştir¹⁶⁰.

Babıali'de aldığı başarı haberlerinden dolayı oldukça memnun olmuş ve Bosna Valisi Hurşit Paşa ile Rumeli Müfettişi Kamil Paşa'nın, ilettikleri bilgilendirme yazılarının bu kadar çabuk İstanbul'a ulaştırılmasından dolayı kendilerini tebrik etmiştir¹⁶¹. Ancak ordudan alınan haberlerin bir süre sonra kesintiye uğradığı anlaşılmaktadır. Zira 2 Şubat 1853 tarihinde 12 günden beri ordudan haber alamadığını bildiren Kamil Paşa, haber getirmesi için bir kişiyi ordunun bulunduğu bölgeye gönderdiğini yazmaktaydı. Aynı gün aldığı habere göre Ömer Paşa ile İsmail Paşa, Bielo Pavloviç nahiyesinde, Mirliva İbrahim Paşa ise Grahova sahrasında bulunmaktaydı¹⁶². Bu tarihten kısa bir süre önce, harekatın başlarında İşkodra'dan yola çıkan Ömer Paşa, karşılaştığı asileri dağıta dağıta Bielo Pavloviç'e gelerek İsmail Paşa ile birleşmişti. Daha sonra buradan hareket eden Ömer ve İsmail paşaların birlikleri Çetine yönüne doğru ilerledi ve karşısına çıkan Karadağ güçlerini püskürterek Çetine yolunu açtı. Ancak çetin kış koşulları ve dağlık arazi yüzünden ilerleyişini çok yavaş sürdürebilen Osmanlı ordusu, Çetine'yi kuşatmasına rağmen düşüremeden 14 Şubat'ta Babıali'den geri çekilme emrini aldı¹⁶³.

Savaşın başından beri harekata muhalefet eden Avusturya ve Rusya, Babıali üzerinde müthiş bir baskı oluşturmuştur. Özellikle Avusturya bu işin üstüne fazlasıyla düşmüş, Osmanlı ile neredeyse savaş durumuna gelinmiştir. Albay Leningen'i özel bir görevle İstanbul'a gönderen Avusturya, harekatın durdurulması için Babıali'ye bir ultimatoma vermiştir. Elinden geldikince zaman kazanmaya çalışan Babıali, sonunda pes etmiş ve 14 Şubat'ta Ömer Paşa'ya gönderdiği yazıda, harekatın durdurulacağını

¹⁵⁹ BOA, İ.DH, 265/16553.

¹⁶⁰ BOA, İ.DH, 265/16553.

¹⁶¹ BOA, İ.DH, 265/16553.

¹⁶² BOA, A.MKT.NZD, 74/38.

¹⁶³ Gölen, a.g.m., s.246.

bildirilmiştir. 24 Şubat'ta Karadağ ile yapılan ateşkeste ise savaştan önceki statüye dönülmesi konusunda anlaşmaya varılmıştır.

Böylece dış baskılara boyun eğen Osmanlı yönetimi, başarılı bir şekilde devam eden Karadağ hareketini durdurmak ve bu sorunu bir neticeye bağlayamadan Karadağ ile anlaşmak zorunda kalmıştır.

Anlaşmanın ardından sıra Osmanlı kuvvetlerinin Karadağ'dan çekilmesine gelmişti. Bu safhada da Kamil Paşa rol almış ve ordunun geri çekilişinde herhangi bir sıkıntı yaşanmaması için Bosna Valisi ile müştereken aldıkları kararla, Bosna mal sandığından karşılanmak üzere 1.000 kese akçeyi hızlı bir şekilde orduya göndermişlerdi¹⁶⁴. Ordunun Karadağ'dan çekilişi yaklaşık iki ay sürmüş ve nisan sonu itibarıyla Karadağ tamamen terk edilmişti¹⁶⁵.

Karadağ'dan çekilen ordu eski görev yerlerine dönmeye başladı. Bu sırada Dersaadet Ordusu mirlivalarından Siyahi Ahmet Paşa, göz ağrısından rahatsız bulunmaktaydı. Bunun üzerine Kamil Paşa, 7 Mart'ta Ahmet Paşa'nın hava iznine çıkmasını yerine de o sırada Silistre'de bulunan Mirliva İsmail Paşa'nın getirilmesini teklif etti. 29 Mart'ta teklifi uygun bulunan Paşa'nın isteği üzerine gerekli atamalar yapıldı¹⁶⁶.

Savaşın sona ermesinin ardından 2 Mart tarihli Bosna Valisi Hurşit Paşa ve Kamil Paşa'nın birlikte kaleme aldıkları yazıda, hareketin bölgede fevkalade olumlu etki yaptığı üzerinde durulmuştur. Harekat, isyan emelinde olanlara bir ders vermiş ve akıllarını başlarına devşirmelerini sağlamıştır. Bu durumdan ahalinin çok memnun kaldığını söyleyen paşalar, bundan böyle asi tayfasının istedikleri gibi hareket edemeyeceklerini bildirmişlerdir¹⁶⁷.

Karadağ hareketinin ardından Kamil Paşa'yı asıl uğraştıran, bu hareket sonucunda zarara uğrayan reayanın zararlarının karşılanmaya çalışılması meselesiydi. Karadağ hareketi sırasında Bosna-Hersek ve buralara bağlı olan kazaların ahalisinden, ordunun ihtiyacı için çok miktarda at kiralanmıştı. Ancak hareket bitip birlikler eski yerlerine döndüğünde bu atlardan büyük miktarının telef olduğu görüldü. Bu sebeple ahali zararlarının tazminini istemekteydi. Babıali'de atların telef olmasında üzerine

¹⁶⁴ BOA, İ.DH, 268/16752.

¹⁶⁵ Gölen, a.g.m., s.264.

¹⁶⁶ BOA, A.MKT.NZD, 74/38; BOA, A.MKT.MHM, 54/43.

¹⁶⁷ BOA, İ.DH, 268/16752.

düşen hatayı kabul etmişti. Ordunun hizmetinde çok sayıda at bulunmasından ve bunları besleyecek yeterli miktarda arpa ile saman olmamasından atların çoğu açlıktan telef olmuştu. Ayrıca Karadağ coğrafyasının sertliği ve hareketin kışın yapılması sebebiyle birçok at soğuktan donmuştu.

Bunun üzerine meselenin etraflıca araştırılıp çözümü için Kamil Paşa'ya görev verilmiştir. Kamil Paşa'da yaptığı araştırma sonucu telef olduğu iddia olunan hayvanların abartılı bir şekilde defterlere yansıtıldığını tespit etmiştir. İddiaya göre Hersek'ten 5000, Bosna'dan ise 2500'den fazla hayvan telef olmuştu. Aslında iddia olunan hayvanların hepsi telef olmayıp bir kısmı başkalarının eline geçmiş ve sahipleri bulundukça dağıtımını yapılmaya başlanmıştı. Ayrıca bir kısmı da askerin elinde kalmış, bunlarda memleketi olan Arnavutluk tarafına gitmişlerdi¹⁶⁸. Kamil Paşa'nın hazırladığı raporda Bosna-Hersek'te telef olan hayvan adeti ve 150 kuruştan hesaplanmak üzere toplam değerleri şöyleydi¹⁶⁹:

Tablo 5: Bosna-Hersek'te telef olan hayvan miktarı ve değerleri

Sancak	Hayvan Adeti	Bedeli/Kuruş
Saray	668	100.200
İzvornik	200	3.000
Travnik	91	13.650
Banaluka	41	6.150
Hersek	3.000	450.000
Toplam	4.000	600.000

Bosna-Hersek'te telef olan hayvanı bu şekilde belirleyen Kamil Paşa, 25 Kasım 1853'te Yenipazar sancağına yaptığı ziyaret sonucunda burada da 134 adet hayvanın telef olduğunu tespit etti. Sahiplerinin isimlerinin de yazılı olduğu bir defter hazırlayan Paşa, bunu merkeze gönderdi. Hayvan adet değerini Bosna-Hersek'e göre farklı değerlendiren Kamil Paşa, bu hesapta adet başına 400 ile 500 kuruş arası değişen fiyatlar belirledi. Yenipazar'ın ve kazalarının hayvan dağılımı ve bedelleri şöyleydi¹⁷⁰:

¹⁶⁸ BOA, MVL, 266/59 leff 5, leff 2.

¹⁶⁹ BOA, MVL, 266/59 leff 3.

¹⁷⁰ BOA, MVL, 266/59 leff 3.

Tablo 6: Yenipazar sancağı ve kazalarında telef olan hayvan ve bedelleri

Sancak/Kaza	Hayvan Adeti	Bedeli/Kuruş
Yenipazar	53	22.550
Metroviçe	10	4.420
Yence	37	9.500
Yenivaroş	19	7.650
Vişegrad	15	3.520
Toplam	134	47.640
Genel Toplam	4.134	64.7640 = 1295 kese kör kuruş

Mevcut ziyanın karşılanması öneminde değinen Kamil Paşa, böylece ahalinin memnun edileceğini bildirmekte ve meselenin halledilmesini rica etmekteydi. Bu zarar karşılanırken de hazinenin sıkıntıya sokulmaması için bir öneride bulunarak, o senenin aşar vergisinin toplanması sonucu fazladan tahsil olduğu anlaşılan 2800 kese akçenin 1295 keselik kısmının bir defaya mahsus olmak üzere zararın karşılanması için kullanılmasına müsaade edilmesini istemekteydi.

Talebin merkeze bildirilmesi üzerine toplanan Meclis-i Vala, bu isteği yerinde bulmamıştır. Zira bahis edilen 2800 keselik miktar, gerek Maliye Nezareti gerekse askeri masraflar için kullanıldığından geriye bir şey kalmamıştı¹⁷¹.

Karadağ hareketi nedeniyle zaten yüklüce bir zarara uğrayan Osmanlı maliyesi telef olan hayvanların karşılığını ödeyecek durumda değildi. Nitekim Kamil Paşa'nın önerisi reddedildi ve telef olan hayvanlar meselesi Kamil Paşa'nın Cidde Valiliği'ne atanmasıyla sürüncemede kaldı.

Bunun yanında Karadağ hareketi nedeniyle Bosna dahilinde yaşanan bazı huzursuzluklar ihmal edilmişti. Özellikle Bihor ve Tirgovişte kazalarında durum isyan suretini alacak seviyeye kadar gelmişti. Ancak ordunun buralara yakın yerlerde bulunması, bir miktar sükun ortamı sağladıysa da tam olarak ahalinin gösterdiği serkeşlikler önlenememişti. Bu sebeple bölgeye asker sevk edilmesi düşünülmüş ancak Karadağ hareketinin yarattığı hassas ortam göz önüne alınarak şu sıralar bu seçeneğin

¹⁷¹ BOA, MVL, 266/59; BOA, A.MKT.NZD, 105/76.

uygun olmayacağına karar verilmişti. Rumeli Müfettişine 30 Mart 1853'te yazılan emir ile bura ahalisinin bazı teminatlar, nasihatler ve hoş sözlerle yatıştırılıp yatıştırılamayacağının ya da hangi suretle bu işe bir çözüm bulunacağının araştırılması istendi¹⁷². 29 Nisan tarihli yazışmadan Bihor ve Tirgovişte kazaları ahalisinin çeşitli nasihatlerle yatıştırılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır¹⁷³. Daha sonraki tarihlerde bu konu hakkında herhangi bir belgeye rastlamamış olmamız bize nasihatlerin işe yaradığını ve olayların fazla büyümeden kapandığını göstermektedir.

Kamil Paşa, Karadağ meselesinin ile bağlantılı olmayan askeri konularda da aktif görev aldı. Mesela Paşa, Bosna'ya ulaşmasından kısa bir süre sonra bölgede yapılmakta olan kışla ile ilgilendi ve yapım masraflarının 2600 keseye ulaşması sebebiyle durumu Seraskerliğe bildirdi. Daha sonra; Seraskerlik, Meclis-i Vala ve Maliye Nezareti arasında yapılan yazışmalar sonucunda ihtiyaç duyulan miktarın karşılanması için gereğinin yapılmasına karar verildi¹⁷⁴. Ayrıca Bosna Valisi Hurşit Paşa tarafından Saraybosna çarşısına yaptırılan karakol vesilesiyle paşayı öven ve yapılan karakolun bölge asayişine ne kadar faydalı olduğunu bildiren Müfettiş Paşa, yeni karakolun resmini de çizdirip gönderdi. Karakol masrafı olan 40.000 kuruşun Hurşit Paşa tarafından karşılandığı üstünde ısrarla duran Mehmet Kamil, valinin idare tarzından hoşnut kaldı¹⁷⁵.

Yapılan çalışmalar sadece bunlarla sınırlı değildi. Kamil Paşa görev süresinin sonuna kadar çalışmalarına ara vermeden devam etti. Paşa, Cidde Valiliği'ne atandığı 2 Ocak 1854 tarihinin hemen akabinde Yenipazar'da bulunan Dersaadet Ordusu birliklerinin zahire ihtiyacını karşılamak için uğraştı. Bu çerçevede kendisine gelen bölge ahalisinin yapmak istediği sade yağ bağışını memnuniyetle karşılayan Mehmet Kamil, maiyet memurlarıyla birlikte bu bağışa destek verdi. Yapılan bağışların dağılımı şu şekildeydi:

¹⁷² BOA, A.MKT.UM, 130/4.

¹⁷³ BOA, A.AMD, 44/34.

¹⁷⁴ BOA, A.MKT.NZD, 85/57.

¹⁷⁵ BOA, İ.DH, 269/16824.

Tablo 7: Teftiş heyeti ve Yenipazar ahalisi tarafından yapılan sade yağ yardımı

Bağışı Yapan	Miktarı/Kıyye
Müfettiş Kamil Paşa	700
Tahrirat Katibi Kerim Bey	100
Muhasebe Katibi Edip Efendi	100
Mühürdar Osman Bey	100
Müfettiş Paşa'nın daire-i avanesi	800
Yenipazar ahali ve memurları	2290
Toplam	4090

Tabloya göre ordu birlikleri için toplanan 4090 kıyyelik sade yağın 1800 kıyyesi teftiş heyeti tarafından, geri kalan 2290 kıyyelik kısmı ise Yenipazar ahali ve memurları tarafından sağlanmıştır. Toplanan sade yağ bölgede bulunan Hassa Ordusu Miralayı Seyit Bey'e teslim edilerek birliklere gönderilmiştir. 5 Ocak 1854 tarihinde yapılan bu faaliyetler hakkında Babıali'yi bilgilendiren Kamil Paşa, ayrıca Yenipazar kalesinin ihtiyacı olan tamir çalışmalarının ile yakınındaki tepeye yeni bir tabyanın yapılmaya başlandığını bildirmiştir. Mehmet Kamil'in çalışmalar sırasında gerek Müslüman gerekse gayrimüslim ahalinin canla başla yardımda bulunduğunu iletmesi Babıali'yi oldukça memnun etmiştir. Hatta bu sebepten dolayı yardımda bulunan ahalinin ödüllendirilmesi için gerekli girişimlerde bulunulmuştur¹⁷⁶.

6.2. Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetleri

Bosna'da meydana gelen sorunların ve hoşnutsuzluğun temel nedenlerinden biri Hristiyan reayanın dini ayinlerini yerine getirecek yeterli miktarda kiliseye sahip olmaması olduğu Kamil Paşa'ya verilen talimatnamede açıkça belirtilmişti. Karadağ savaşının yarattığı huzursuzluk ortamını da dikkate alan Babıali, Paşa'dan bölgeye varır varmaz bu konu üzerine çalışmalar yapmasını istemişti.

Bosna-Hersek daha Osmanlı fethinden önce oldukça kozmopolit bir dini yapıya sahipti. Ortodoks, Katolik ve Bogomillerden oluşan inanç yapısı, fetihten sonra

¹⁷⁶ BOA, İ.DH, 292/18363.

Bogomillerin Müslüman olması ve bu inancın ortadan kalkmasıyla önemli bir değişikliğe uğradı. Irksal ve dilsel olarak aynı kökene sahip olan bu toplumların arasındaki farkı inançları çerçevesinde oluşturdıkları kültür meydana getirmekteydi. Bunun yanında bölgede çok önceden beri varlığını devam ettiren bir Çingene nüfusu ile 15. yüzyıl sonlarından itibaren buraya yerleşmeye başlayan, çoğunluğunu Sefaradların¹⁷⁷ oluşturduğu bir Yahudi nüfusu da bulunmaktaydı.

II. Mahmut öncesi Osmanlı idaresinde nüfus sayımı geleneği olmadığı için bu dönem öncesinde Osmanlı coğrafyasında yaşayan halkların durumu hakkında sağlıklı bilgilere ulaşmak oldukça sıkıntılıdır. 1831 tarihinde yapılan ilk düzenli nüfus sayımına Bosna dahil edilmediği için bu sayım kaynak olarak kullanılamamaktadır. Bunun yanında 19. yüzyılda bölgeye gelen seyyahların verdiği rakamlarda, kendi lehlerine abartılı Hristiyan nüfus bilgileri içermektedir. 1849 yılında Tanzimat'ın Bosna'da uygulamaya konması ile bölgede bir nüfus sayımı yapılmaya çalışılmışsa da tam olarak istenen netice alınamamıştır¹⁷⁸. Ancak Kamil Paşa'nın göreve başlamasına yakın bölgede bulunan iki önemli devlet adamı tarafından nüfus sayımı yapılmıştır. Bunlardan ilki, Kamil Paşa'nın Bosna Müfettişliği sırasında bölgede vali olarak bulunan Hurşit Paşa'nın Mart 1850 ile Şubat 1851 yılları arasında haraç veren 10 ila 60 yaş arası Hristiyan reaya arasında yaptırdığı nüfus sayımıdır. Sayım sonuçlarına göre haraç veren nüfus şöyledir¹⁷⁹:

Tablo 8: Bosna Valisi Hurşit Paşa'nın yaptırdığı nüfus sayımı sonuçları

Sancak/Kaza	Gayr-i Müslim Nüfus
Saraybosna	6.000
Zenice	2.500
Visoka ve Foyniçe	6.000
Vişegrad	3.000
Travnik	6.598
Zepçe ve Maglay	5.877

¹⁷⁷ 15. Yüzyıl boyunca zulme uğrayarak İber yarımadasından ayrılmak zorunda kalan İspanya ve Portekizli Yahudi göçmenlerin soylarından gelenleri belirtmek için kullanılan terim. Sabri Sürgevil, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudiler", Türkler Ansiklopedisi, c. X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 251-260.

¹⁷⁸ Gölen, a.g.e., s.13-21; Hatice Akın, a.g.t., s.25-27.

¹⁷⁹ Zafer Gölen, "Bosna-Hersek'te Kilise İnşa ve Onarımı", Belleten, TTK, Ankara Nisan 2001, s.219.

Teşne	9.135
Derbent ve Doboy	22.270
İzbornik, Belen, Gradacac	27.100
Breška	4.000
Tuzla ve Kladina	8.634
Srebreniça	6.210
Banaluka	29.114
Kostayniça, Novi, Pridor, Kozara	8.600
Akhisar	9.873
Yayçe	8.690
Bihke	4.800
Nevesin	7.200
Klyuç	2.600
Krupa	2.310
Petrovaç	1.214
Meydan	3.600
Livno	8.900
Novipazar	8.600
Toplam	202.825

Aynı tarihlerde bölgede bulunan Rumeli Ordusu Müşiri Ömer Paşa'da 1850-1852 yılları arasını kapsayan dönemde bir nüfus sayımı yapmıştır. Ömer Paşa'nın nüfus sayımı sonuçları ise şöyledir¹⁸⁰:

¹⁸⁰ Gölen, a.g.e., s.374.

Tablo 9: Rumeli Ordusu Komutanı Ömer Paşa'nın yaptırdığı sayımı sonuçları

Sancak	Müslüman	Hristiyan	Yahudi	Çingene	Toplam
Saray	25.444	18.992	867	402	45.705
İzvornik	52.918	64.030	---	2.340	119.288
Banaluka	13.331	61.949	---	474	75.754
Bihke	34.933	49.261	---	328	84.522
Travnik	24.111	48.863	174	626	73.774
Yenipazar	24.440	20.492	33	460	45.425
Hersek	36.846	64.806	---	1.035	102.687
Toplam	212.023	328.393	1.074	5.665	547.155

Yukarıdaki tablolara baktığımızda birbirine nazaran farklar olduğu göze çarpsa da toplam gayr-i müslim nüfus açısından bir tutarlılık olduğu anlaşılmaktadır. Tabii ki bu verilerin tamamen doğruyu yansıttığını söyleyemeyiz. Ancak bölge nüfusu hakkında bize bir fikir vermesi bakımından dikkate değer bilgilerdir.

Tablolardan da anlaşılacağı üzere bölgede önemli miktarda bir Hristiyan reaya nüfusu mevcuttu. Bunların büyük kısmını Ortodokslar meydana getirmektedir. Belgelerde karşımıza Latin reaya olarak çıkan Katoliklerin oranı da bu sayı içerisinde azımsanmayacak boyuttaydı.

Fatih, Bosna-Hersek'i Osmanlı topraklarına kattığı zaman tıpkı İstanbul Hristiyanlarına yaptığı gibi bölge ahalisine de bir ahitname vermiş ve dini gerekliliklerini serbestçe yerine getirebileceklerini bildirmiştir. Nitekim 19. yüzyılda artan kilise yapım ve onarım taleplerinde bu ahitname bölge halkı tarafından sıkça kullanılmıştır¹⁸¹.

Tanzimat'a kadar Babıali yeni kilise yapım ve onarımı işine pekte sıcak bakmıyordu. Neden olarak da buraların casusluk faaliyetleri için kullanıldığını ileri sürüyordu. Ancak Tanzimat'ın ilanından itibaren Hristiyan reaya bu konudaki taleplerini yüksek sesle duyurmaya başladı. Fermanın inanç ayrımı gözetmeksizin herkese can, mal, ırz güvenliği verdiğini söyleyen ahali, kilise inşa ve onarımına izin

¹⁸¹ BOA, İ.HR, 95/4646.

verilmesini istediler. Tanzimat ile birlikte bu konuya bakış açısı değişen Babıali'de bu tür isteklere ılımlı yaklaşarak ahalinin yönetime ısınabileceğini düşündü¹⁸².

Tanzimat'ın Bosna'da uygulanmasına başlanmasından kısa bir süre sonra, ilk olarak Travnik'ten kilise inşa talebi geldi. Buna göre, ayin yapacak kiliseleri olmadığını belirten bölge halkı, bu sebeple Sırbistan ve Avusturya taraflarına gitmek zorunda kalmaktaydı. Bu durumun Osmanlı'nın itibarını zedelediğini belirten ahali, yeni bir kilisenin yapımına müsaade olunmasını rica etmekteydi. Bunun üzerine Babıali'de gerekli keşif çalışmalarını yaptıktan sonra kilise yapımına izin verdi¹⁸³.

Travnik'te kilise yapımına izin verilmesi ve Kamil Paşa'nın bölgeye gelmesi, 1853 yılında Bosna'da yoğun bir şekilde kilise inşa ve tamiri işine girişilmesine vesile oldu. Paşa'ya gelen ilk talep, bölge Katoliklerinin yeni kilise yapımı ve mevcut olanlarının tamiri isteğiydi. Bölge Katoliklerine göre; Bosna'nın Osmanlı mülkü olmasından sonra Fatih Sultan Mehmet kendilerine dini vecibelerini serbestçe yerine getirebileceklerini belirten bir ahitname vermişti. Lakin 400 seneden beri bu hususa dikkat edilmemesinden, zamanında 34 manastırı ve birçok büyük kilisesi bulunan bölgenin şimdi sadece üç adet kilisesi kalmıştı. Tanzimat ile birlikte bu hususa artık dikkat edileceği düşüncesiyle Rumeli Ordusu Müşiri Ömer Paşa, eski Bosna valileri Hayrettin Paşa, Veliyüddin Paşa ve hala Bosna Valisi olan Hurşit Paşa nezdinde çeşitli girişimlerde bulunulmuş, ancak bir sonuç alınamamıştı. Bunun üzerine Kamil Paşa'nın bölgeye gelmesiyle taleplerini bir kez daha yineleyen ahali, bu kez olumlu karşılık buldu ve talepleri merkeze iletildi.

Katolik reaya mevcut altı adet kiliselerinin tamir edilmesini ve üç adette yeni kilise yapılmasını istemekteydi¹⁸⁴. Bu kiliselerden ilki Hersek sancağına bağlı Kreşova Varoş kilisesiydi. Issız bir dağ yamacına kurulu olan kilise fetihten kalma olup, 7.500 kişilik bir cemaate sahipti. Mevcut yapısı bu miktar insanı karşılamadığından genişletilmesi istenmekteydi. Travnik kasabasına bağlı Dolaç Varoş kilisesi de eskiden kalma olup yine cemaatin ihtiyacını karşılayamamaktaydı. Ayrıca bölgede bulunan Ortodoksların sayısı az olmasına rağmen kendilerine yetecek kiliseye sahip olmaları iki grup arasında sürtüşmelere neden olmaktaydı. Yine Travnik'e bağlı Goçiya Gora ve Goriça karyelerinde halka küçük gelen eski kiliseler mevcuttu. Bu sebeple ibadet

¹⁸² Gölen, a.g.m., s.226-227.

¹⁸³ Gölen, a.g.m., s.229.

¹⁸⁴ BOA, İ.HR, 96/4689; BOA, A.AMD, 42/67; BOA, İ.HR, 95/4646.

edebilmek için Avusturya tarafına geçen reaya, buradaki ibadet yerlerinin güzelliklerinden etkilenmekte ve Avusturya yönetimine meyletmekteydi. Bunların yanında Visoka nahiyesine bağlı Çanlı Sotiska ve Variş kiliselerinin de genişletilmesi istenmekteydi. Ehlune kasabasının doğusunda Viduše kilisesinin çok eski olmasından yıkılarak yenisinin yapılması, ayrıca Tuzla kasabasına bağlı Zuvik ve Derbend kasabasına bağlı Pilehan karyelerinde hiç kilise olmamasından buralarda yeni kiliselerin yapılması talep olunmaktaydı¹⁸⁵.

Yukarıdaki taleplerin merkeze bildirilmesinin ardından Babıali, tamiri ve inşası istenen kiliselerin yapımında herhangi bir sakınca olup olmadığının tespiti için Mühendishane-i Berr-i Hümayundan¹⁸⁶ Eşref Efendi isimli bir mühendisi bölgeye göndermiştir. Bölgeye gelerek gerekli incelemelerde bulunan Eşref Efendi, kiliselerin yapımı için engel bir durumun olmadığını merkeze bildirmiştir. Bunun üzerine Babıali altı kilisenin tamirine ve üç kilisenin inşasına onay vererek çalışmaları başlatmıştır¹⁸⁷. Kiliselerin yapımına onay verilmesi Katolik reayayı oldukça memnun etmiş, rahatlarının artık yerinde olduğunu ve padişahlara gece gündüz dua ettiklerini bildiren bir yazı göndermişlerdir¹⁸⁸.

Kamil Paşa'nın yaptığı bu çalışmalar dış basının da dikkatini çekmiş ve Zagreb'te basılan bir gazetede bu konu hakkından haberler çıkmıştır. Paşa, 22 Şubat 1853'te bu haberlerden birinin tercümesini merkeze iletmiştir. Haberde; sayıları 150.000 bulan Katolik reayanın sadece beş kilisesinin mevcut olmasından özellikle yortu günlerinde büyük sıkıntı çektiğinden, halkın yeni kilise tamiri talebinin Ömer Paşa tarafından reddedildiğinden ancak bölgeye gelen Müfettiş Kamil Paşa'nın bu talepleri olumlu karşıladığından bahsedilmiştir. İstenen kiliselerin yapımına başlanmasıyla ahalinin Devlet-i Aliye ve Kamil Paşa'ya duacı olduğunun üzerinde özellikle durulmuştur¹⁸⁹.

¹⁸⁵ Gölen, a.g.m., s.230-232.

¹⁸⁶ Topçu zabiti yetiştirmek üzere kurulmuş olan mektebin adıdır. Mektep 1773 senesinde Haliç'te Tersanede açılmış olan mühendishane-i bahr-i hümayunun genişletilmesi suretiyle 1796 senesinde tesis olunmuştur. 1834 senesinden itibaren önemli değişikliklere uğrayan mektep batı tarzında yeniden düzenlendi. 1847-1848 yılları arası Avrupa'dan dönen Tophane Nazırı Bekir Paşa'nın teklifi üzerine çıkarılan nizamname ile topçu ve mimar mektebine çevrildi. İdadi olarak tasarlanan mektep içinde dört senelik harbiye ve mimari sınıfları açıldı. Pakalın, a.g.e., c. II, s. 602-604.

¹⁸⁷ BOA, İ.HR, 96/4689; BOA, A.AMD, 42/67; BOA, İ.HR, 95/4646.

¹⁸⁸ BOA, İ.HR, 96/4689 leff 6.

¹⁸⁹ BOA, İ.HR, 96/4689 leff 8.

Bunun yanında Tuzla kazası ve nahiyeleri sakinleri 16 Nisan 1853 tarihinde hazırladıkları yazıda, Rumeli Müfettişi Kamil Paşa ve Bosna Valisi Hurşit Paşa'ya yaptıklarından ötürü teşekkür etmiş ve asayiş ile refahın daima sürmesini temenni ettiklerini bildirmişlerdir¹⁹⁰.

Katolik reaya, isteklerinin karşılık bulmasından cesaret almış olacak ki taleplerine devam etmiştir. 20 Mayıs 1853'de Bosna'da bulunan üç manastırın müdürleri Bosna Valisi Hurşit Paşa'ya yazdıkları yazıda, bir miktar kilisenin daha yapımı için izin istemişlerdir¹⁹¹. Hurşit Paşa ise 1 Haziran tarihli yazısında talebin, o sıralar Mostar'da bulunan Müfettiş Kamil Paşa ile haberleştikten sonra değerlendirileceğini bildirmiştir¹⁹².

Katolik taleplerinin Babıali'de olumlu karşılık bulması Ortodoksları da harekete geçirmiş ve Bosna Metropolit, ahalinin ihtiyacı olan kiliselerin yapım ve onarımına ait izin isteği yazısını merkeze göndermiştir. Bosna Metropolit taleplerini şu şekilde sıralamıştır¹⁹³:

1. Teşne kazasının Variş adlı mahallesinde yeni bir kilise yapılmasına izin verilmesi.
2. Derbend kazası ve nahiyelerinde kilise mevcut olmadığından yeni bir kilise yapılmasına izin verilmesi.
3. Banaluka kazasında eskiden bir kilise mevcut olmasına rağmen bunun eşkıyalar tarafından yıkılması ile yeni bir kilise yapımına ihtiyaç duyulmuştur. Bu sebeple yapımına izin verilmesi.
4. Banaluka kazasında Pernavorila adlı palangada¹⁹⁴ mevcut papazhane de ayin yapılmasına müsaade edilmesi.
5. Banaluka kazasında Esliyone karyesindeki kilisenin tamirine izin verilmesi.
6. Pridor kasabasındaki kilisenin eşkıyalar tarafından yıkılması sebebiyle yenisinin yapımına izin verilmesi.
7. Maden-i Atik kasabasındaki tamire muhtaç kilisenin onarılmasına müsaade olunması.

¹⁹⁰ BOA, HR.TO, 418, 132.

¹⁹¹ BOA, İ.HR, 99/4860.

¹⁹² BOA, İ.HR, 99/4860 leff 3,4.

¹⁹³ BOA, İ.HR, 96/4689 leff4,5; Gölen, a.g.m., s.233-234.

¹⁹⁴ Etrafı hendekle çevrilmiş, ağaç ve topraktan yapılmış istihkama verilen addır. Pakalın, a.g.e., s. 752.

8. Ona Nehri kenarında bulunan Rihçe Gase ve Roniçe karyelerinde ibadethane bulunmadığından burasının ahalisi başka yerlere gitmek zorunda kalmaktadır. Bu nedenle yeni kilise yapımına izin verilmesi.

9. Petroviçe nahiyesinin tepede bulunan harap kilisenin tamirine izin verilmesi.

10. Kulen Vakıf civarında Gorni Otaç karyesindeki kilisenin eski şekliyle yeniden yapılmasına müsaade edilmesi.

11. Kulen Vakıf civarında Pirinkosi karyesindeki kilisenin eski suretiyle yeniden inşasına izin verilmesi.

12. İzniçe kasabasında ayin için bir papazhane yapılmasına izin verilmesi.

13. Çelebipazar kazasının kasaba ve nahiyesinde kilise bulunmadığından bir adet kilise yapılmasına izin verilmesi.

14. Bihke kazası Gayrimuşe karyesinde bulunan harap kilisenin tamirine izin verilmesi.

15. Visoka kazasında ayin yapılabilmesi için bir papazhanenin yapımına müsaade olunması.

Bosna Metropolitinin talebinin yanında İzvornik Metropoliti de 10 Şubat 1853 tarihli yazısında aşağıdaki istekleri sıralamıştır¹⁹⁵:

1. Grañiça kazasına bağlı Osaniçay karyesindeki eski kilise harap halde bulunduğundan yıkılarak yerine yenisinin inşa edilmesi.

2. Graçaniça kazasına tabi Müdriç palangasındaki Variş mahallesinde bulunan eski kilisenin yıkılarak yerine yenisinin yapılması.

3. Graçaniça kazasında bulunan Variş mahallesinde kullanılan papazhanenin tamirine ruhsat verilmesi.

4. Graçaniça kazasına tabi Miloşaviçe karyesindeki papazhanede serbestçe ibadet edilmesine müsaade edilmesi.

5. Graçaniça kazasına bulunan Virnahi karyesinde yeni bir papazhanenin inşasına müsaade olunması.

6. Berčka kazası Kopiryone karyesinde yeni bir papazhanenin yapılmasına izin verilmesi.

7. Berčka kazası Variş mahallesinde gayet harap vaziyette olan kilisenin yıkılarak yenisinin yapılmasına izin verilmesi.

¹⁹⁵ BOA, i.HR, 96/4689 leff 2,3; Gölen, a.g.m., s.234-235.

8. Berčka kazası Zovik karyesinde ibadet için bir papazhanenin yapılmasına müsaade olunması.

Taleplerin merkeze iletilmesinin ardından öncelikle gerekli incelemeleri yapması için bölgeye bir mühendis gönderileceği, kararın bundan sonra verileceği belirtildi¹⁹⁶. Gerekli çalışmaların yapılmasının ardından yukarıda zikredilen istekler uygun bulunarak, yapım faaliyetlerine başlandı¹⁹⁷.

Bölgedeki Ortodoks ahali bu duruma o kadar sevinmişti ki kendi ifadeleriyle nasıl teşekkür edeceklerini bilememişlerdi. Bundan böyle artık Avusturya veya Sırbistan taraflarına geçmelerine lüzum kalmadığını bildiren reaya Tanzimat ile birlikte, bu dönemden önce görülen zulümden eser kalmadığını, ahalinin emniyet ve refah içinde bulunduğunu bildirmişlerdi¹⁹⁸.

Bosna'da ki işlerini halledip Hersek'e geçen Kamil Paşa, Haziran 1853 itibariyle Mostar'da görevini ifa ediyordu. Bosna'daki faaliyetlerini yürüten teftiş heyeti, Vali Hurşit Paşa ile sıkı bir koordinasyon içinde olmuştu. Hersek'te de Vali Mustafa Paşa ile aynı müşterek çalışma içine giren Kamil Paşa, kilise inşa ve onarımında benzer faaliyetler yürüttü. Kamil Paşa'nın Hersek bölgesinde olmasından yararlanan Hristiyan reaya kilise hususundaki isteklerini derhal kendisine ilettiler. İlk talep bölge Katoliklerinden geldi. Libuška kazasına tabi Görice karyesindeki kilise çok küçük olduğundan 4137 nüfuslu bölge halkının ihtiyaçlarını karşılayamamaktaydı. Bu sebeple genişletilmesine ihtiyaç vardı. 11 Haziran 1853 tarihli Libuška kaza meclisi kararı da bu talebin haklılığını doğrulamaktaydı¹⁹⁹.

Öte yandan Ortodokslar da Hersek Metropolitisi vasıtasıyla gönderdikleri yazıda, Trebin nahiyesinde bulunan Duji isimli kilisenin küçük olmasından halkın kışın çok sıkıntı çektiğini, bu sebeple genişletilmesine ruhsat verilmesini istediler. Trebin Meclisi de 27 Temmuz'da konuyu görüşerek bölgenin İslam yerleşimlerine yarım saat mesafede bulunduğunu tespit etti²⁰⁰.

Kamil Paşa ve Mustafa Paşa müştereken hazırladıkları yazıda, Hristiyan ahalinin sınıra yakın yerlerde bulunması sebebiyle ayin için sınırın diğer tarafına geçtiğini ve bununla reayanın Avusturya tarafına meyline neden olduğu tespitinde bulundular. Bu

¹⁹⁶ BOA, İ.HR, 96/4689.

¹⁹⁷ BOA, İ.HR, 99/4860.

¹⁹⁸ BOA, İ.HR, 96/4689 leff 7.

¹⁹⁹ BOA, İ.HR, 100/4910 leff 2.

²⁰⁰ BOA, İ.HR, 100/4910 leff 3,4.

sebeple zikredilen kiliselerin onarımına müsaade edilmesini istediler²⁰¹. Nitekim paşaların görüşleri doğrultusunda merkeze iletilen durum 4 Ağustos 1853'te karara bağlanarak, gerekli izinler verildi²⁰².

Hersek Katolikleri taleplerini sürdürerek aşağıdaki kiliseler konusunda da icap eden çalışmaların yapılmasını istediler:

1. 4804 nüfuslu Mostar kazasının Marikoriv karyesinde bulunan kilise yeni olmasına rağmen ahalinin ihtiyacına cevap veremediğinden yıkılarak yerine yenisinin yapılmasına izin verilmesi²⁰³.

2. 4760 nüfuslu Mostar'ın Dumna nahiyesinin Omaliye karyesi sakinlerinin ayın yapacak kilisesinin bulunmamasından yeni bir kilise yapılmasına müsaade buyurulması²⁰⁴.

3. 2289 Nüfuslu Mostar'ın Bababeşir mahallesinde bulunan kilise küçük olduğundan civardan gelenlerle epey kalabalık olan mahallenin ihtiyacını karşılayamamaktadır. Bu nedenle genişletilmesine izin verilmesi²⁰⁵.

4. 2306 nüfuslu Mostar kazasına tabi Poçitel nahiyesinin Gable-i Atik karyesinde mevcut kilisenin ahaliye yetmediğinden genişletilmesine izin verilmesi²⁰⁶.

Bu talepleri değerlendirmeye alan Kamil Paşa, Oris Efendi isimli bir mühendisi zikredilen yerleri teftiş etmesi için görevlendirmiştir. Oris Efendi, muayene çalışmaları sonucu Gable-i Atik karyesinde bulunan kilisenin yakınında cami olduğunu tespit etmiş, bu nedenle burada herhangi bir çalışmanın yapılmasının uygun olmayacağını bildirmiştir²⁰⁷. Hersek Valisi Mustafa Paşa'da 14 Temmuz 1853'te durumu Kamil Paşa'ya iletmış, buna karşılık Paşa, 22 Temmuz verdiği cevapta Gable-i Atik'teki kilisenin tamirinin uygun olmayacağını teyit etmiştir²⁰⁸. Hersek Müftüsü Ahmet Efendi'de aynı doğrultuda görüş bildirmiş, diğer üç kilise hakkında lüzumu görülen çalışmaların yapımında şeran herhangi bir sakınca olmadığını belirtmiştir²⁰⁹. 29 Temmuz'da konuyu görüşen eyalet meclisi, bu çerçevede karar alarak durumu

²⁰¹ BOA, İ.HR, 100/4910.

²⁰² BOA, İ.HR, 100/4910 leff 5; BOA, A.AMD, 48/18.

²⁰³ BOA, İ.HR, 101/4932 leff 5.

²⁰⁴ BOA, İ.HR, 101/4932 leff 6.

²⁰⁵ BOA, İ.HR, 101/4932 leff 7.

²⁰⁶ BOA, İ.HR, 101/4932 leff 8.

²⁰⁷ BOA, İ.HR, 101/4932 leff 8.

²⁰⁸ BOA, İ.HR, 101/4932 leff 2.

²⁰⁹ BOA, İ.HR, 101/4932 leff 4.

²⁰⁹ BOA, İ.HR, 101/4932.

İstanbul'a bildirmiştir²¹⁰. 23 Ağustos'ta İstanbul'dan iradesi çıkan kesin karara göre Gable-i Atik dışında diğer kiliseler konusunda lazım gelen çalışmaların yapımına müsaade olunmuştur²¹¹.

Kamil Paşa'nın Bosna ve Hersek'te yaptığı kilise inşa ve onarım faaliyetleri Hristiyan ahali üzerinde oldukça iyi bir etki yaptığı anlaşılmaktadır. Zira Bosna Valisi Hurşit Paşa, 7 Eylül 1853'te merkeze gönderdiği yazıda bunu açıkça belirtmektedir. Hurşit Paşa, reayanın kilise yapım çalışmalarının başladığını görmesiyle Osmanlı yönetimine ısındığını, asayiş ve rahatlarının yerinde olduğunu yazmıştır²¹².

6.3. Mali Konular ve Vergi Meselesi

Meclis-i Vala tarafından hazırlanıp Kamil Paşa'ya verilen ilk talimatnamede bölge halkında meydana gelen huzursuzluğun asıl kaynaklarından birinin vergi toplamada yaşanan usulsüzlüklerden ileri geldiği ve topraksız olan Hristiyan reayanın büyük sıkıntılar çektiği belirtilmişti.

Tanzimat'ın ilanından itibaren Babıali, sürekli olarak vergi toplanmasında halkın incitilmemesi, kanunların haricinde halktan fazla vergi alınmaması ve verginin halkın gelirin göre toplanmasını istemekteydi. Bu sebeple de bölgeye gidecek olan Paşa'dan bu konuya dikkat etmesi özellikle beklenmekteydi.

Kamil Paşa, Bosna öncesi görevlerinde de yaptığı gibi rutin olarak vergi defterlerini inceledi ve ulaştığı sonuçları merkeze bildirdi. Saraybosna'ya gelir gelmez bu işle alakadar olan Paşa, Vali Hurşit Paşa ile birlikte muhasebe defterlerini, bakaya emvali ve 1852/1853 senesi varidat²¹³ muhasebe kayıtlarını incelemeye başladı. Adaletin ve hakkaniyetin sağlanması için elinden gelen çabayı gösteren Paşa, bu işlerin öyle hemen yapılacak ve düzeltilecek şeyler olmadığını belirterek, şimdiye kadar bölgenin genel maliyesinin pek yolsuzca idare olunduğunu tespit etti²¹⁴.

Kamil Paşa bölgeye gelmeden evvel, Tanzimat hükümleri çerçevesinde maddi durumları yerinde olanlardan 94, diğerlerinden ise 85 kuruş vergi alınmasına karar verilmişti. Ancak bölge ahalisinden durumu iyi olanlar, gerçek kazançlarını saklamakta

²¹⁰ BOA, İ.HR, 101/4932 leff 9; Gölen, a.g.m., s.237.

²¹¹ BOA, İ.HR, 101/4932 leff 9; Gölen, a.g.m., s.237.

²¹² BOA, İ.DH, 279/17523

²¹³ Gelir.

²¹⁴ BOA, İ.DH, 268/16752; BOA, İ.DH, 270/16890; BOA, A.MKT.MHM, 54/63.

ve çeşitli yollar bularak ödemekle yükümlü oldukları miktarları başkalarına yüklemekteydi. Dolayısıyla herkesin gelirine göre toplanması gereken vergi usulü bir türlü rayına oturtulamıyordu. Kamil Paşa'nın Bosna'ya varışı ile birlikte bu konuya el atıldı ve Rumeli Müfettişi ile Bosna Valisi'nin de bulunduğu eyalet meclisi toplantısında izlenecek yol tartışıldı. Alınan kararda, mevcut emvalin ve gelirlerin kayıt altına alınmasının bu konunun tek çaresi olduğu belirtildi. Fakat bu yola başvurulduğu takdirde sancak sancak, kaza kaza dolaşılması için çok miktarda memurun görevlendirilmesine ihtiyaç duyulacaktı. Böyle olması halinde de hazine ciddi miktarda bir yükü karşı karşıya kalacaktı. Bu durumun önüne geçmek için sancak ve kazaların mevcut memurları, gecelerini gündüzlerine katarak, *"bu benim işim değildir"* demeden bağlı oldukları yerlerin emlak ve gelirlerini yazacaktı. Bu maksatla Saray sancağından başlamak üzere kaymakam ve kaza müdürleri durumdan haberdar edildi. Bu iş için halktan hayvanlar kiralanarak, güvenilir kimselerden beşer kişilik gruplar oluşturuldu. Ahalinin de yardımıyla Saray sancağının kazaları hızlı bir şekilde taranmaya başlandı. Neticede 17 Mart 1853 itibariyle kayıt işlemleri neredeyse tamamlanmış vaziyete geldi. Ayrıca biri eyalet meclisinden diğeri maliye kaleminden olmak üzere iki nefer memur bu işlemi eyalet genelinde yürütmek için görevlendirildi. Ancak bu işlem hayli vakit alacağından o tarihlerde Hersek'e giden Kamil Paşa'nın görevlerini ifa ettikten sonra tekrar Saraybosna'ya dönerek hazırlanacak olan defterleri incelemesine karar verildi²¹⁵.

Babıali, gönderdiği yazıda belirtilen şekilde yapılması düşünülen kayıt işlemini uygun buldu. Lakin daha önceki benzer uygulamalarda edinilen tecrübe neticesinde, bu işlemi yapanların kendine bir menfaat sağlamasına müsaade edilmemesi ve yaşanabilecek her türlü uygunsuzluğun önüne geçilmesi istedi²¹⁶.

Yapılan çalışmalar neticeleninceye kadar Hersek'e geçip buradaki işlerle ilgilenmeye başlayan Paşa, eyaletin muhasebe kayıtlarını inceledikten sonra Mart 1854 tarihine kadar yapılacak tahsilat ve tahmini bakaya miktarlarını içeren bilgileri merkeze gönderdi²¹⁷. Daha sonra Gaçka kazasının 1850/1851 senesinden kalma masraflarının düzeltilmesi ile ilgilenen Paşa, bu konuda yaptığı çalışmadan da Babıali'yi haberdar etti²¹⁸.

²¹⁵ BOA, İ.DH, 270/16890.

²¹⁶ BOA, A.AMD, 46/7; BOA, A.MKT.MVL, 64/13.

²¹⁷ BOA, A.MKT.NZD, 98/1.

²¹⁸ BOA, A.MKT.MHM, 756/33.

Hersek dönüşü Bosna eyaletinin Banaluka sancağına uğrayan Müfettiş, burada da sancağın emval sandığını inceleyerek, eski bakaya miktarlarını içeren defterleri Meclis-i Vala'ya gönderdi²¹⁹.

Kamil Paşa, Bosna'ya döndüğünde bölgenin vergi hususunda ihtiyacı olan ıslahı gerçekleştirmek için çalışmalara devam etti ve bu maksatla merkez ile sıkı bir muhabere içine girdi²²⁰. Paşa'nın tespitlerine göre aşar vergisi toplanırken birtakım usulsüzlükler yapıldığı görüldü. Buna neden olan sebeplerin başında da, aşar vergisinin nasıl toplanacağına dair İstanbul'da hazırlanan kağıtların Bosna'ya ulaşmaması gelmekteydi. Bu yüzden aşar ve diğer vergilerin mültezimlere ihalesi geçen sene usulüne göre yapılmaktaydı. Ayrıca hangi şeyden ne miktar vergi alınacağından habersiz olan ahali, aşarı almaya gelen mültezimler tarafından suiistimal edilmekteydi. Harman vakti vergiyi toplamak için evleri dolaşan mültezimler, ölçtükleri mahsulün bedelini 1/10 üzerinden almayıp, kış mevsimi geldiğinde mahsulün fiyatı arttıktan sonra vergiyi nakit olarak almaktaydı. Gerçi aşar mahsulü 1/10 üzerinden alınsa bile ahali bunların naklinde oldukça sıkıntı yaşamaktaydı. Durumdan Kamil Paşa vasıtasıyla haberdar olan Babiali, gerekli bilgileri ihtiva eden 100 adet kağıdı eyalet kazalarına gönderdi. Bundan böyle gönderilen kağıtlarda belirtildiği gibi verginin toplanılmasını emreden merkez, bu usulsüzlüğün önüne geçilmesini istedi²²¹.

Tüm bu çalışmalara rağmen Kamil Paşa'nın görevi müddetince vergi sorununa kesin bir çözüm bulduğunu söyleyemeyiz. Paşa, görevini yerine getirebilmek için fedakarca çalışmış ve adeta bölgede mekik dokumuştur. Ancak Bosna-Hersek'te yüzyıllardır devam eden eski alışkanlıklar bir türlü yenilememiş ve vergi hususunda istenen başarı sağlanamamıştır.

Talimatnamede değinilen hususlardan biride toprak meselesine dair olandı. Buna göre toprak sahibi olmayan Hristiyan reaya, Müslüman ağalar tarafından ezilmekte ve büyük sıkıntılar çekmekteydi. Bu meselenin halli için bölgeye defterhaneden bir memur gönderilmişti. Kamil Paşa'da bu memurla birlikte arazinin Vidin'de olduğu gibi bedeli sahibine ödenmek koşuluyla reayaya verilmesi, uygulamasının yapılıp yapılamayacağını araştıracaktı. Ancak daha sonra Babiali, Bosna'da Hristiyan nüfusun

²¹⁹ BOA, A.MKT.NZD, 88/97.

²²⁰ BOA, A.MKT.MHM, 54/30; BOA, A.MKT.NZD, 94/108; BOA, A.MKT.NZD, 94/42; BOA, A.MKT.NZD, 106/84; BOA, A.MKT.NZD, 101/26.

²²¹ BOA, A.MKT.UM, 151/22.

Müslümanlardan fazla olduğunu göz önüne alarak, “*icar-ı arazi*” denen bu uygulamanın tatbiki neticesinde İslam nüfusunun etkinliğinin yok olacağını düşündüğünden 16 Eylül 1852’de bu fikirden vazgeçti. Lakin reayanın tamamen topraksız olarak kalmasının birtakım sorunlar yaratacağını öngörerek, o tarihe kadar reayanın eline geçmiş olan arazilere tapu verdi ve bunların Hristiyan ahali elinde kalmasını sağladı. Ancak bununla yetinmeyen reaya, Müslümanların elinde olan toprakları değerinin 2-3 misli fiyatla almaya başladı. Bu durumun tehlikesini gören Babiali, Müslüman müşteri bulunamadığı taktirde toprakları, bedelini dokuz taksitle ödemek koşuluyla satın almaya başladı. Daha sonra elinde biriken bu toprakları vergisi ödenmek şartıyla senet karşılığı reaya kiraladı. Bunun neticesinde de devletin kiracısı olan yeni bir sınıf ortaya çıktı²²².

Bosna coğrafyası, konumu itibariyle ticaret hayatının yoğun olarak yaşandığı bir yerdi. Birçok ülkeden tüccarın faaliyet yürüttüğü Bosna’da haliyle bir takım anlaşmazlıklar meydana gelmekteydi. Özellikle bölgede çok sayıda tebaası bulunan Avusturya, yaşanan bu anlaşmazlıklardan dolayı sık sık Babiali’ye şikayetlerde bulunmaktaydı. Bu sebeple Hariciye Nezareti’nin Bosna politik durumu hakkında hazırladığı talimatnamede bölgede yabancı tebaa ile yaşanan anlaşmazlıkların çözümü için bir ticaret meclisi kurulmasının faydalı olacağı bildirilmişti. Konu üzerine eğilen Kamil Paşa, Bosna Valisi Hurşit Paşa ile birlikte Hersek’te bir ticaret meclisinin kurulması için gerekli çalışmalara Ağustos 1853 itibariyle başladı. Anlaşıldığı kadarıyla Kamil Paşa’nın Ocak 1854’te Cidde Valiliği’ne atanmasıyla bu çalışma yarım kaldı fakat şubat ayında merkezden gelen emir doğrultusunda ticaret meclisi kurma çalışmaları tamamlandı²²³.

Kamil Paşa Bosna Müfettişliği sırasında birçok konuya el attığı gibi bölge madenlerinin tespiti hususunda da çalışmalarda bulundu. Bosna, çok eski devirlerden itibaren altın, gümüş ve demir gibi önemli madenlerin çıkarıldığı bir bölgeydi. Fetihden itibaren de Osmanlı idaresi eski maden ocaklarının kullanılmasına devam etti. 19. yüzyıla gelindiğinde Foyniçe, Kreşovo, Srebreniça’da gümüş; Saraybosna, Koniçe, Pridor, Maden, Varoş, Banaluka’da demir; Tuzla ve Bihke’de ise kömür madenleri işletilmekteydi. Babiali, maden işletmesinin açılışından sonra verimliliğin arttırılması

²²² Gölen, a.g.e., s.325-326.

²²³ BOA, A.MKT.NZD, 85/46.

konusunda yeterli özeni göstermese de, maden yataklarının bulunması konusuna hassasiyetle yaklaşılmaktaydı. Öncelikle bölgede bir maden ocağı açılmasına karar verebilmek için İstanbul'un izninin alınmasına ihtiyaç vardı. Bunun için tespit edilen yerlerden alınan numuneler merkeze gönderiliyor, burada yapılan incelemelerde cevher bakımından zengin bulunan yerlerdeki maden yatakları işletmeye açılıyordu²²⁴.

Kamil Paşa, bu hususla alakalı olarak 11 Ağustos 1853 tarihinde gönderdiği yazıda, Hersek sancağına bağlı Borka ve çevresi ile diğer yerlerde tespit ettiği maden yataklarına birer işaret koyduğunu belirtiyordu. Paşa ayrıca maden yataklarının yerlerini gösteren bir harita da hazırlayarak merkeze gönderdi²²⁵. Madenlerin numunelerini incelemek üzere 9 Aralık 1853'te İstanbul'a yolladı. Ancak Paşa'nın yolladığı numuneler yolda kayboldu. O yüzden yeni eklenen numunelerle birlikte 10 adet örneği tekrar gönderdi. Tespit edilen madenler ve bulunduğu yerler şöyleydi²²⁶:

Tablo 10: Kamil Paşa'nın tespit ettiği maden yatakları

Maden	Bulunduğu Mevki
Altın ve ihtimal ki içinde gümüş	Kreşova kasabası civarında olan kilise taraflarında
Altın ve ihtimal ki içinde gümüş	Kreşova kasabası civarında olan kilise taraflarında
Altın	Merburiye kasabasına iki saat mesafede bulunduğu
Bakır	Hersek sancağına bağlı Mostar kazasında ki Sarin kilisesine bir buçuk saat mesafede bulunduğu
Altın	Bosna kıtası dahilinde ki Tuzla taraflarında bulunduğu
Kurşun	Mostar'a dört saat mesafede olan Garaçka'da Kuprine denilen mahalde bulunduğu

²²⁴ Gölen, a.g.e., s.258-260.

²²⁵ BOA, A.MKT.NZD, 86/18.

²²⁶ BOA, MVL, 267/28.

Rafine	Bu maden ki onunla gemiler kalafat olunabilir işbu maden İstolçe'de Ayinli karyesi civarında olduğu
Billur	Mostar'a iki saat mesafede olduğu
Altın ve ihtimal ki içinde gümüş	Koniçe civarında Nertuh kazası dahilinde bulunduğu
Kömür	Mostar ile İstolçe kazaları sınırında olan iki çeşmenin arasında bulunan mahalde olduğu

6.4. Avusturya ve Sırbistan'a Yapılan İlticalar

Kamil Paşa'nın Bosna'yı ıslah amacıyla gönderilmesine neden olan en somut olay bu iltica meselesiydi. Kendisi için hazırlanan iki talimatnamede de bu husus açık bir şekilde ifade edilmişti. Gerek vergi ve toprak konusunda, gerek kilise inşa, onarım çalışmalarında ve gerekse Hristiyan ahaliyi memnun edecek diğer faaliyetlerde temel amaç, iltica eden ahalinin geri dönmesini sağlamak ve benzer olayların tekrardan yaşanmasının önüne geçmektir.

1851 yılının sonu itibariyle başlayan iltica süreci küçük gruplarla gerçekleştirildiği için ilk etapta fazla dikkat çekmedi. Daha sonra 3 Mayıs 1852'de, Tanzimat ile bölgedeki hiçbir sorunun çözülmediğini iddia eden reaya toplu olarak Avusturya'ya göç etmeye başladı. Bunun üzerine Avusturya Dışişleri Bakanı, Osmanlı makamlarına mültecilerin dilekçelerinin de ekli olduğu bir nota ilettiler. Notada son zamanlarda bölge memurlarının ve çiftlik sahiplerinin artan baskısı neticesinde ahalinin iltica etmek zorunda kaldığı bildiriliyor ve Babıali'den sorunun bir an önce halledilmesi isteniyordu²²⁷.

Babıali'de, ilticaların başlaması üzerine Bosna Valisi Veliyüddin Paşa'dan lazım gelen önlemleri almasını isteyerek, 27 Haziran 1852'de bölge halkına yönelik bir ilanname yayınladı. Burada kısaca şu hususlar üzerine duruldu²²⁸:

²²⁷ Gölen, a.g.e., s.95-96.

²²⁸ a.g.e., s. 98.

1. Bölge memurları ve çiftlik sahipleri reaya kanunlar çerçevesinde davranacak ve aksi durumlarda ahali valiye doğrudan şikayette bulunabilecektir.

2. 1849-1851 isyanı sırasında ordu bölgeye gelmiş ve bazı çarpışmalar sırasında halk zarar görmüştür. Bu durum bir daha tekrarlanmayacaktır.

3. İki devlet arasındaki anlaşma gereği Avusturya, iltica edenleri iade edecektir. Bu sebeple şimdiden dönmek veya hiç gitmemek yerinde olacaktır. Zira iltica edenlerin bu hareketleri sebebiyle bazı zararlara uğraması muhtemeldir.

4. Bosna ahalisi Osmanlı coğrafyasının diğer yerlerine göre her zaman daha az vergi ödemıştır. Bu durumda bundan böyle devam edecektir.

5. Reaya ödemekte yükümlü olduğu verginin dışında, kapısına gelen memur, zaptiye ve pandorlara hiçbir surette ödeme yapmayacaktır. Aksi durumlarda kaza müdürü ve kaymakamlara, sorun çözülemezse valiye kadar şikayette bulunabilecektir.

Bosna Valisi Veliyüddin Paşa, hem bu ilannameyi bölge ahalisine ileterek Tanzimat'ın gerçek mahiyetini anlatmak hem de ilticaya neden olan asıl sebepleri araştırmakla görevlendirildi. Bu maksatla Paşa'da, Bihke sancağında Miralay Mehmet Sadık Bey ve divan-ı hümayun kethüdası Reşit Efendi'yi, Banaluka sancağında ise Binbaşı Halil Efendi ile kaymakam vekili Galip Bey'i vazifelendirdi²²⁹.

Görevlilerden; Avusturya'nın Bosna'daki faaliyetleri ve mültecilere tavrı, vergi toplanırken ortaya çıkan aksaklıklar, toprak sahibi çiftçi, zaptiye ile reaya arasındaki ilişki, memurların tutumu, Tanzimat'ın bölgede nasıl anlaşıldığı, sınır güvenliği gibi konuları araştırmaları istendi²³⁰.

Yapılan tahkikatın sonucunda ilticalara asıl sebebin Avusturya'nın kışkırtmaları olduğu görüldü. Reşit Efendi, Veliyüddin Paşa'ya gönderdiği yazıda, halkın kendi ağzıyla Avusturya'nın teşvikleriyle böyle bir işe kalkışıldığının söylendiğini bildirdi²³¹. Avusturya, ilticaya o kadar hazırlıklıydı ki sınırı geçenlere yevmiye, bir çift öküz, inek, tavuk, keçi, koyun, domuz gibi bir çiftçinin ihtiyacı olan her şeyi vermeye başladı. Ayrıca sığınmacılardan beş ile yedi sene müddetince vergi alınmayacağını duyurdu. Bu da Avusturya'nın bu göç hareketini beklediğini göstermekteydi. Avusturya'nın bundan

²²⁹ BOA, İ.HR, 89/4375.

²³⁰ Gölen, a.g.e., s.96.

²³¹ BOA, İ.HR, 89/4375.

maksadı, 1848 Macar ayaklanması sonucu Macarların boşattığı toprakları yeni gelenlerle tekrardan kullanıma açmaktı²³².

Bunun yanında dahili neden olarak da vergi toplamada yaşanan usulsüzlüklerin ilticaya neden olduğu anlaşılmıştı²³³.

Bihke ve Banaluka'da girişilen faaliyetler ve halka Tanzimat'ın iyice anlatılması ile ilk aşamada yeni ilticaların yaşanmasının önüne geçildi. Daha sonra ilannamede belirtilen hususlar bildirilerek, ahalinin geri dönmesi sağlanmaya çalışıldı. Raşit Efendi'nin 16 Ağustos 1852'te bildirdiğine göre yapılan çalışmalar sonucu 23 kişiden oluşan iki hane yurtlarına geri döndü. Kendilerine zerre kadar kötü muamele yapılmayarak, yurtlarında bıraktıkları aynen kendilerine iade edildi. Alınan haberlere göre aralarında iki sene evvel iltica edenlerinde bulunduğu 50 ailede dönüş için hazırlık yapmaktaydı. Ayrıca aynı gün Banaluka'ya geri dönen bir aileden alınan bilgilere göre o tarafa dönmek üzere 100 hane hazırlık yapmaktaydı. 19 Ağustos'ta Dubiça Kaza Müdürü Mustafa Bey, beş ay önce iltica eden 24 kişiden oluşan dört ailenin geldiğini ve Banaluka taraflarına peyderpey dönüşlerin süreceğini bildiriyordu²³⁴. Lakin dönüşler Babıali'nin istediği düzeyde değildi. Bu sebeple yeterli çalışmayı gösteremediği düşünülen Vali Valiyüddün Paşa, Ağustos ayında görevden alınarak yerine Belgrat Muhafızı Hurşit Paşa atandı. 22 Eylül 1852'de Saraybosna'ya gelerek göreve başlayan Paşa, ilk olarak bu sorunla alakadar oldu. Bosna'da durumun biraz daha sakinleşmesi üzerine ekim ayı içerisinde birkaç aile daha Banaluka'ya dönüş yaptı. Banaluka Kaymakamı Galip Bey, Vali'ye yazdığı yazıda, gelenlerin emniyet içinde yerlerine yerleştirildiğini bildiriyordu. Lakin gelenlerden üç kişinin hırsızlık suçuyla Avusturya memurları tarafından tutuklandığını ancak konunun halli için gerekli girişimlerde bulunulduğunu belirtiyordu²³⁵.

Alınan tüm bu tedbirlere rağmen geri dönüşlerin yetersiz kalması, Rumeli Müfettişi Kamil Paşa'nın Bosna'ya gitmesini kaçınılmaz bir hale getirdi. Babıali'nin beklentisi, Kamil Paşa'nın bölgede yapacağı düzenlemeler sayesinde Hristiyan ahalinin memnun kılınması ve böylece mültecilerin geri dönüş yolunun açılmasıydı. Bu maksatla

²³² A.g.e., s.96.

²³³ BOA, İ.HR, 89/4375.

²³⁴ BOA, İ.HR, 89/4375.

²³⁵ BOA, İ.DH, 261/16177.

Tanzimat çerçevesinde yapılan çalışmalar sonucu reaya, Osmanlı yönetimine ısındırılmaya çalışıldı.

Paşa, Bosna'ya varıp talimatı gereği çalışmalarına başladıktan sonra, daha önce cüzi miktarda görülen geri dönüşlerde önemli bir artış meydana geldi. Mesela bu sorun üzerine epey mesai harcamış olan Belgrat Muhafızı Besim Paşa'nın Mayıs 1853'te verdiği bilgiler bizim için çok önemlidir. Besim Paşa'ya göre; o tarihe kadar göç eden 2000 haneden, 548 kişiye denk gelen 200 hanesi memleketlerine dönmüştü. Bu gelenlerden bazıları Bosna'da evleri olmadığı gerekçesiyle geri dönmeyi reddetmişlerdi. 200 hanenin dönüş masrafları için Belgrat mal sandığından 4.766 kuruşluk bir harcama yapılması gerekmişti.

Babıali, Besim Paşa'ya verdiği cevapta; gelenlerin haricinde Sırp topraklarında kalmak isteyenler için Sırbistan Eمارeti ile iletişime geçilerek, birtakım teşvikler yoluyla geri döndürülmelerinin sağlanması istemekteydi²³⁶.

Kamil Paşa'ya verilen talimatnamede değinildiği üzere Avusturya'ya iltica eden reayadan bazıları buradan Sırbistan'a geçmişti. Talimatnamede kendisinden Bosna'ya gitmeden evvel Sırbistan'a uğrayarak burada bulunan reayayı görmesi ve bunların dönüşü için çalışmalar yapması istenmişti. Paşa'nın Bosna'dan evvel Sırbistan'a uğradığına dair bir belgeye ulaşamadık. Lakin mevcut belgeler ışığında doğru bir yorum yapma imkanı bulabildik. Şöyle ki; 4 Aralık 1852'de Selanik'ten Bosna'ya doğru yola çıkan Paşa, 4 Ocak 1853'te Saraybosna'ya vardığını ve göreve başladığını bildiren yazıyı gönderdi. Paşa'nın yola çıkışı ile Bosna'ya vardığı tarihin bu kadar uzun olması ve daha sonraki tarihlerde Sırbistan'da bulunan ahali hakkında ayrıntılı bilgiler sunması bize Kamil Paşa'nın Bosna'ya gitmeden evvel Sırbistan'a uğrayarak buradaki reayayı gördüğünü düşündürmektedir. Ancak her nedense Paşa, Babıali'nin emri doğrultusunda buradaki mültecileri geri döndürme çalışmalarını Bosna'daki görevinin bitimi sonrasına bıraktı²³⁷.

Kamil Paşa'nın belirttiğine göre, Avusturya'dan Sırbistan'a sayıları 2.494 kişiyi bulan 601 hane geçmişti. 13 Eylül 1853 itibarıyla bunlardan 1.532 kişiye denk gelen 357 hanesi yapılan çalışmalar sonucunda memleketlerine döndü. Geri kalan 204 hanenin (962 kişi) ne kadarının Avusturya tarafına geçtiği, ne kadarının Sırbistan'da

²³⁶ BOA, İ.DH, 272/17024; BOA, A.AMD, 45/35.

²³⁷ BOA, İ.HR, 103/5042; BOA, İ.MVL, 247/8984.

kaldığı ve içlerinden ne kadarının ölmüş olduğu ise bilinmemektedir. Mülteci konumunda olan ahalinin geri dönmesi için zora başvurulması uygun görülmediğinden gerekli teşviklerin yapılması için Sırp Knezi'ne emir gönderildi. Daha önce kararlaştırıldığına göre Paşa, Bosna görevini bitirince buradan Sırbistan'a geçecekti. Ancak Sırbistan topraklarında olan mülteciler toplu bir yerde bulunmamaktaydı. Dağınık bir şekilde Sırp Emaretinin her yerine dağıtılan ahaliyi görmek ve ikna etmek için bütün Sırbistan'ın dolaşılması gerekmektedir. Bu tarihler içinse bu pek mümkün görünmüyordu zira Rusya ile Kırım Savaşı tüm şiddetiyle sürmekteydi. Bununla birlikte Sırbistan, Rusya taraftarı bir politika yürütmeye ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı düşmanca bir politika gütmeye başladı. Bu nedenle Kamil Paşa'da, mülteci meselesinin bundan sonraki aşamasını o sıralarda Belgrat'ı teftiş etmek için yola çıkacak olan Şekip Efendi'nin yürütmesinin uygun olacağını düşündü²³⁸. Ancak Babıali, Şekip Efendi'nin daha sonra Belgrat'a gönderilmesinden vazgeçilmiş olacak ki onun ismini hiç zikretmeden aldığı kararda, konunun halledilmesi için Belgrat Muhafızına yetki verdi²³⁹. 11 Kasım 1853'te durumdan haberdar edilen Muhafız Besim Paşa'ya, Rumeli Müfettişinin mülteciler hakkında hazırladığı defter gönderilerek, kendisinden konuyla layıkıyla ilgilenmesi istendi²⁴⁰.

Sonuç olarak gerek Kamil Paşa'nın gerekse diğer memurların halletmek için çok uğraştığı bu mesele, reayaya gösterilen tüm hoşgörü ve toleransa rağmen halledilememiş ve ileride de sorun olmaya devam etmiştir. Mesela 1855 senesi içinde hala Avusturya ve Sırbistan'da Osmanlı tebaasından insanlar vardı. Bunlardan Biyelina kazası sakinlerinden 19 kişinin dönüşü Aralık 1855'i bulmuştur. Yine aynı tarihlerde Gradaçac kazasına 15 kişiden oluşan üç aile dönmüştür. Bu şekilde ileriki zamanlarda da devam eden geri dönüş süreci hiçbir zaman Babıali'nin istediği seviyede gerçekleşmemiştir²⁴¹.

²³⁸ BOA, İ.HR, 103/5042

²³⁹ BOA, İ.HR, 103/5042 leff 2.

²⁴⁰ BOA, A.MKT.UM, 146/64.

²⁴¹ Gölen, a.g.e., s. 103.

6.5. İstihbarat Faaliyetleri ve Komşu Devletlerle İlişkiler

Avusturya İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda Osmanlı'ya karşı yürüttüğü politikanın merkezinde Bosna vardı. En büyük hayallerinden biri Adriyatik'e çıkmak olan Avusturya, burayı mutlaka kendi topraklarına katmak istiyordu. Ayrıca idaresi altında çok sayıda Slav nüfusu bulunduğundan bölgedeki gelişmeleri yakından takip etmekteydi. Bu bakımdan sık sık bölgenin iç siyasetine karışmakta ve çeşitli bahaneler yoluyla Osmanlı idaresini zayıflatmak için uğraşmaktaydı.

Rumeli Müfettişi, Bosna'ya geldiğinde bununda önüne geçebilmek için büyük çaba sarf etti. 30 Nisan 1853'te merkeze gönderdiği yazıda Paşa, bölgede bulunan konsolos ve vekillerinin resmi görevleri haricindeki işlere karışmayı kendilerine baya bir iş edindiklerini belirtmekteydi. Bunun yanında Avusturya sınır memurlarının takındıkları sert tutum ve yapılan şikayetler neticesinde verilen sert cevaplar bölge halkını huzursuz etmekte, aynı zamanda Hristiyan reayanın Avusturya tarafına meyil etmesine sebep olmaktaydı²⁴².

Özellikle Avusturya sınır memurlarının sergiledikleri bu tavır sık sık iki taraf arasında ki ilişkilerin gerginleşmesine ve anlaşmazlıkların çıkmasına neden olmaktaydı. Mesela Hersek sancağına bağlı İstolçe kazası ahalisinden Mustafa isimli biri, Avusturya tarafında kurulan bir panayıra gitmiş ancak burada gasp suçlamasıyla tutuklanarak hapse atılmıştı. Yargılaması burada yapılan Mustafa, 20 yıllık pranga cezasına çarptırıldı. Babiali, şahsın suçunun sabit olması halinde bile hariciye kanunları gereği mezkur şahsın bir an önce kendilerine teslimini istedi. Zira yargılamanın kendi kanunları çerçevesinde yapılarak şahsın ona göre cezalandırılmasını istiyordu. Ayrıca bu yaşananlar yüzünden Mustafa'nın Bosna'da olan ailesi oldukça zor duruma düşmüştü. İlk girişimi Hersek Valisi İsmail Paşa, Avusturya'nın Mostar konsolosu nezdinde yaptı ancak şahsın cezasını çektikten sonra serbest bırakılabileceği yanıtını aldı. Daha sonra Kamil Paşa'da Nisan 1853'te konuyla alakadar olarak Mustafa'nın serbest bırakılması için gerekli girişimlerde bulundu. Bu maksatla Mostar konsolosu ile görüşen Paşa, benzer bir cevap aldığından meseleyi bir neticeye bağlayamadı. Merkeze gönderdiği yazıda konunun bu şekilde halledilemeyeceğini belirten Kamil Paşa, Viyana

²⁴² BOA, HR.MKT, 59/23.

sefiri ile irtibata geçilerek, onun vasıtasıyla konunun halledilmeye çalışılmasını tavsiye etti²⁴³.

Bunun yanında yapılan sınır ihlalleri de Babıali'yi oldukça rahatsız etmekteydi. Avusturya tarafından sınırı ihlal eden kimi şahıslar bölge ahalisini rahatsız etmekte ve arazilerine zarar vermektedirler. Bu sebeple 500 kişilik ek redif gücünün sınıra yerleştirilmesini isteyen Babıali, bunlar için gerekli kalelerin de inşa edilmesini emretti. Bu konuda daha titiz davranılması gerektiğini belirten merkez, pasaportsuz hiç kimsenin Osmanlı topraklarına geçmesine, ve kendi topraklarından da tezkiresiz kimsenin Avusturya tarafına gitmesine müsaade olunmamasını yazdı²⁴⁴. Nitekim kim olduğu belli olmayan ve aralarında Avusturya'dan kaçıp Osmanlı topraklarına gelen katil ve hırsızlarında olduğu kimseler bölgenin huzurunu kaçırmaktaydı. Ancak sınır anlaşmazlığı öyle hemen çözülecek bir sorun değildi. Zira iki tarafın memurları arasında bile sınır ihlali yüzünden bir çok defa tartışmalar meydana gelmekte hatta iş kavga döğüşe bile varmaktaydı²⁴⁵.

Kamil Paşa, özellikle yerel memurların işi gevşek tutmasından kaynaklı sorunların derece derece büyüyerek bu raddeye geldiğini belirtiyordu²⁴⁶. Bosna Valisi Hurşit Paşa'da Avusturya ile yaşanan sınır anlaşmazlıklarının ve Bosna'nın iç işlerine yapılan müdahalelerin bölgede yapılması planlanan ıslahatlara balta vurulduğunu ve bu konuda ciddi önlemler alınması gerektiğini düşünüyordu. Babıali, paşaların görüşlerinin haklılığını tasdik ediyor, bu durumun kabul edilemez olduğunu bildiriyordu. Bu amaçla Viyana Sefaretine bir tebligatname gönderilerek sorunun halledilmesi için gerekli girişimlerde bulunması istenecekti²⁴⁷.

Avusturya ile yaşanan anlaşmazlıkların biride Bosna dahilinde olan ormanların kullanımıyla alakalıydı. Bosna, zengin ormanlara sahip, kereste ticaretinin yoğun olarak yapıldığı bir bölgeydi. Ormanların ticari amaçlı olarak 1830'lardan itibaren değerlendirilmeye başlandığı coğrafyada müteşebbislerin çoğu yabancılardan oluşmaktaydı. Bunların arasında da Avusturyalılar çoğunluğu teşkil ediyordu. Dolayısıyla bu durum birtakım anlaşmazlıklara ve diplomatik krizlere yol açıyordu.

²⁴³ BOA, HR.MKT, 59/78; BOA, HR.MKT, 59/23; BOA, A.AMD, 42/20.

²⁴⁴ BOA, A.AMD, 42/20.

²⁴⁵ BOA, A.MKT.NZD, 74/38.

²⁴⁶ BOA, HR.MKT, 59/23.

²⁴⁷ BOA, A.MKT.UM, 140/18.

Bunlardan, eski Hersek Mutasarrıfı Ali Paşa'nın iki Avusturyalı tüccara vermiş olduğu kereste imtiyazı ciddi sorunlara neden oldu. Hersek'i uzun yıllar başına buyruk şekilde idare eden Ali Paşa, Neretva Nehri kıyısında bulunan ormanların kullanım hakkını iki Avusturyalı tüccara vermişti. Ancak Ali Paşa devrildikten sonra durumun farkına varan Babıali, merkeze danışılmadan yapılan bu anlaşmayı feshederek ormanların Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi mülkü olduğunu ve kendisine haber verilmeden yapılan bu anlaşmanın kabul edilemeyeceğini bildirdi. Buna rağmen tüccarlar araya Avusturya'yı sokarak sorunun çözümü ve imtiyazlarının iadesi hususunda girişimlerde bulundular. Bunda başarılı olamayacaklarını anlayınca da, anlaşmanın feshi nedeniyle uğradıkları zararların tazmin edilmesini istediler²⁴⁸. Hatta bu konu Osmanlı İmparatorluğu'nun Karadağ hareketi nedeniyle, Avusturya'nın İstanbul'a gönderdiği Leningen'in ilettiği ultimatonda da gündeme getirildi. 3 Şubat 1853 tarihli ultimatonda, yapılan anlaşmanın feshi sonucunda zararları 200.000 florine ulaşan iki tüccarın zararlarının karşılanması istendi. Buna karşılık Babıali'nin 10 Şubat tarihinde verdiği cevapta, anlaşmanın feshi noktasında Osmanlı İmparatorluğu'nun haklı olduğu üzerinde bir kez daha duruldu ancak meydana gelmiş olabilecek zararlar hususunda araştırma yapması için Müfettiş Kamil Paşa'ya emir gönderileceği belirtildi²⁴⁹.

Verilen emir doğrultusunda tahkikata başlayan Paşa, iddia edilen zararın fazlaca abartılı olduğunu tespit etti. Zira tüccarların işlettikleri yerin masrafları 60.000-70.000 riyal civarındaydı. Hakikatin bu şekilde olduğunu bilen tüccarlar da Mostar'da bu iş için kurulan komisyona ifade vermemek için türlü bahaneler uydurmaktaydı. Bu sebeple işin İstanbul'daki Avusturya elçisi veya Saraybosna'daki konsolos ile çözülebileceğini bildiren Kamil Paşa, 18 Mayıs 1853'te görüşmeler yapmak için Saraybosna'ya geçti. Aynı belgede, bölgede yapılan ağaç kesme faaliyetlerinin ahaliye çok büyük zararlar verdiğini bildiren Paşa, çıplak kalan arazi yüzünden yerleşim yerlerinde su baskınlarının meydana geldiğini ilettili. Ayrıca Avusturya'nın kendi topraklarında çok sayıda ormanlık alan olmasına rağmen ısrarla Bosna dahilindeki ormanlardan faydalanma isteğinin şüphe uyandırdığını belirtti. Nitekim şüphelerinde haklı çıkan Kamil Paşa, kaliteli Bosna ağaçlarından Avusturya'nın savaş gemisi ürettiğini öğrendi²⁵⁰.

²⁴⁸ Gölen, a.g.e., s. 271-273.

²⁴⁹ BOA, HR.MKT, 71/18.

²⁵⁰ BOA, A.MKT.UM, 137/45.

Bunun üzerine Babiali, zarara uğrayan tüccarlara bir kısım ödeme yapmayı kabul etmiştir. Ancak Kamil Paşa'nın öğrendiği son hususun kabul edilemez olduğunu bildirmiştir. Zira kendi elleriyle başka bir devletin donanmasının gelişimine katkıda bulunamayacağı belirtilmiştir. Bu çerçevede kısa bir süre sonra alınan kararlar Avusturyalı tüccarların Bosna'da ağaç kesmeleri yasaklanmıştır²⁵¹.

Elbette bölgede Babiali'yi memnun edecek bazı gelişmelerde meydana gelmekteydi. O yıllarda Osmanlı'nın müttefiki konumundaki Fransa'nın Saraybosna konsolosu Yusuf dö Navador, Fransa İmparatoru III. Napolyon'un isim yortusu²⁵² olan 25 Ağustos 1853 gecesi bir ziyafet tertip ederek, Bosna Valisi Hurşit Paşa ile Rumeli Müfettişi Kamil Paşa'yı da davet etti. Ayrıca konsolos, iki devlet arasındaki dostluk ve muhabbetin nişanesi olarak bir levha hazırlattı ve konsolosluk kapısına astı. Ziyafet günü bunu gören Kamil Paşa, durumu Babiali'ye bildirdiğinde, bundan ziyadesiyle memnun olan İstanbul, bu memnuniyetini bildiren bir yazıyı Fransa Sefaretine gönderdi²⁵³.

Kamil Paşa'nın yukarıda uğraştığı bu hususlar o yıllar için aslında basit sorunlardı. Zira 1853 yılı Osmanlı dış siyasetinin oldukça hareketli olduğu bir dönemdi. Bu yılda yaşanan gelişmeler Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu'nu adım adım savaşa sürükledi. Neticede bu durum İngiltere, Fransa ve Piyomente'nin direkt, Avusturya ile Prusya'nın ise dolaylı olarak dahil olduğu bir Avrupa savaşına dönüştü. I. Nikola (1825-1855) yönetimindeki Rusya, hasta adam olarak nitelediği Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılacağına kesin gözüyle bakmaktaydı. Kendi fikrinde bu dağılma öncesi Osmanlı topraklarının paylaşılması konusunda büyük devletlerle çeşitli temaslarda bulunan Rusya, aradığı desteği bulamadı. Bundan sonra kendi başına harekete geçen Nikola, kutsal yerler meselesini gündeme getirerek Osmanlı'nın iç işlerine müdahalede bulundu. Bu husustaki görüşlerini bildirmek üzere 15 Mart 1851'de Prens Mençikof başkanlığında bir elçilik heyetini İstanbul'a gönderdi. Heyet; Rum Ortodoks kilisesinin kutsal yerler hususundaki isteklerinin kabulü, Beyt-ül-Lahim kilisesinin anahtarı ile İsa'nın doğduğu mağaranın bakımının Ortodokslara bırakılması ve Osmanlı idaresi

²⁵¹ Gölen, a.g.e., s. 274.

²⁵² İsim günleri, geleneksel olarak insan isimlerini yılın her bir gününe yayarak o adı koyanlarla birlikte kutlanmasıdır. Katolik ve Doğu Ortodoks ülkelerinde daha yaygın olmasıyla birlikte İsveç, Norveç ve Finlandiya'da da uygulanmaktadır. Bu bakımdan III. Napolyon'un ön adı olan Louis'in isim günü 25 Ağustos'tur. (<http://tr.wikipedia.org>)

²⁵³ BOA, İ.HR, 101/4946; BOA, A.AMD, 48/85; BOA, HR, MKT, 63/80.

altındaki Ortodoks tebaanın himayesinin Rusya'ya verilmesi gibi bazı taleplerle de bulundu. Ancak Babıali bu isteklerin kendi iç işlerine müdahale olduğunu ileri sürerek kesin bir şekilde reddetti. Buna rağmen İstanbul'dan ayrılmayan Prens Mençikof, Rus tezlerini Babıali'ye kabul ettirebilmek için çalışmalarını sürdürdü. Lakin son Rus notasının da 17 Mayıs'ta reddedilmesi üzerine iki devlet 19 Mayıs'ta aralarındaki ilişkilerin kesildiğini halka ilan ettiler. Bu tarihten itibaren kademe kademe gerginleşen Osmanlı-Rus ilişkileri, Rusya'nın 22 Haziran'da Eflak-Boğdan'a girmesiyle savaş durumuna geldi. İngiltere ve Fransa'nın telkinleriyle bu işgale önceleri soğukkanlı yaklaşan Babıali, Rusya'nın küstah tavrını sürdürmesi üzerine 29 Eylül 1853'te Rusya'ya savaş ilan edilmesine karar verdi. Böylece Balkanlar, Kafkasya ve Kırım olmak üzere üç cephede cereyan eden Kırım Savaşı başlamış oldu²⁵⁴.

Olayların savaşa doğru gittiği ve savaşın patlak verip genişlediği dönemlerde Bosna'da bulunan Kamil Paşa'ya önemli görevler düşmekteydi. Zira bulunduğu coğrafya bu meseleden doğrudan etkilenecek bir bölgeydi. Ayrıca eyaletin komşusu vaziyetinde bulunan Avusturya, Sırbistan ve Karadağ bu savaşta taraf olabilecek devletlerdi. Nitekim Prens Mençikof'un İstanbul'dan ayrılması ile birlikte savaş ihtimalinin doğması, bu devletlerde çeşitli hareketlenmelerin meydana gelmesine neden oldu. Gerek bölgenin güvenliği açısından, gerekse bu kritik dönemde Babıali'nin atacağı adımlara yardımcı olmak bakımından, Kamil Paşa, yaşanan bu hareketliliklerin ayrıntılarını öğrenmek için yoğun bir çalışma içerisine girdi.

Genellikle sınırın diğer yakasında bulunan Osmanlı casusları tarafından verilen raporlar bize önemli bilgiler sunmaktadır. Mesela Casus Salih ve Seydo'nun Avusturya ve Sırbistan taraflarından edindiği bilgiler maddeler halinde şöyleydi:

1. Avusturya İmparatorluğu, Bosna reayasından kimselere beşer altın vererek kendi topraklarına çağırmaktadır. Bu sebeple beş-on kişilik bir grup sınırın öte yakasına geçmiştir. Ayrıca Romanoça karyeli Çoro isimli şahısta yanına beş-on kişilik bir grup alıp karşıya geçmeyi düşündüğünü beyan etmiştir.

2. Vakıf karyeli Koyobik'in ifadesine göre, Rusya ile muharebe başlandığı zaman o civarda bulunan reaya Osmanlı topraklarına hücumla geçecekti. Saldırı için hazır olduklarını söyleyen bu zımmi, Avusturya'dan haber beklediklerini bildiriyordu.

²⁵⁴ Karal, a.g.e., s.228-234.

Ayrıca Banaluka’da bulunan Avusturya konsolosu, bölge papazları vasıtasıyla reayanın Müslüman toprak ağalarına üçlemeleri²⁵⁵ vermemelerini tembihliyordu.

3. *“Rusya ile Osmanlı güya savaşa başlamış ve sonucunda Rusya galip gelmek üzereymiş. Bu sebeple Saray sancağı yakınında olan Sarı Elma mahallesine kadar olan bölge sınır olacakmış. Eğer Osmanlı bunu kabul etmezse Rusya, Rumeli’den taarruza geçip Bosna tarafına gelecek, böylece İslam ahalisine Osmanlı, Hristiyan ahaliye ise Rusya egemen olacakmış”* diye konuşulduğu Şimon isimli reaya tarafından bildirilmiştir.

4. Şimon’un karısı da üçlemenin ilga olmasına dair bir yazısının önce bölge konsolosu tarafından daha sonra da din adamları tarafından imzalanıp Rusya’ya gönderildiğini belirtmiştir²⁵⁶.

Bunların dışında casuslardan Kamil Paşa’ya, Avusturya ve Sırbistan’da askeri hazırlıkların endişe verici bir şekilde arttığına dair haberler gelmekteydi. Süvari Miralay’ı Şakir Bey’in bildirdiğine göre; Sırp askerleri halka silahlarını tamir etmelerini, cephane biriktirerek savaşa hazır olmalarını emretmişti. Sırp askerler ahaliye Rusya’nın beş-altı saat mesafedeki Metroçka’ya kalabalık bir orduyla geldiğini, beş-altı gün içinde bölgede olacağını söyleyerek, halkı galeyana getirmekte ve hazırlıklar yapmaktaydı. Bu bahsedilen ordunun Rus mu?, Avusturyalı mı? yoksa Sırpıların uydurması mı olduğu tespit edilememişti. Ayrıca yapılan hazırlık sonucunda sınır kalelerine mi? yoksa Bosna’ya mı? hücum edileceği meçhuldü. Ancak böyle haberler alındığından casuslar hazırlıklı olunması gerektiğini bildirmişlerdi²⁵⁷.

Ehlune Kaza Müdürü Raşit Bey’de, Miralay Şakir Bey’in iddialarını doğrulayan haberleri Kamil Paşa’ya gönderdi. Alınan son haberlere göre Sırp Emareti büyük bir hazırlık içinde olup, 100 fiçı barut için güherçile ile 40.000 adet tüfeği Belçika’dan satın almıştı. Bunun yanında Belgrat çevresinde bulunan meyhanelere haber salarak yeterli yiyecek, arpa ve şarabın hazırda tutulmasını istemişti²⁵⁸.

Bu hazırlıkların üstüne bir de Rusya’nın kendi propagandasını yapmak ve Sırp yönetimi ile kamuoyunu kendi yanına çekmek için donanma generallerinden Konton’u Belgrat’a göndermesi, Babıali’yi daha da şüphelendirdi. Zira hem Kamil Paşa’ya hem

²⁵⁵ Üçleme usulü reayanın ürettiği mahsulün 3/1 kısmını çiftlik sahiplerine vermesine dayanan bir uygulamaydı. Gölen, Tanzimat Dönemi Bosna Hersek, s.97

²⁵⁶ BOA, İ.DH, 278/17471.

²⁵⁷ BOA, İ.DH, 278/17471 leff 2.

²⁵⁸ BOA, İ.DH, 278/17471 leff 4.

Bosna Valisi Hurşit Paşa'ya her yandan raporlar yağmaktaydı. Paşalar da haber aldıkça merkezi bilgilendirmekteydi.

Belgrat'a gelen Konton, iki gün burada kaldıktan sonra Sırbistan kazalarını dolaşmaya başladı. Önce Semendire'ye gelen Konton, buradan Yüzerakçe ve Revoniçe manastırlarına uğrayarak Karlofça üzerinden Belgrat'a döndü. Dönüşünde Sırp Knezi Aleksandr, kardeşi Yevrim, Başkatip Knezviç ve hariciye müdür vekili Misačka ile görüşen Konton, Rusya'nın iletmiş olduğu talimatı kendileriyle müzakere etti. O döneme kadar Osmanlı yönetimine karşı yumuşak bir politika izleyen Aleksandr, yavaş yavaş Osmanlı aleyhine dönmeye başladı. Zira Rusya'yı desteklemesi karşılığında kendisine bağımsız bir prenslik vaat edilmişti²⁵⁹. Casuslardan alınan haberlerden de Konton'un bu faaliyetleri neticesinde, Sırbistan'ın iyiden iyiye Rusya tarafına meyil ettiğini bildirilmekteydi. Yalnız eski hariciye nazırı İliya Graşanın önderliğindeki bir grup Rus politikasına muhalefet etmekteydi²⁶⁰.

Konton ile yapılan görüşmelerden sonra Sırbistan, hazırlıklarını arttırarak sınır bölgelerine mühimmat yığmaya başlamış ve kalelerini ıslah etmişti. Ahalinin silah temin etmesine çalışmış, silah temin edemeyenleri ise baltacı veya kürekçi yazmaya başlamıştı.

Edinilen bilgilere göre, Küçük Eflak'ı işgal eden Rusya, Sırbistan ve Karadağ'dan asker toplamak veyahut Sırbistan ile birleşip Belgratçık ve Kurşunlu üzerinden Bosna'ya, Karadağ tarafından da Hersek'e hücum etme emelindeydi. 30 Haziran 1853'te Belgrat'a geldiği haber alınan Karadağ Ladikasının oğlu İstefan'da, Konton ile görüşerek plan konusunda anlaşmaya varmıştı²⁶¹.

Alınan istihbaratlar sadece Sırbistan, Karadağ ve Rusya'nın faaliyetleri hakkında değildi. Rusya'nın Eflak-Boğdan'ı işgal etmesi Avusturya'yı da harekete geçirdi. Tuna sahiline asker yığan Avusturya, Belgrat karşısında olan Zumale kasabasına dört saat mesafede 10.000 kişilik bir ordu topladı. Ayrıca casuslardan alınan haberlere göre Hırvat eyaletinde Plaçiç kumandasında 25.000, Harşoh'dan Moldah ve Pulak sınırına kadar General Selik kumandasında 30.000 kişilik iki ordu meydana getirilmişti. Bunun sebebi olarak da, Macaristan'da çıkacak muhtemel bir hareketin önlenmesi, Rusçuk, Eflak ve Bosna'da çok miktarda asker bulunması ve Belgrat kalesi topraklarının şehre

²⁵⁹ BOA, İ.HR, 331/21328 leff 4.

²⁶⁰ BOA, İ.HR, 331/21328 leff 3.

²⁶¹ BOA, İ.HR, 331/21328 leff 5; BOA, A.MKT.UM, 148/57.

doğru çevrilmiş olması gösterilmekteydi. Ayrıca Tuna'nın kendisi için önemine değinen Avusturya, Rusya'nın buraya yapacağı bir saldırının da önüne geçmek niyetinde olduğunu belirtti.

Bunun yanında alınan başka bir haberde, Avusturya İmparatorunun Dalmaçya'ya geleceği ve sınıra yakın bir yerde Bosna Valisi ile görüşme yapmak isteyeceği bildirilmekteydi. Söylenenlere göre o sırada İtalya'da bulunan Saksonya Kralı'nda Dalmaçya'ya gelerek İmparator ile görüşecekti²⁶². Lakin ne böyle bir toplantıdan ne de Vali Hurşit Paşa ile görüşmeden sonraki belgeler bahsetmemektedir. Muhtemeldir ki bu istihbarat Kamil Paşa'ya ulaşan asılsız haberlerden biridir.

Gerek Kamil Paşa ve Bosna Valisi gerekse Babıali, verilen bu haberlerin doğruluğu konusunda şüphe duymaktaydı. Lakin bu kadar çok miktarda haberin birbirini doğrulaması, her ihtimale karşı sınır bölgelerinde hazırlıkların yapılmasını ve bölgenin teyakkuzda bulunmasını lüzumlu kılmaktaydı. Bunun yanında bölgeye yakın olması hasebiyle Belgrat Muhafızı Besim Paşa'dan bu konuların doğruluğu konusunda bilgi istenmesine karar verildi²⁶³.

Sırbistan ve Karadağ hakikaten böyle bir hazırlık içine girmiş ancak Kırım Savaşı boyunca hiçbir zaman Osmanlı topraklarına hücumu cesaret edememiştir. Çünkü o sırada tüm Avrupa, Rusya'ya karşı Osmanlı tezini desteklemiş ve Rusya el birliğiyle mağlup edilmiştir. Bu durum karşısında sessiz kalmak zorunda kalan Sırbistan ve Karadağ'ın planları ise suya düşmüştür.

Avusturya ise kendi arka bahçesi olarak gördüğü Balkanlar'da Rusya'nın güçlenmesini istemiyordu. Bu sebeple Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir askeri harekate girme niyetinde değildi. Savaş sırasında sıcak çatışmaya girmese de müttefik güçleri destekledi ve onların onayıyla Eflak-Boğdan'ı geçici olarak işgal etti.

6.6. İlgilendiği Diğer Konular

Kamil Paşa, yalnızca kendisine verilen talimatname çerçevesinde faaliyetler yürütmedi. Aynı zamanda bölgede kimi anlaşmazlıklara konu olan hukuki davalarla da

²⁶² BOA, İ.HR, 100/4928; BOA, İ.HR, 331/21328; BOA, İ.DH, 278/17471.

²⁶³ BOA, İ.HR, 331/21328.

ilgilenererek halkın verdiği arzuahalleri inceledi. Hristiyan olsun Müslüman olsun ahalinin isteklerini değerlendirdi ve gerekli yerlerde merkezin fikrini de alarak işlemler yaptı.

Yukarıda ayrıntılı olarak değindiğimiz 1849-1851 Bosna İsyanı sonucunda aralarında bölgede etkin konumda olan paşalarında olduğu birçok asi Bursa, Kütahya, Balıkesir ve Konya gibi memleketlerine uzak yerlere sürgün edilmişlerdi. Bu şahıslar kimi zaman bazı taleplerde bulunuyorlar kimi zamanda affedilmeleri için ricacı oluyorlardı. Mesele 26 Ocak 1853'te o sırada Bursa'da bulunan asiler İstanbul'a gelerek çeşitli görüşmeler yapmak istediler. Ancak Babıali, bu tarihlerde Bosna ıslahatına yeni başlamış olan Kamil Paşa'nın çalışmalarını bitirdikten sonra bunun uygun olacağını bildirerek, şimdilik asilerin yerlerinden oynatılmamasına karar verdi²⁶⁴.

Yine Bursa'da bulunan asiler arasından Ali Bey, Banaluka'da kalan ailesinin sıkıntıya düştüğü gerekçesiyle yanına getirtilmesini rica etmekteydi. Bunun üzerine Babıali, bölgede bulunan Kamil Paşa'ya, Ali Bey'in ailesinin Bursa'ya getirtilmesinin gerekli olup olmadığını sordu. Paşa verdiği cevapta, hakikaten ailenin bir takım sıkıntılar içinde olduğunu ancak buradan gönderilmelerinin sefaletlerini daha da arttıracığını bildirdi. Bunun üzerine Babıali'de ailenin yerlerinde kalmasına karar verdi²⁶⁵.

Bunun yanında Paşa, sürgünde olan Bosna ahalisinden kimilerinin affa uğramasına ön ayak oldu. Hersek eyalet meclisi, Bosna Valisi Hurşit Paşa ve Rumeli Müfettişi Kamil Paşa'nın Mayıs 1853'de müştereken yaptıkları girişimlerin sonucunda iki yıldan beri Balıkesir'de sürgünde bulunan Salih bin Mustafa, Hacı Halil, Muslubeyoğlu Mehmet, Abdi bin Mustafa, Haso Mustafa, Derviş bin Süleyman, Ahmet bin Hasan, Hacıbeyoğlu Salih, Muslubeyoğlu Yusuf, Kel Süleyman, Kenanoğlu Abdurrahman, Ahmet bin Muharrem, Ali bin Ahmet, İbrahim bin Mustafa, Bacu Ahmet, Mehmet bin İbrahim, Garçibeyoğlu Hasan, Hüseyinoğlu Derviş, Salih bin Mehmet, Süleyman bin Hüseyin, Salih bin Ömer, Mehmet bin Safer ve diğer İbrahim isimli 22 asinin serbest bırakılması sağlandı. Asiler, serbest bırakıldıkları takdirde sadece kendi işleriyle uğraşacaklarına ve bir daha asla Babıali'nin istedikleri dışına çıkmayacaklarına dair taahhütte bulunuyorlardı. Buna rağmen yine de tedbiri elden bırakmayan Babıali, bölge halkının güvenilir kimselerinden kefalet alınmasını istedi.

²⁶⁴ BOA, A.AMD, 41/93.

²⁶⁵ BOA, A.AMD, 44/90.

Ahalinin asilere kefil olmasının ardından ise zaten iki yıldır vatanlarından ayrı olan mahkumların gerekli terbiyeyi aldıkları düşünülerek ve geride bıraktıkları ailelerinin perişan durumu göz önüne alınarak 22 Temmuz 1853 tarihinde beraatlarına karar verildi²⁶⁶.

Paşa, bazı münferit konularla da alakadar olarak, elinden geldiğince haksızlığa uğradığını iddia edenlerin sorunlarını çözmeye çalıştı ve ahaliyi memnun etmek için elinden geleni yaptı. Bunların arasında Paşa'nın kulağına gelen bazı uygunsuz olayların incelemesi de vardı.

Kamil Paşa, Bosna'da görevini ifa ederken Hersek'ten bir takım rahatsız edici haberler alınmıştı. Arnavut başıbozuklarından müteveffa Kölge'nin eşi olan kadın, Karadağ tarafında kalmış ve eşkıyanın elinde geçmişti. Eşkıyanın içlerinde bulunan bir papazı arabulucu yaparak kadını kurtaran bir şahıs, eşkıya sanılarak Gaçka Kaza Müdürü tarafından şiddete maruz kalmıştı. Ayrıca Mostar'da hapiste olan oğlunu tahliye ettirmek için buraya gelen yaşlı bir adam, yolda rastladığı zaptiyeler tarafından kötü muamele görerek darp edilmiş ve geri yollanmıştı. Bunların yanında Nevesin isimli yerde öldürülen Hamza isimli şahsın katilleri denilerek yakalanan Hristiyan ahaliden üç kişinin ayaklarına 500 değnek vurulmuş, daha sonra kanayan ayak tabanlarına kum ve çakıl dökülerek dışarıya atılmışlardı.

Bu söylentiler üzerine Mostar'a gelen Kamil Paşa, yaptığı tahkikat sonucu ilk iki söylenti konusunda herhangi bir şikayetin vuku bulmadığını tespit etmiştir. Yalnız üç reayaya yapılan muamele hususunda zabitleri sorguya çeken Paşa, verilen ifadelerdeki çelişkilerden yola çıkarak zabitleri konuşturmayı başarmıştır. Buna göre zabitler, şahısların kendilerine mukavemet etmesi üzerine kendilerine 20-30 değnek vurduklarını itiraf etmişlerdir²⁶⁷.

Paşa, Mostar'da bulunduğu sırada halk kendisine büyük ilgi göstererek, birçok arzuhal verdi. Verilen arzuhallerden büyük kısmı Celal Aladdin isimli şahısla alakalı şikayetlerdi. Bu şahıs bölgede bir tekke inşaatına başlamış ve yapım masraflarının devlet tarafından karşılanacağı yalanını söyleyerek Hristiyan ahaliyi tahrik etmişti. Ayrıca kimi hileyle ahalinin arazi, bağ ve bahçesini ellerinden almış, üstüne bayağı bir miktarda akçe toplamıştı. Celal Aladdin hakkında yapılan şikayetlerin hukuk

²⁶⁶ BOA, İ.MVL, 279/10893; BOA, A.DVN, 91/82.

²⁶⁷ BOA, MVL, 264/37.

çerçevesinde çözüleceğini halka bildiren Kamil Paşa, şahsın Edirne'ye gitmiş olması hasebiyle Hersek Valisi Mustafa Paşa'dan, kendisi Mostar'dan gittikten sonra konunun peşini bırakmamasını istedi. Yapılan bu çalışmalar sonucunda halk oldukça memnun kaldı ve asayiş yerine geldi²⁶⁸.

Kamil Paşa'nın ilgilendiği davalar kimi zaman bölge memurlarıyla arasında anlaşmazlıkların meydana gelmesine de neden oluyordu. Mesela şu olay oldukça ilginçtir; Bosna eyaleti tahrirat baş katibi olan İbrahim Efendi, görevi icabı Banaluka sancağını gezerken Katolik bir kızı afyonla sarhoş edip tecavüz etmişti. Kız daha sonra Müslüman olmuş ve kendisine teklif edilen 2000 kuruşluk din değiştirme parasını da kabul etmemişti. Durumun çirkinliğini gören Kamil Paşa ise, Banaluka'ya geldiğinde İbrahim Efendi'yi sorguya çekti. İbrahim Efendi, kızın kendi kendini sarhoş ettiğini belirterek onun rızasıyla nikah kıydığını söyledi. Daha sonra Banaluka'dan Saraybosna'ya gelen Paşa, İbrahim Efendi'nin kızı evinden kovduğunu ve darp ettiğini duydu. Ayrıca İbrahim Efendi'nin uşağından alınan bilgilere göre kızı afyonla kandırmanın İbrahim Efendi'nin kendisi olduğunu öğrendi. Bunun üzerine Kamil Paşa, içinde bulunulan ortamın Hristiyan ahalinin hoşnutsuzluğuna ve yabancı devletlerin müdahalesine yol açacak zaman olmadığını belirterek, Bosna Valisi Hurşit Paşa'dan, kızın Bosna eyalet meclisine getirilmek suretiyle sorgulamasını istedi. Buna karşın Vali, kızın kendi haremine alarak, eşinin bundan çok memnun kaldığını bildiren bir cevabı Rumeli Müfettişine gönderdi. Verilen cevaba oldukça şaşırıldığı ve rahatsız olduğu anlaşılan Kamil Paşa, Hurşit Paşa'ya bir yazı daha yazarak, kızın Bosna eyalet meclisine getirtilip sorgulanmasının daha münasip olacağını bildirdiyse de bir cevap alamadı. Bunun üzerine durumu merkeze ileten Kamil Paşa, şu günlerde böyle olayların tehlike arz ettiğini belirtti ve konunun halledilmesini rica etti²⁶⁹.

Paşa, sadece Osmanlı ahalisinden olanların değil yabancı tebaadan olanlarında şikayet ve talepleriyle ilgileniyordu. Örneğin, eski Hersek Mutasarrıfı Ali Paşa'nın doktoru olan Kaçıç'ın iddia ettiğine göre; şimdilerde zaptiye nazırı olan eski Bosna Valisi Hayrettin Paşa, Hersek'e geldiği sıralarda yanında bulunan memurlardan rahatsız olanlara bakmak suretiyle iki ay boyunca ilaçlarını vermişti. Bu meyanda 400 riyal masraf yaptığını Hayrettin Paşa'ya bildirmiş, Hayrettin Paşa'da harcamayı kabul ederek

²⁶⁸ BOA, MVL, 259/50.

²⁶⁹ BOA, MVL, 264/38.

bir ay içinde ödemenin yapılacağını belirtmişti. Ancak kendisine herhangi bir ödeme yapılmadığını belirten Kaçyiç, Avusturya Maslahatgüzarını devreye sokarak Osmanlı İmparatorluğu'ndan parasının ödenmesini talep etmekteydi. Bunun üzerine Babiali, konunun aydınlığa kavuşması adına 30 Ekim 1853'te Kamil Paşa'dan araştırma yapmasını istedi.

Paşa bunun üzerine hem Hersek eyalet meclisinden hem de o sıralarda Hayrettin Paşa'nın yanında olan Bosna eyalet meclisi katibi Vasfi Efendi'den konu hakkında malumat istedi. İki taraftan gelen cevaplar ve yapılan araştırma neticesinde Kaçyiç'in yalan söylediği ortaya çıktı. Tespitlere göre; Hayrettin Paşa yeni görev yeri olan Bosna'ya vapurla giderken isyan sebebiyle Hersek'e girememiş ve buraya iki saat mesafede olan Bone isimli çiftlikte 11 gün kalmıştı. Daha sonra buradan Bosna'ya geçen Paşa, bu süre zarfında mezkur doktor ile hiçbir şekilde temasta bulunmamıştı. Bunun yanında Vali, Hersek'e gelmeden bir süre önce Kaçyiç, sahte bir pusula hazırlayarak müteveffa Ali Paşa'nın değerli mallarını almış ve Dubrovnik'e göndertmişti. Ayrıca isyan sırasında toplanan silahlardan da bir kısmını ele geçirerek yine Dubrovnik'e yollamıştı. Bu sebeple o sırada Hersek Kaymakamı olan Mirliya Ali Paşa, Kaçyiç'i tutuklayarak hapse atmıştı. Dolayısıyla Hayrettin Paşa Hersek'e geldiği sırada doktor hapiste bulunuyordu. Ayrıca Paşa'nın maiyetinde Musa isimli bir tabip zaten bulunmaktaydı. Bu nedenle Kaçyiç'e ihtiyaç duyulacak bir ortam yoktu.

Meclis katibi Vasfi Efendi, Kaçyiç'in oldukça güvenilmez biri olduğunu belirtmiştir. Zira Kaçyiç daha öncede "*Mostar ve Ostruça ahalisine ilaç verdim*" diyerek devletten para istemiş ancak yapılan tahkikatta yalan söylediği tespit edilmişti.

Bunun yanında Kaçyiç, Hassa Ordusu 1. Alay 4. Tabur doktoru gelene kadar bir süre hapisten çıkarılmış ve 15 gün boyunca askerlerle ilgilenmişti. Ama bu süre zarfında yaptığı bütün harcamalar kendisine refakat eden Binbaşı İbrahim Ağa tarafından karşılanmıştı.

Yaptığı tahkikatın sonucunu 23 Aralık 1853'te Babiali'ye bildiren Kamil Paşa, doktor Kaçyiç'in iddialarının gerçeği yansıtmadığı ve tamamının yalan olduğunu tespit etmiştir²⁷⁰.

Bu şekilde kendisine gelen bir takım davalarla ilgilenen Paşa, idari konularda da çalışmalar yaptı. 22 Ekim 1853 tarihli Hersek Valisi Mustafa Paşa'nın Rumeli

²⁷⁰ BOA, MVL, 269/2.

Müfettişine gönderdiği yazıda, Üsküp Valisi Tosun Paşa'nın ahali üzerindeki zalimce tutumunun orada huzursuzluk çıkardığını bildirdi²⁷¹. Bu durumu merkeze ilettiği anlaşılan Kamil Paşa, Üsküp valisinin görevden alınmasını sağladı. Zira tespit edebildiğimiz kadarıyla Tosun Paşa, Kasım 1853 itibariyle azledilmiş durumdaydı²⁷².

Aynı belgede Hersek Valisi Mustafa Paşa birtakım rahatsızlıklarının olduğunu da ima etti. Vali, o sırada ayrı bir eyalet konumunda olan Hersek'in idari işlerine karışıldığından ve kendisine vali muamelesi yapılmadığından şikayetçiydi. Hersek dahilinde olan kiliselerin inşa ve onarım çalışmaları ile cizye defterlerinin incelemesinin Bosna eyalet meclisinde yapılması Paşa'yı ziyadesiyle rahatsız etmişti. Üstelik bu gibi olaylara Babıali'de sessiz kalmıştı. Bu durumun farkına varan Kamil Paşa, Bosna Valisi Hurşit Paşa'ya gönderdiği yazıda, bölgenin nazik konumunun da dikkate alınarak vezir rütbesine sahip olan Mustafa Paşa'ya lüzumu olan hürmetin gösterilmesini ve sorumluluk sahasına müdahale sayılabilecek tavırlardan kaçınılmasını istedi²⁷³.

İdare ile ilgili diğer bir mesele İstolçe kazasına bağlı Poçitel ahalisinin müstakil bir kaza olma isteğiydi. Buna göre ahali, maaşı vergilerine eklenmek suretiyle bir kaza müdürünün bölgeye tayinini rica ediyorlardı. Bunun için liva meclisine de gelen ahali taleplerini yineledi. Ahaliye göre iki taraf arasında sürekli anlaşmazlıklar meydana gelmekteydi. Liva meclisi Poçitel sakinlerini dinledikten sonra meseleyi Meclis-i Vala'ya havale etti. Meclis-i Vala'da, bu konu hakkında fikrini almak için Kamil Paşa'ya bir yazı yazdı. Ancak Paşa, Poçitel'in ayrı bir kaza olmasına pek sıcak bakmadı. Zira daha öncede kendisine başvurulmuş ancak olumsuz beyanda bulunmuştu. Bunun üzerine Meclis-i Vala, gönderdiği yazıda Vali Mustafa Paşa'dan, Poçitel'in kaza olmasında bir takım faydaların olup olmadığını ve iki taraf arasındaki anlaşmazlığın asıl kaynağının ne olduğunu araştırılmasını istedi. Kesin hükmünü bu araştırmanın sonucuna göre vermeyi kararlaştıran Meclis-i Vala, sonraki dönemde Poçitel'in kaza olmasına izin vermedi.²⁷⁴

²⁷¹ BOA, MVL, 266/19.

²⁷² Kunalp, a.g.e., s. 41.

²⁷³ BOA, MVL, 266/19 leff 2.

²⁷⁴ BOA, A.MKT.UM, 154/27; Gölen, a.g.e., s. 380.

7. Cidde Valiliği'ne Atanması ve Müfettişlik Görevinin Sona Ermesi

Kamil Paşa, 3 Ağustos 1852 tarihinde Bosna teftişine atanmış ve 4 Ocak 1853'te Saraybosna'ya ulaşarak görevine başlamıştı. Aynı tarihlerde Anadolu Müfettişliği lağvedilmiş, buna mukabil Kamil Paşa'nın Rumeli Müfettişliği görevi Bosna-Hersek ıslahatı ile sınırlandırılmıştı. Buraya geldiğinden beri birçok konu ile alakadar olan ve birçok sorunu çözüme kavuşturan Paşa'nın, bölgede yaptıkları kafi görülmüş olacak ki Kasım 1853 itibariyle Cidde Valiliği'ne atanması gündeme gelmiştir.

25 Kasım 1853'te kendisine yazılan yazıda; İzzet Paşa'nın azliyle bu mühim valiliğe, Bosna'da gösterdiği başarılı faaliyetler ile beraber liyakat ve fetanetli tavırları da dikkate alınarak, 80.000 kuruş maaş ile atanmasının düşünüldüğü bildirildi. Kamil Paşa'dan ayrıca bu durum hakkındaki görüşlerini iletmesi ve şimdilik atama mevzusunu gizli tutması istendi²⁷⁵. Paşa, buna karşılık 7 Aralık 1853'teki cevabında; bu duruma teşekkür ederek, her nereye memur edilirse seve seve gideceğini belirtti. Yalnız Kamil Paşa'nın merkezden bir takım ricaları vardı. Görev yerinin uzaklığı göz önüne alınarak kendisini İskenderiye'ye götürmesi için bir vapurun Selanik'te hazır bulundurulmasını isteyen Paşa, ayrıca Bosna tarafından yola çıkmak için yeterli miktarda nakdinin bulunmaması sebebiyle kendisine Selanik mal sandığından bir aylık maaş verilmesini talep etti. Babıali ise 28 Aralık'ta aldığı kararda, Paşa'nın hazır Selanik tarafına gelmişken oradan İstanbul'a geçip, memuriyeti hakkında bir takım görüşmelerin yapılmasının ardından görev yerine hareket etmesini uygun buldu²⁷⁶. 2 Ocak 1854 tarihinde çıkan irade ile valilik kararı ilan edilen Kamil Paşa'nın müfettişlik görevi böylece sona erdi²⁷⁷.

Ocak ayının ortalarına doğru Bosna'dan yola çıktığını tahmin ettiğimiz Kamil Paşa, Şubat 1854 itibariyle İstanbul'da bulunmaktaydı²⁷⁸. 1 Mart 1854'te Padişah Abdülmecit'le görüşen Kamil Paşa'ya, bu görüşme sırasında Rumeli Müfettişliğinde göstermiş olduğu üstün hizmetlerden ötürü o dönemin en yüksek devlet nişanı olan birinci rütbeden mecidiye nişanı²⁷⁹ verildi²⁸⁰. Kamil Paşa'nın Bosna-Hersek'teki yakın

²⁷⁵ BOA, A.MKT.UM, 147/100.

²⁷⁶ BOA, İ.DH, 285/17948.

²⁷⁷ BOA, A.DVN, 94/53; BOA, A.MKT.NZD, 106/91.

²⁷⁸ Ceride-i Havadis, 20.Ca.1270, 673.

²⁷⁹ 1851 tarihinde çıkarılan bu nişan Sultan Abdülmecit döneminin en büyük nişanıydı. Yabancılar verileceklerin dışında beş derecesi vardı: birinci 50, ikinci 150, üçüncü 800, dördüncü 3.000, beşinci

Çalışma arkadaşları olan Bosna Valisi Hurşit Paşa ve Hersek Valisi Mustafa Paşa'da bu taltifin akabinde ikinci rütbeden mecidiye nişanı ile ödüllendirildiler²⁸¹.

6.000 adet basılmıştı. Kişinin başarıları arttıkça bir üst derece verilir ve alt derecedeki geri alınırđı. Birinci ve ikinci rütbeden olanlar bizzat padişah tarafından törenle takdim edilirdi. Bir beratla verilen bu nişanların sadece birinci rütbeden olanı murassaydı(süslü). Beşer ışınlı yedi bölümden oluşan nişanda, her bölümün ışınları üzerine ay-yıldız motifi işlenmişti. Ortadaki kabarık tuğranın çevresinde gayret, hamiyet, sadakat yazılıydı. Murassası 231 değerli taştan oluşuyordu. Ayrıca birinci ve ikinci rütbeden olanlarla birlikte verilen şemse 532 taşla bezeliydi. Pakalın, a.g.e, c. II, s. 428.

²⁸⁰ BOA, A.DVN.MHM, 11/16; Ceride-i Havadis, 8.C.1270, 676.

²⁸¹ BOA, A.DVN, 95/71.

SONUÇ

16. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayan bozulma II. Mahmut dönemine kadar çeşitli şekillerde önlenmeye çalışıldı. 17. yüzyılda ihtişamlı dönemlerini örnek alarak durumu düzeltmeye uğraşan Osmanlı idaresi, bir süre sonra bunun yararsız olduğunu anladı. 18. yüzyıl ile birlikte yavaş yavaş da olsa Avrupa ilk kez örnek alınmaya başlandı. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir dizi reform paketini uygulamaya koyan yönetim, yeniçerilerin sürekli muhalefeti sebebiyle istediği sonucu alamadı. 1826'da Yeniçeri Ocağını kaldıran II. Mahmut, tahta geçtiği ilk andan itibaren yapmayı tasarladığı büyük reform hareketlerine girişti. Bu tarihten saltanatının sonuna kadar hayalindeki merkezîyetçi modern devleti kurmak için çabalayan II. Mahmut, Tanzimat'a giden yolun kapılarını ardına kadar açtı.

Bununla birlikte 1789 Fransız İhtilali'nin etkileri kısa bir süre sonra imparatorluğun Balkan topraklarında etkisini gösterdi. Her geçen zaman milliyetçilik cereyanlarıyla kavrulan coğrafya, üstüne birde dış müdahalelere maruz kaldı. Bu duruma seyirci kalmayan Osmanlı idarecileri çareyi Tanzimat'ta buldu. Mustafa Reşit Paşa'nın fikir babalığını yaptığı bu ferman, temelde Osmanlı tebaasını eşit kılmaya dayanıyordu. İster Müslüman olsun ister Hristiyan yada Yahudi, Osmanlı vatandaşı olan herkes hukuk önünde eşit kabul ediliyordu. Böylece bir takım nedenlerle isyan eden Hristiyan reayanın artık yönetime karşı gelmeyeceği tasarlanıyordu. Ancak bunu gerçekleştirmek o kadar kolay değildi. Yüzyıllardır ayrıcalıklı bir şekilde yaşamaya alışan ağa, bey, ayan, vücu, kocabaşı, papaz, çorbacı gibi kimseler fermana sert tepki gösterdiler. Bunlar halkın fermanı tam kavrayamamasından da yararlanarak birçok karışıklık çıkmasına neden oldular.

Osmanlı İmparatorluğu'nun karşılaştığı asıl sorun ise içinde bulunduğu mali çıkmazdı. Tasarlanan reformların gerçekleştirilebilmesi için çok güçlü bir kaynağa ihtiyaç vardı. Mevcut düzen içerisinde bu kaynağın sağlanmasına imkan yoktu. Üstelik mali sistem o kadar bozulmuştu ki bir düzenin varlığından bile söz etmek mümkün değildi. Bu sebeple Tanzimat'la getirilmesi düşünülen en büyük değişim mali alanda yapılması planlananlardı. Bu açıdan eski düzenin temeli olan iltizam usulü kaldırıldı. Onun yerine mali yetki merkezden gönderilen muhassıllara bırakıldı. Ancak yeni düzeni benimseyecek kalifiye memur sıkıntısı çekilmesi ve yüzyılların alışkanlığı olan eski

uygulamalardan bir türlü vazgeçilememesi bu girişimi başarısız kıldı. Muhassıllıklar kısa bir süre sonra kaldırıldı ancak mali konuları bir düzene koyma işi birinci önceliğini korudu.

Tanzimat'ın taşrada tatbikine başlanmasıyla birlikte uygulamanın nasıl yapıldığının denetlenmesine ihtiyaç duyuldu. Bu sebeple 1840 ve 1842 yıllarında hem Anadolu'ya hem Rumeli'ye teftiş heyetleri gönderildi. Ancak daha önceden teftiş geleneği bulunmayan imparatorluk, bunlardan istediği neticeyi alamadı. Daha sonra imar meclisleri vasıtasıyla denetim sağlanmaya alındıysa da buradan da bir sonuç çıkmadı. 1850 yılına gelindiğinde ise artık tekrardan taşraya müfettişlerin tayin edilmesi kaçınılmaz oldu. Özellikle bu yıllarda milliyetçiliğin etkisiyle kaynayan Rumeli, teftiş ihtiyacının merkezindeydi.

Kasım 1850'de teftiş heyetlerinin tayin edilmesi sırasında Meclis-i Vala azası bulunan Kamil Paşa, yeni nesil Tanzimatçı profilinin tipik örneklerindendi. Eğitimi Avrupa'da almış, reformlara bağlı, çalışkan ve kararlı birisiydi. Bu bakımdan Sami Paşa'nın kısa süreli Rumeli Müfettişliğinin ardından akla gelen ilk isim oldu. 21 Ağustos 1851 yılında göreve getirildiğinde sorumluluk sahası Rumeli'nin orta ve sol koluydu. Ancak Ocak 1852'de sağ kolda onun uhdesine verildi. Böylece İmparatorluğun bütün Rumeli coğrafyasından sorumlu hale geldi.

15 Aralık 1851'de İstanbul'dan yola çıkarak memuriyetine başlayan Kamil Paşa'ya, ayrı bir talimatname verilmedi. Kendisi daha önceki müfettişin talimatnamesine bağlı olarak görev yaptı. Görevinin bu ilk aşamasında uğradığı mahallerin vergi defterlerini ve tahsilat pusulalarını inceledi. Ulaştığı sonuçları hemen Meclis-i Vala'ya iletti. Bunun yanında ahalinin sorunlarıyla ilgilendi, şikayetlerini dinledi, karşılaştığı yolsuzlukların önüne geçmeye çalıştı, bu maksatla kimi taşra memurlarını görevden aldı. Burada yaptığı tahkikatlar sonucunda gördüğü aksaklıkları ve çözüm yollarını içeren 13 maddelik bir layiha hazırladı. Babıali'nin bu maddeler üzerine çalışma yapmasını sağladı.

Teftiş faaliyetlerinin bu ilk safhasında Mehmet Kamil Paşa'nın belli bir güzergah izlediğini söyleyemeyiz. Ancak genellikle Doğu Trakya coğrafyası dahilinde olan kazalar arasında mekik dokumuştur.

Paşa'nın 3 Ağustos 1852'de Bosna ıslahatına tayin edilmesiyle ve kendisine yeni bir talimatname verilmesiyle müfettişliğinin bu aşaması sona ermiştir. Görevi

devralmasından itibaren yoğun bir çalışma içine giren Kamil Paşa'nın, sorunları kökünden hallettiğini söylemeyiz. Her ne kadar özverili bir çalışma ortaya koyduysa da bu meseleler öyle kısa teftişlerle halledilecek sorunlar değildi. Yüzyıllar boyunca süren eski düzenin bir seferde değiştirilmesi imkansızdı. Buna rağmen yapılan çalışmalar değişime yardımcı olmuştur. Halk sorunlarını İstanbul'dan gelen yüksek bir memura iletmekten memnun kalmış, taşra görevlilerine ise yapacakları usulsüzlükler için göz dağı verilmiştir. Zira Kamil Paşa, yolsuzluğunu tespit ettiği yada hakkında şikayet olan memurlara hiç acımamıştır.

Bunun yanında Ağustos 1852 tarihine kadar Anadolu ve Rumeli'de bulunan teftiş memurlarının faaliyetleri Babiali tarafından yeterince başarılı bulunmamıştır. Meclis-i Vala'nın ifadesine göre; böyle yüksek rütbeli müfettişlerin bir kerede dolaşmasıyla teftiş işinden bir fayda sağlanamamıştır. Bu nedenle eski usul olan, küçük memurların kaza kaza görevlendirilmeleriyle taşra memurlarının hal ve hareketlerinin denetlenmesine karar verilmiştir²⁸².

Kamil Paşa'nın müfettişliğinin ikinci safhası olan Bosna ıslahatı ise başarılı bir şekilde gerçekleştirilmiş ve kısa vadeli somut sonuçlara ulaşılmıştır. Paşa'nın, Bosna'ya gönderilmesinde orada daha önceden görev yapmasının büyük etkisi olmuştur. Üç yıla yakın Belgrat Muhafızlığı, bir yılda Bosna Valiliği yapan Mehmet Kamil, bölge insanını çok iyi tanımıştır.

Paşa, Ocak 1853'te görev yerine ulaştığında bölge uzun yıllardır kargaşa içinde bulunuyordu. İsyanlar, savaşlar, eşkıyalık hareketleri bölgeyi harap hale getirmişti. Atanan valiler bir türlü düzeni sağlamayı başaramamıştı. Üstelik Tanzimat'ın bölgede uygulanması kararına karşı meydana gelen ayaklanma daha yeni bastırılmıştı. Buna bir de Avusturya ve Sırbistan'a iltica eden reaya eklenince Kamil Paşa zorlu bir sınavla karşı karşıya kalmıştır.

Hemen çalışmalarına başlayan Paşa, kazaların emval kayıtlarını inceledi, toprak sorununa eğildi, Hristiyan ahaliyi memnun etmek için kilise inşa ve onarım faaliyetlerine girişti, Bosna-Hersek'e yapılan dış müdahaleleri engellemek için faaliyetlerde bulundu, iltica eden reayanın bir çoğunun memleketlerine dönmesini sağladı. Bunların dışında daha birçok konuda çalışmalar yapan Paşa, devletin

²⁸² BOA, İ.MVL, 261/9898.

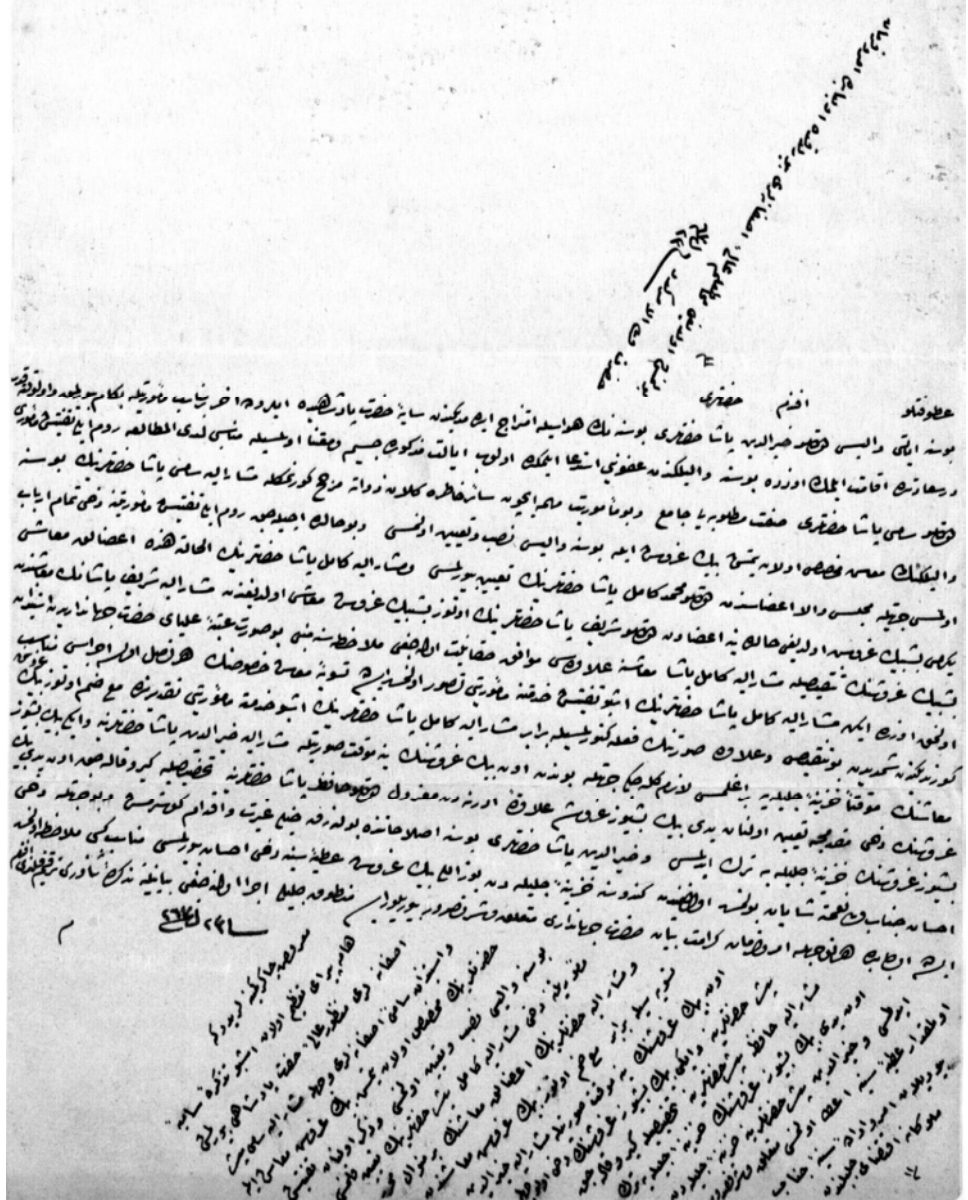
Bosna'daki gözü kulağı oldu. Yaşanan her sıkıntıda, hangi konuda olursa olsun bilgi edinilmek istendiğinde kendisine başvuruldu.

Ocak 1854'e kadar yaptığı bir yıllık çalışmaların neticesinde Bosna-Hersek, kısa süreliğine de olsa özlem duyduğu sükun ortamına kavuştu. Hurşit Paşa'nın valilik dönemi (1852-1857), yapılan çalışmalar neticesinde oluşan huzur ortamı içerisinde geçti. Ancak milliyetçilik düşüncesi bölge ahalisini öyle derinden etkilemişti ki, dış güçlerinde tahrikleriyle 1857 baharında yeni bir ayaklanma ortaya çıktı.

Babıali, Mehmet Kamil Paşa'nın yapmış olduğu çalışmalardan çok memnun kaldı. Sonraki belgelerde daima Bosna'daki başarılarından ötürü kendisini övdü. Görevden dönüşünden hemen sonra da kendisine, bu başarılarından ötürü döneminin en yüksek devlet nişanı olan birinci rütbeden mecidiye nişanı verildi. Böylece ileride Seraskerliğe kadar yükselecek olan Kamil Paşa, gözde bir memur olarak devletin çeşitli kademelerinde hizmet vermeye devam etti.

EKLER

1. Arşiv Vesikaları

Belge 1: Kamil Paşa'nın Rumeli Müfettişliğine Tayin edildiğini bildiren irade

(BOA, İ.DH, 238/1417)

1

مقتضای امارت سیه اورده اجری امور تفتیشیه مقصد شریعی دیکه کشه وکزار اولانه محکمه و قورعولاده تحقیقات خفیه و جلیه
 کتباته مدله مرتب اولوب بکره فایکای مکارمعیای عالیده استخاره و سنجاشی لازم محکمه و صویه نفیسی اینده محرمیندرده
 فاده و بیانه فایله مواردی نکره سیه

بوغده اقدم سنجاشی بویولاده اوده سیه مقاصد اوره طایر حقعه بصره نظامه جدیدی انکار اولنده عربی و ترکی نظامه
 ترتیب دشر بولوش و طوره لر اولاده کافه الاضاح اسکی طایر تکملری محکمیه مجلسیندره ویریلده مضطرب لایله در عادت
 کوندر یوب دفعخانه عموینه مجده تنظیم اولانه سیه مقصد محکمه کوندر لکده و بوضوئه بانک بوسنر واسطه سیه اجرائیه
 نکره سیه لایفیه محکمه و صول بولماسی کی اولیوندرده مشاهد اولنده یقه و بوماده نکه نامور کشته وکلاری اولدغیم
 محکمده مشوریه ابله نکره اولنده بونج سهولت محکم نوبله اوله باور ایستشارینه مبارک نظم نامور کشته وکلاری اولدغیم
 بولنده بیا شریعی دیکه کز یول برلرم اولنده تحقیقات و مطالعات عاجله ملک افاده و بیانه شود و طایر اولدغیم
 و اوقافیه دره محکولت و فراغ و انتقالاته وقوعه و محکمه کوندر یولده مضطرب لایله و اوقاف مدبریه طایر سیه کلون اصحابه
 موقتاً بول برلرم محکولت و فراغ و انتقالاته وقوعه و محکمه کوندر یولده مضطرب لایله و اوقاف مدبریه طایر سیه کلون اصحابه
 اعطا نفقه اولوب ایچیه سنانک انترسی و ختم کیمیکتیه بشقه اوقاف مدبریه سیه بصره مشوریه دنی مضطرب لایله و اوقاف
 ایچیه کوندر یوب الدقاری خرج طایر کوندر یولده ماکله افکار ایچیه هر نه اهل و عیاله سیه بصره اولدغیم و بوماده اهل
 عیم نایستی موجب و محکولت و فراغ و انتقالاته میلان جیقوب حاصلاتک اولدغیم و اوقاف مدبریه طایر سیه کلون اصحابه
 دیکه صورت ریل و فوجیه اولدغیم حاله شکر کینه زیاده حاصلات اولوب و اهل و عیاله دنی اصنیت کامله کلان ایچیه
 بعداً مضطرب لایله و فوجیه اولدغیم حاله شکر کینه زیاده حاصلات اولوب و اهل و عیاله دنی اصنیت کامله کلان ایچیه
 و انتقالاته سنانک نای لا یلده بشقه بقیه ایچیه نفع اوله دله فوجیه و اوقاف مدبریه طایر سیه کلون اصحابه
 طبع و قیل و طوقه مشوریه اولدغیم و اوقاف مدبریه طایر سیه کلون اصحابه
 ایالدهم دفعه دوا و دقا قلم فایکایم و ملک مدبریه طایر سیه کلون اصحابه
 و مقروض لایله اسامینک هر سنانک جلد و در کیم جاک قوجاتنه یاز یولیک اولدغیم و اوقاف مدبریه طایر سیه کلون اصحابه
 و قرضات عیونیه قیامت و حاصلات قضا و طوعه و بکونه جیم و فاد قاضیه و اوره محکولده و فراغ و انتقالاته عیونیه
 و قرضات عیونیه قیامت و حاصلات قضا و طوعه و بکونه جیم و فاد قاضیه و اوره محکولده و فراغ و انتقالاته عیونیه
 بویولاده عیونیه قیامت و حاصلات قضا و طوعه و بکونه جیم و فاد قاضیه و اوره محکولده و فراغ و انتقالاته عیونیه
 بویولاده عیونیه قیامت و حاصلات قضا و طوعه و بکونه جیم و فاد قاضیه و اوره محکولده و فراغ و انتقالاته عیونیه

4 varak
 (2 shf baş)
 6

imul 240/8591

Belge 2: Kamil Paşa'nın yaptığı tahkikat sonucunda Meclis-i Vala'ya sunduğu
 layihanın ilk sayfası (BOA, İ.MVL, 240/8591)

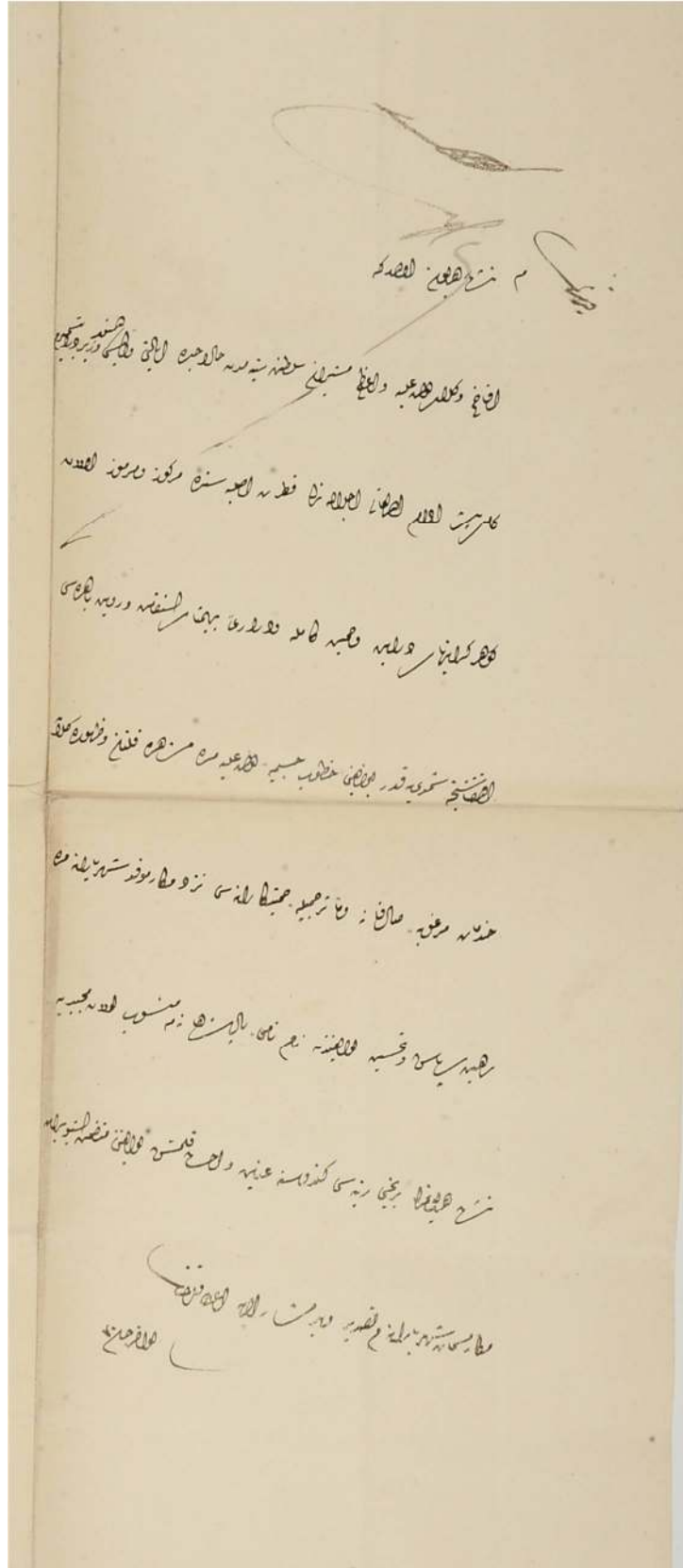
A' Leurs excellences nos très bienveillants Seigneurs
Kiamil Pacha Müfettiş, et Hurşid Pacha
gouverneur de Bosnie.

Nous soussignés, humbles habitants de la ville et du
district de Lovača, nous déclarons tous être toujours et en toute
occasion sujets fidèles de Sa Majesté Impériale et serviteurs
empressés à remplir tous les ordres provenant de Vos excellences.
Grâce en effet à leur sage administration et inspection, nous jouissons
aujourd'hui de tout le bonheur et la tranquillité dont nous étions dépourvus
si longtemps. Nous en sommes donc profondément reconnaissants
à Notre très gracieux Empereur Abdul-Medjid, aussi bien qu'à Vos
excellences, la Majesté Kiamil Pacha et le gouverneur de Bosnie
Hurşid Pacha, qui, conformément aux ordres et à l'approbation de
Notre très glorieux Empereur et Sultan Abdul-Medjid, et par l'entremise
de notre Archevêque et Métropolitain de Lovača, nous avez permis
de prier Dieu en toute liberté, selon notre religion et nos usages, en
certains lieux, soit dans la ville, soit dans tout le district de Lovača.
Aussi tous ensemble, grands et petits, demeurons nous reconnaissants
saints, nous et notre postérité, avec un respect tout particulier,
envoyez Vos illustres personnes.

Nous nous associons donc tous en commun, avec toute notre
postérité, pour adresser à Dieu, aujourd'hui et toujours, de ferventes
prières pour la santé de Notre très miséricordieux Empereur
Sultan Abdul-Medjid, et pour celle de Vos excellences. Que le tout
puissant leur accorde une longue et heureuse vie, à eux et à leurs
illustres familles.

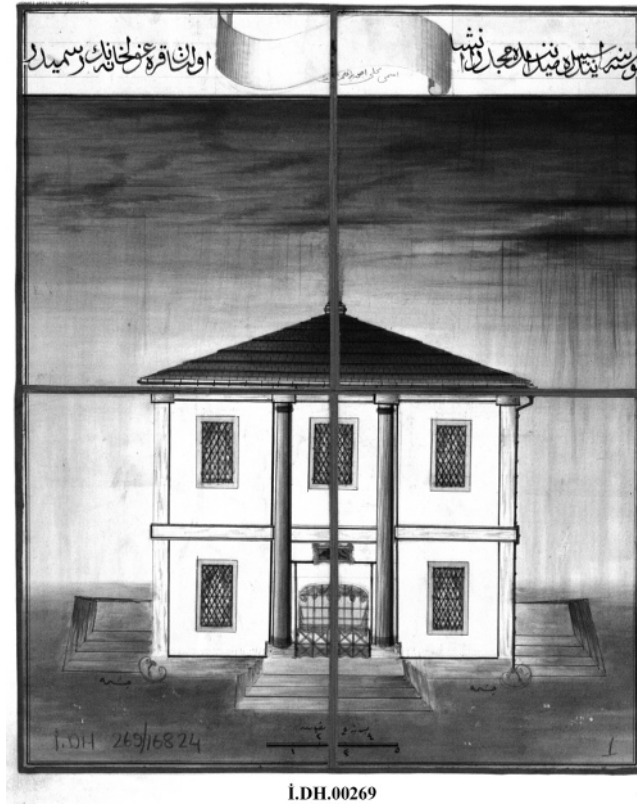
Au surplus nous supplions humblement Vos excellences

Belge 4: Bosna ahalisinin kilise inşa ve onarım çalışmalarından dolayı Müfettiş Kamil Paşa ve Vali Hurşit Paşa'ya ilettikleri teşekkür metni (BOA, HR.TO, 418/132)

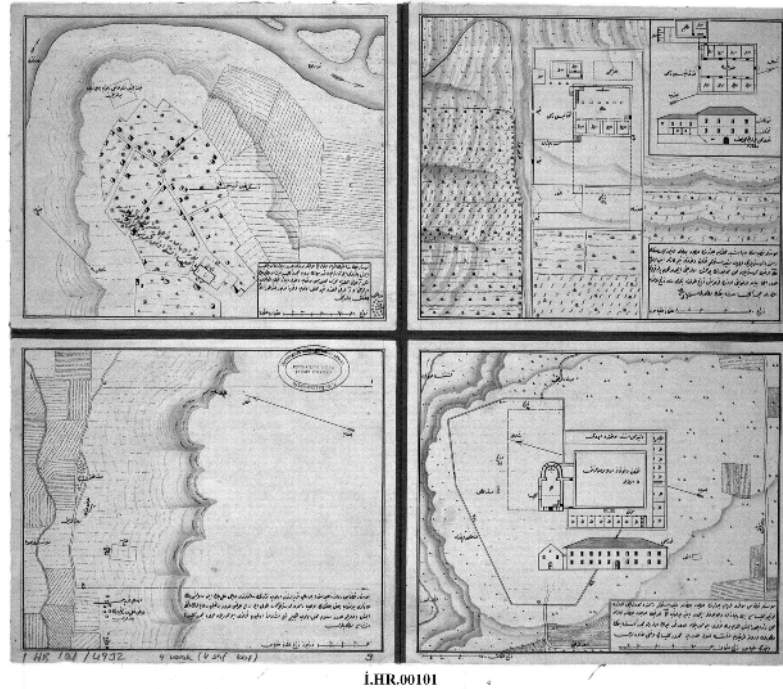

Belge 5: Kamil Paşa'ya Bosna'daki üstün hizmetlerinden dolayı verilen birinci rütbe mecidiye nişanının beratı (BOA, A.DVN.MHM, 11/16)

2. Resimler ve Haritalar

Resim 1: Bosna Valisi Hurşit Paşa'nın Saraybosna çarşısına yaptırdığı ve Kamil Paşa'nın resmini çizdirip gönderdiği karakol

Resim 2: Kamil Paşa'nın yapımına onay verdiği kiliselerin krokisinden bir örnek

Harita 1: 1856 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan Toprakları

(<http://www.zum.de/whkmmla/histatlas/balkans/haxrumania.html>)

Harita 2: Kamil Paşa'nın 1851-1852 yılları arası dolaştığı Doğu Trakya coğrafyası

(tr.wikipedia.org)

Harita 3: Osmanlı İdaresindeki Bosna-Hersek

(<http://tarihvedenedeniyet.org/2009/10/bosna-vilayeti/>)

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

A.AMD (Sadaret Mektubi Amedi Kalemi)

26/9, 31/44, 34/23, 38/40, 38/73, 39/64, 41/93, 42/20, 42/67, 42/82, 44/34, 44/90, 45/35, 46/7, 48/18

A.MKT.DV (Sadaret Mektubi Deavi Nezaretî)

64/24

A.DVN (Bab-ı Asafî Divan Kalemi)

78/36, 87/15, 89/44, 91/82, 94/13, 94/53, 95/71

A.DVN.MHM (Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemi)

11/16

A.MKT.MHM (Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi)

44/38, 45/1, 47/63, 51/36, 52/5, 52/81, 54/30, 54/43, 54/63, 57/78, 115/19, 756/33

A.MKT.MVL (Sadaret Mektubi Meclis-i Vala Evrakı)

37/10, 50/5, 53/49, 54/60, 54/94, 58/27, 60/74, 64/13

A.MKT.NZD (Sadaret Mektubi Nezaret ve Devair)

19/9, 20/96, 41/81, 41/89, 42/96, 43/87, 57/30, 60/16, 63/99, 67/64, 72/51, 74/38, 85/46, 85/57, 86/18, 88/97, 94/42, 94/108, 98/1, 101/26, 102/52, 105/76, 106/84, 106/91

A.MKT.UM (Sadaret Mektubi Umum Vilayet)

100/19, 100/23, 102/53, 104/56, 119/94, 124/81, 126/78, 130/4, 137/45, 140/18, 146/64, 147/100, 148/57, 151/22, 154/27

C.DH (Cevdet Dahiliye)

30/1466, 30/1474, 21/54, 314/15674

C.ML (Cevdet Maliye)

21242, 23551

HR.MKT (Hariciye Nezaretî Mektubi Kalemi)

47/25, 59/23, 59/25, 59/78, 63/80, 71/18

HR.TO (Hariciye Nezaretî Tercüme Odası)

418/132

İ.DH (İradeler Dahiliye)

222/13179, 238/14417, 239/14517, 248/15159, 258/15944, 261/16177, 265/16528, 265/16553, 268/16752, 269/16824, 270/16890, 272/17024, 278/17471, 279/17523, 279/17528, 285/17948, 292/18363

İ.HR (İradeler Hariciye)

89/4375, 91/4476, 93/4540, 95/4646, 96/4689, 99/4860, 100/4910, 100/4928, 101/4932, 101/4946, 103/5042, 331/21328

İ.MVL (İradeler Meclis-i Vala)

193/5863, 195/599, 200/6266, 210/6831, 211/6888, 215/7140, 215/17114, 228/7832, 235/8216, 240/8591, 247/8984, 249/9137, 252/9271, 261/9898, 279/10893

MVL (Meclis-i Vala Riyaset Defteri)

122/22, 241/14, 243/47, 245/53, 250/42, 252/34, 259/50, 261/27, 264/37, 264/38, 265/40, 266/19, 266/52, 266/59, 267/28, 269/2

2. Gazeteler

Ceride-i Havadis

544, 559, 605, 673, 676

Takvim-i Vekayi

455

3. Araştırma ve İncelemeler

AFYONCU, Erhan, “Defterhane”, DİA, c. IX, İstanbul 1994, ss. 100-104.

AHMED LÜTFİ EFENDİ, Tarih-i Lütfi, c. IX (Yay. Münir Aktepe), İÜEFY, İstanbul 1984.

AKIN, Hatice, Ahmet Cevdet Paşa’nın Bosna Müfettişliği, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Antalya 2004.

AKŞİN, Sina, Türkiye Tarihi, Hürriyet Özel Baskısı, Cem Kitapevi, İstanbul 2013.

AKYILDIZ, Ali, Tanzimat Döneminde Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856), Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.

_____, “Meclis-i Vükela”, DİA, c. XXVIII, İstanbul 2003, ss. 251-253.

ALTINÖZ, İsmail, “Osmanlı Toplum Yapısı İçinde Çingeneler”, Türkler Ansiklopedisi, c. X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 422-432.

AYDIN, Mahir, “Ahmed Arif Hikmet Beyefendi’nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri”, Belleten, c. LVI, sayı 215, Ankara 1992, ss. 69-165.

Bosna Hersek’le İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919), Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1992.

CEVDET PAŞA, Tezakir 1-12, (Yay. Cavid Baysun), TTK, Ankara 1986.

_____, Tezakir 13-20, (Yay. Cavid Baysun), TTK, Ankara 1986.

ÇADIRCI, Musa, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, TTK, Ankara 1991.

_____, “Tanzimat Uygulamalarında Karşılaşılan Bazı Güçlükler”, Tanzimat’ın 150. yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, TTK, Ankara 1994, ss. 295-299

_____, “Tanzimat Uygulaması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)”, Mustafa Raşit Paşa ve Dönemi Semineri, 2. baskı, TTK, Ankara 1994, ss. 97-104.

ÇAKIR, Çoşkun, “Bir Reform Hareketi Olarak Tanzimat: Hazırlanması, İlanı, Tepkiler ve Uygulaması”, Türkler Ansiklopedisi, c. XIV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 698-715.

ÇAYIR, Kamil, Karadağ Meselesi (1851-1863), İstanbul Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2014.

DEMİR, Betül, II. Mahmud Devrinde Berlin Sefarethanesi’nin Yeniden Açılması ve Elçi Olarak Atanan Kamil Paşa’nın Faaliyetleri, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), İstanbul 1999.

DEVELİOĞLU, Ferit, Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat, 24. baskı, Aydın Kitapevi Yayınları, Ankara 2007.

DOĞAN, Cabir, “Bedirhan Bey İsyanı”, SDÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Isparta 2010, ss. 15-38.

_____, “Tanzimat’ın Van’da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı”, History Studies, Volume 3, 2011, ss. 147-162.

EFE, Ayla, “Tanzimat’ın Eyalet Reformları 1840-64: Silistre Örneği”, Karadeniz Araştırmaları, c. VI, sayı 22, Yaz 2009, ss. 87-113.

EMECEN, Feridun, “Bosna Eyaleti”, DİA, c. VI, İstanbul 1992, ss. 296-297.

ERYILMAZ, Bilal, “Türk belediyeçiliğinde Demokrasi Geleneği”, Türkler Ansiklopedisi, c. XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 730-738.

GÖLEN, Zafer, “Osmanlı Devleti’nde Islahat hareketleri ve Tanzimat”, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 118, Şubat 1999, ss. 97-114.

- _____, “Tanzimat Döneminde Bosna Hersek’te Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetleri”, Belleten, c. LXV, sayı 242, Ankara 2001, ss. 215-242.
- _____, “1849-1851 Bosna Hersek İsyanı”, Belleten, c. LXVI, sayı 247, Ankara 2002, ss. 905-930
- _____, “1852-53 Karadağ Askeri Harekatı ve Sonuçları”, History Studies, Volume 1, 2009, ss. 212-296.
- _____, Tanzimat Dönemi Bosna İsyanları (1839-1878), Alter Yayıncılık, Ankara 2009.
- _____, Tanzimat Döneminde Bosna Hersek, TTK, Ankara 2010.
- HAYTA, Necdet, ÜNAL, Uğur, Osmanlı Devleti’nde Yenileşme Hareketleri, 3. baskı, Gazi Kitabevi, Ankara 2008.
- İmla Kılavuzu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996.
- İNALCIK, Halil, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, Belleten, c. XXVII, Ankara 1964, ss. 624-690.
- _____, Tanzimat ve Bulgar Meselesi, Eren Yayıncılık, İstanbul 1992.
- KARAL, Enver Ziya, Büyük Osmanlı Tarihi, c. I-II, TTK, Ankara 1988.
- KÖKSAL, Yonca, ERKAN, Davut, Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa’nın Rumeli Teftişi, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007.
- KUNERALP, Sinan, Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922), 2. baskı, İsis Yayıncılık, İstanbul 2003.
- LEWIS, Bernard, Modern Türkiye’nin Doğuşu, 10. baskı, TTK, Ankara 2007.
- MAOCANIN, Nenad, “Karadağ”, DİA, c. XXIV, İstanbul 2001, ss. 384-385.
- MEHMED SÜREYYA, Sicil-i Osmani, c. III, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- MERT, Özcan, “Ayan”, DİA, c. IV, İstanbul 1991, ss. 195-198.
- MUŞMAL, Hüseyin, “Tanzimat Reformlarının Uygulanması Hakkında Konya Valisi Selim Paşa’ya Verilen Talimat-ı Seniyye”, KTMÜ Sosyal Bilimler Dergisi, sayı 19, 2008, 105-116.
- NAZIR, Bayram, “Londra Sefiri Mehmed Emin Paşa’nın Felemenk (Hollanda) İzlenimleri”, Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi, Volume 3, 2010, ss. 438-444.
- ORTAYLI, İlber, Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880), 2. baskı TTK, Ankara 2011.

ÖNTUĞ, Murat, Ahmed Vefik Paşa'nın Anadolu Sağ Kol Müfettişliği, Palet Yayınları, Konya 2009.

PAKALIN, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c. I-II-III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.

SAYDAM, Abdullah, "Reformlar ve Engeller: Tanzimat Döneminde Aşiretlerin Yol Açtıkları Asayiş Problemleri", Osmanlı, c. IV, ss. 180-188.

_____, "Tanzimat Devri Reformları", Türkler Ansiklopedisi, c. XII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 782-804.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, Tanzimat Devrinde Meclis-i Vala, 2. baskı, TTK, Ankara 1999.

SHAW, Stanford, SHAW, Ezel Kural, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, c. 2, E Yayınları, İstanbul 2010.

SUNGUR, Mutullah, "XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Taşra idaresi ve Vilayet Yönetimi", Türkler Ansiklopedisi, c. XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 750-761.

SÜRGEVİL, Sabri, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudiler", Türkler Ansiklopedisi, c. X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 251-260.

ŞEMSEDDİN SAMİ, Kamus-ı Türki, Çağrı Yayınları, İstanbul 2007.

ŞENTÜRK, Hüdei, Osmanlı Devletinde Bulgar Meselesi (1850-1875), TTK, Ankara 1992.

TORUN, Fatih Sadık, "Osmanlı Taşra İdaresinin Yeniden Yapılanma Süreci (1842-1876)", Karadeniz Araştırmaları, sayı 32, Kış 2012, ss. 81-97.

TOSH, John, Tarihin Peşinde, (Çev. Özden Arıkan), 4. baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.

UZUN, Ahmet, Tanzimat ve Sosyal Direnişler, Eren Yayıncılık, İstanbul 2002.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, Büyük Osmanlı Tarihi, c. 1-2-3, TTK, Ankara 1988.

ZÜRCHER, Erik Jan, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, (Çev. Yasemin Gönen) İletişim Yayıncılık, İstanbul 2008.

4. İnternet Kaynakları

www.tarihvemedeniyet.org

www.tr.wikipedia.org

www.zum.de